

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

... 'Απέσβετο
καί λάλον ὕδωρ;

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση ● τεῦχος 45 ● Αὐγούστος 1981 ● 100 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση ● τεύχ. 45 ● Αύγουστος 1981 ● 100 δρχ.
Κέκροπος 2, Αθήνα 119 (Πλάκα), τηλ. 324.53.32

Περιεχόμενα

Άγγελου Έλεφάντη.....'Η έξοδος του Μεσολογγίου
Κώστα Ζουράρη .....'Ελαχε ΕΛΕ... 'Ελεεύ. 'Ομαδοποίηση + ομάδα + ομάδουλα + ομάδαρα = σοσιαλισμός
Μιχάλη Παπαγιαννάκη .....Τά οικονομικά της «'Αλλαγής»
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου .....Ποιός φοβάται τό διάλογο;
Πέτρου Εύθυμιου .....Συνηγορία γιά τήν παράταξη τής ανανεωτικής άριστερας
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου 'Αναγκαΐες έπαναλήψεις γιά νά διατηρήσουμε τήν «ανάμνηση του μέλλον-
Γιάννη Δάλλα .....'Η [νεότερη] ποίηση στην 'Εκπαίδευση τος»
Πιέτρο 'Ινγκράο .....Τί σημαίνει ένότητα τής άριστερας σήμερα;
Γ. Πρεβελάκη.....Γεωγραφικές προοπτικές τής έλληνικής πρωτεύουσας
Μιχάλη Μοδινού .....Τά αυθαΐρετα καί οί προεκλογικές αυθαϊρεσίες

Αιμίλιου Μεταξόπουλου Οί φιλοσοφικές θεωρίες του φυσικού δικαίου καί τό πρόβλημα τής ατομικής ιδιο-
κτησίας
Σπύρου 'Ασδραχά 'Η εμφάνιση τής σχολής του Φυσικού Δικαίου στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία
'Άγγελου Έλεφάντη ..... 'Η «γλωσσική Σχολή» Πολίτη
Σημειώματα, 'Αλληλογραφία

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1000. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:**
Ευρώπης: έξάμηνη 650 δρχ., έτήσια 1200. ΗΠΑ-Καναδ. (άερ.): έξάμηνη 800 δρχ., έτήσια
1500 ● Γιά 'Οργανισμούς, Τράπεζες, 'Ανών. 'Εταιρείες: έξάμηνη 1000 δρχ., έτήσια 2000 ●
ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332.

'Εκδότης: Νικ. Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, 'Ιδιοκτησία: «Σ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύτταρο ΕΠΕ, 'Υμηττού 219, τηλ. 7516333, 7514958 ● Φωτοαναπαραγωγή: Σταύρος Κουνδουράκης, 'Εμμ. Μπενάκη 122 καί Πετσόβου 12, τηλ. 3622383 ● 'Εκτύπωση: 'Αφοί Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 - Περιστερί, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● 'Επιμέλεια: 'Αφροδίτη Άντωνάκη ● Κυκλοφορεί στά περίπτερα καί τά βιβλιοπωλεία ● Κεντρική διάθεση γιά Θεσσαλονίκη καί Β. 'Ελλάδα: βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τιμισοκή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

‘Η έξοδος του Μεσολογγίου

Μοιάζει λίγο παράξενη ή εικόνα του ΚΚΕ έσωτ. πού κατεβαίνει στις εκλογές «αυτόνομα, μόνο του, με τις σημαίες του, τις ιδέες του, τὰ εμβλήματα του και τὰ συνθήματα του». Σάν εκείνο τόν μαραθωνοδρόμο πού τερματίζει όταν πιά οι αγώνες έχουν τελειώσει και τὰ βραβεία όλα έχουν απονεμηθεί. Γιατί, στίς προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις, όταν μιά τέτοια απόφαση θά έρχόταν νά δοκιμασθεί μέσα στο ρευστό κι άκαταστάλαχτο πολιτικό κλίμα τής μεταπολίτευσης, όταν ακόμη οι μεγάλες μάξες τών άριστερών δέν είχαν διαλέξει κατά πού θά πάνε, άλλες αποφάσεις, «ένωτικές» αυτές, είχαν προτανεύσει έτσι πού νοθεύτηκαν και τὰ συνθήματα και τὰ εμβλήματα και οι ιδέες. ‘Η διάσπαση του ιστορικού ΚΚΕ μέ τὰ προβλήματα της, τό 1974 και τό 1977, κρατήθηκε μακριά από τό λαϊκό δοκιμαστήριο, μακριά από τό λαό τής ‘Αριστεράς, στο όνομα τής ενότητας τών κομμουνιστικών δυνάμεων, στο όνομα τής ενότητας τών προοδευτικών δυνάμεων. Και οι συνέπειες γνωστές.

Τώρα είναι ή πρώτη φορά πού οι ιδέες τής ανανέωσης, οι ιδέες του σοσιαλισμού δηλαδή, έρχονται σε εϋθεία αντιπαράθεση και προς τό ΚΚΕ και προς τό ΠΑΣΟΚ διεκδικώντας κοινωνική τεκμηρίωση και πολιτική καταγραφή. ‘Αλλά αυτή ή πρεμιέρα δέν έχει τή ρώμη και τήν αλήθεια του νέου, άφου μέ τις τόσες άγνες δοκιμές τόσα χρόνια έχασε και τό κοινό της και τους πρωταγωνιστές της. ‘Η αυτόνομη κάθοδος μοιάζει απόφαση έξαναγκασμένη, επιβεβλημένη εκ τών πραγμάτων, άπονενημένη. Τό ΚΚΕ έσωτ. κατεβαίνει μόνο του γιατί ο πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων και ή διαμόρφωση τών λαϊκών ρευμάτων μπροστά στίς εκλογές τό καταδικάζουν σ’ αυτή τήν άγέρωχη μοναξιά. Κάπως όπως στην έξοδο του Μεσολογγίου.

Μόνο του;

‘Οχι άκριβώς. Στίς έρχόμενες εκλογές τό συνοδεύουν όλοι οι άριστεροί τής ανανέωσης. |Τά μέλη και οι όπαδοί του αλλά κι εκείνοι οι άριστεροί πού ή πολιτεία του μέχρι τώρα τους έσφενδόνιζε μακριά από τήν τροχιά του παρόλο πού κι αυτοί είχαν ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς τους μέ τό ΚΚΕ και δέν τους έθελγε ο νέοκοπος «σοσιαλισμός» του ΠΑΣΟΚ – ίσως μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις άκριβώς για τό λόγο αυτό. ‘Αλλά κι αυτών ή απόφαση νά συσπειρωθούν στην ανανεωτική παράταξη μέ τή μόνη δυνατή σήμερα πολιτική μορφή πού παρέχει τό ψηφοδέλτιο του ΚΚΕ έσωτ. είναι απόφαση έξαναγκασμένη.

‘Η διάσπαση του ΚΚΕ τό 1968, άποδεσμεύοντας από μακροχρόνιες ιδεολογικές, πολιτικές, οργανωτικές και ήθικές έξαρτήσεις σημαντικές δυνάμεις του άριστερου – κομμουνιστικού κινήματος, ήταν άφετηρία για μιά νέα πορεία του κομμουνισμού στον τόπο μας. Οι δυνάμεις αυτές – κι όσες εκτοτε αναδείχτηκαν μέσα από παράλληλους δρόμους άν και ή καταγωγή τους δέν κράταγε από τήν ιστορική ‘Αριστερά, – θά νόμιζε κανείς ότι στα 13 χρόνια πού πέρασαν είχαν όλο τόν καιρό και τις ευκαιρίες για νά συγκροτηθούν και νά διεκδικήσουν τό κοινωνικό χώρο πού οι ιδέες τους σημάδευαν.

‘Ομως δέν έγινε έτσι. ‘Ολοι, και οι λίγοι οργανωμένοι στο ΚΚΕ έσωτ. και οι πολλοί άνέντακτοι, καθηλωθήκαμε σε κατάσταση άφασίας. ‘Επικαλούμενοι τήν ένότητα γίναμε δράστες και θύματα όλων τών δυνατών διασπάσεων. ‘Αναμέλποντας τήν έθνική πολιτική χάσαμε τους διπλανούς μας, τους κοντινούς μας, τους συντρόφους μας.

Νά συζητηθεί τό γιατί όλα αυτά είναι παραπάνω από αναγκαίο. Μάλιστα τώρα, μέσα στίς εκλογές. Κι ίσως ή νοσηρή παρελθοντολογία πού δίνει τό χέρι της στη θανατοουργική μελλοντολογία νά μή γίνει ο καμβάς τών αναζητήσεων πού χωρίς διάλογο μέ τήν πραγματικότητα μās μπούκωσε, μās αποχαύνωσε ανάγοντας τή βαρεμάρα ή τήν ιδεοληψία σε πεπρωμένο. ‘Αλλά εκτός από τό νά συζητηθεί, δηλαδή νά έξηγηθεί και νά κατανοηθεί, τό άμεσο παρελθόν μας είναι ανάγκη νά αντιμετωπιστεί τό τραχύτατο παρόν μας. ‘Εχουμε επίγνωση πώς ζούμε σε μιά εποχή συγκροτημένη από τή βαριά άπειλή συγκρούσεων και

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τήν ασαφή διακριβωση προβλημάτων. Ἡ ἀνυποψίαστη ἐκφώνηση τῆς «Ἀλλαγῆς» ἀπό τούς μέν καί ἡ ἀρειμάνια βεβαιότητα γιά τό νομοτελειακό θρίαμβο τῆς βαρβαρότητας τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό τούς δέ δείχνουν τί δέν θέλουμε (γιά πάντα ἀλλά καί γιά τίς ἐκλογές). Δείχνουν ἐπίσης τά ἰσχνά ὄρια τῶν κατακτήσεών μας (γιά τίς ἐκλογές ὄχι ὁμως γιά πάντα). Βρισκόμαστε λοιπόν ἀνάμεσα σέ συμπληγάδες. Ὁ κνίτικος βοριάς κι ὁ πασοκικός λίβας (πού ἐσχάτως προσπαθεῖ νά τό γυρίσει στό ζέφυρο) λυσομανοῦν. Κι ἀποδιοργανώνουν, κι ἀπονευρώνουν, κι ἀποσυνθέτουν.

Ἔτσι, τό ἀσθενικό ὑβρίδιο καινούριου καί παλιοῦ πού εἶναι ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά, μέ τίς «συνετές» καί τίς «ἀνώριμες» πλευρές της, τίς «ἀριστερές» καί τίς «δεξιές», τίς γερασμένες καί τίς νεάζουσες δέν εἶναι οὔτε μιά γραμμή (κατ' ἄλλους ἐπαναστατική καί κατ' ἄλλους ρεφορμιστική) οὔτε ἓνα κόμμα (τό ἓνα καί μοναδικό κόμμα τῆς ἀνανέωσης) οὔτε μιά πρακτική οὔτε ἡ μία καί μόνη παράδοση, οὔτε οἱ παρθενογεννημένοι οὔτε οἱ ἀείποτε κομμουνιστές. Ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά εἶναι ἡ κοινή τύχη μιάς παράταξης πού δοκιμάζεται καί πρέπει αὐτανδρῶν – ἄς μέ συγχωρήσουν οἱ φεμινίστριες – νά σωθεῖ.

Ἀλλά γιατί νά σωθεῖ;

Πρῶτο γιατί τό θέλει. Καί δεύτερο, θέλει νά σωθεῖ γιά νά σώσει τήν προοπτική τοῦ σοσιαλισμοῦ στόν τόπο μας. Ὅχι ἐκείνου πού θά ᾿ρθει σέ τοὔτες τίς δεκαοχτώ ἀλλά τοῦ ἄλλου πού ἀλλάζει τόν κόσμο. Γιατί οἱ ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης πρὶν ἀπ' ὅλα, πάνω ἀπ' ὅλα, καί πρὶν γίνουν προοδευτικοί καί καλοὶ ἄνθρωποι, εἶναι σοσιαλιστές. Στίς ἐκλογές πού ἐρχονται, μπροστά στήν ἀνανεωτική Ἀριστερά ὀρθώνεται τό ἀκόλουθο ἐρώτημα: Θά μπορέσει νά καταδείξει τήν ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ σάν μόνη προοπτική γιά τόν τόπο μας, σάν ἐπείγουσα ἀλλά καί ρεαλιστική ἀπάντηση στά πολλαπλά προβλήματα τοῦ τόπου; Θά μπορέσει νά δείξει ὅτι ἡ Δεξιά, ἡ «Ἀλλαγή», ἡ ἐναλλαγή καί πολύ περισσότερο ἡ ἀναμονή τῆς ἔλευσης καί στά μέρη μας τῶν κατακτήσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ δέν εἶναι παρά στριφογυρίσματα στό ἴδιο ἀδιέξοδο;

Ἐπειδή, γιά ἓνα τέτοιο στόχο, οἱ γενικότερες συνθήκες εἶναι ἀποτρεπτικές, ἐπειδή οἱ λαϊκές προτιμήσεις γιά τήν ὥρα εἶναι δυσόιωνες καθῶς προσήμαναν τό κόμμα τῆς «Ἀλλαγῆς», ἐπειδή δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού βρῆκαν τή λύση τῆς ψυχοσωτήριας ἀποχῆς ἀπό τήν εὐτέλεια τῆς ἐκλογικίστικης διεκκυστίνδας, ἐπειδή ἀρκετοί ὀπλαρχηγοί ἔταξαν τ' ἀσκέρια τους κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ μεγάλου Ἀρχιστράτηγου «γιά νά πέσει ἡ Δεξιά», ἐπειδή, τέλος, στήν μέχρως ἐμφυλίου σπαραγμοῦ πολύφωνη παράταξη τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερῆς ἀκούγεται ὁλοένα καί πιό μονότονη μιά μόνο φωνή πού καλεῖ «γιά τό πλάτεμα καί τό βάθεμα τῆς δημοκρατίας» καί τή στέρεη Ἀλλαγή, τά πράγματα ὁμολογούμενως εἶναι σκοῦρα. Δικαιούμαστε ἐπομένως νά κρατηθοῦμε ἀπό τή μόνη δυνατότητα πού διαθέτουμε: νά μετατρέψουμε τήν ἰδεολογία μας, τή σοσιαλιστική ἰδεολογία, σέ πολιτική. Νά κάνουμε πολιτική τῆ γλώσσα τῶν πραγματικῶν μας ἰδεῶν πού μακροχρόνιες ἀναγκαιότητες καί κοντόθωρες σκοπιμότητες τῆς βουλῶνουν τό στόμα. Νά μιλήσουμε τῆ γλώσσα τῶν ἰδεῶν τοῦ σύγχρονου μέ τήν ἐποχή μας σοσιαλισμοῦ. Εἶναι ἡ μόνη γλώσσα πού ἐνώνει. Οἱ ἄλλες μᾶς διασκορπίζουν, μᾶς ἐξουθενώνουν. Κι αὐτή ἡ μάχη δέν τέλειωσε. Μόλις τώρα ἀρχίζει.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΠΑΣΟΚΙΚΑ

Όμαδοποίηση + ομάδα + ομάδουλα + ομάδάρα = σοσιαλισμός

*«Τέτοια διάσπαση δέν είναι νοητή στά πλαίσια του Πα-
νελληνιου Σοσιαλιστικου Κινήματος, που σημαίνει ότι
όποτεδήποτε υπάρξει – τώρα και στο μέλλον – οποιαδή-
ποτε προσπάθεια ομαδοποίησης, θά χτυπηθεί σκληρά
από τό Λαό μας».*

Τέτοια ΕΛΕλέει ό Άνδρείος του Λαού μας. Έκει όμως, μακριά από μās, τούς παρόντες, τούς πεσόντες, εκεί στη μεγάλη υπερατλαντική Οικονομομετρία, δέν ξέχασε μόνο τό Σύμβολο της Πίστewς, ξέχασε και τήν αρχέγονη σοφία του λαού μας:

γνώση δέ... φύσιν περι παντός όμοιην,
ώστε σε μήτε άελπτ' έλπίζεις μήτε τι λήθειν.

Μάθε, Πρωτόκλα, νά μήν έλπίζεις σ' αυτά που είναι χωρίς έλπίδα. Καί νά μήν ξεχνάς τίποτα.

Είναι χωρίς έλπίδα ή έλπίδα του μονολιθικού Κινήματος.

Και κανείς Λαός μας δέν μπορεί νά χτυπά τήν «προσπάθεια ομαδοποίησης», διότι τότε τό μέν Κίνημα εκφυλίζεται σε σκεπτόμενο όχλο, ό δέ Λαός μας καταντά πληθυσμός χαφιέδων.

Γιατί άλλωστε ξεχνάς;

Ποιά είναι ή φύση του ΠΑΣΟΚ και όλων των γηίνων και άνθρωπειών;

Οί άποστασίες βδελυρές; Μά, πώς διέπραξες τό ΠΑΣΟΚ;

Όλα αυτά, ένδέχεται νά μήν είναι σοσιαλισμός. Μέ όλα όμως αυτά και μέ όλους αυτούς και όλες αυτές, παραδεκτούς, παραδεκτές, εύλογους, εύλογες, νόμιμους, νόμιμες, νόμιμα, ένδέχεται νά γίνει σοσιαλισμός. Διότι όλα είναι δυνατά, μόνον όταν ή πολυμέρεια θεωρείται φυσική, ή διάσπαση φυσιολογική και ή κρίση-κριτική γόνιμη.

Όλα τότε είναι δυνατά. Όλα. Άκόμη και τό νά γίνει τό ΠΑΣΟΚ σοσιαλιστικό.

Γιά τήν ώρα, ΕΔΩ και ΤΩΡΑ, αυτά που μās ΕΛΕλέει ό Πρώτος Αυτόδιαχειριστής, έχουν τόση σχέση μέ τό σοσιαλισμό, όσο ή όρρηση αρμάτων μέ τόν όρχο αρμάτων της Κόκκινης Πλατείας. Γιατί ή λέξη του αυτόδιαχειρίζεται τήν αυθαιρεσία, γιατί στη λέξη του υπάρχει ή άπολυταρχία, γιατί ή λέξη του είναι συνάντηση μέ τήν άναληγσία.

Και ό σοσιαλισμός;

Και είπεν ή άβληχρή Σφυροδρέπανη Γούνα:

Ή κάθε λέξη είναι μιά έξοδος

γιά μιά συνάντηση, πολλές φορές ματαιωμένη.

Ήλαχε ΕΛΕ... έλελεϋ

*«... έφύτρωσαν εσχάτως μεταξύ ήμων και τινες λεγόμενοι
σοσιαλισταί... ούτοι είναι έξ ίσον ακίνδυνοι όσον και οι
συμβολισταί, αφού μάλιστα αι αξιώσεις των περιορίζον-
ται επί του παρόντος εις τό νά γείνη λόγος τις και περι
αυτών, έστω και ως γελωτοποιών».*

Έμ. Ροΐδης: Άγών περι ύπάρξεως

«Ήρθε ή ώρα. Έφθασε ή ώρα». Και θά όδηγήσω τούς τυφλούς στο δρόμο που δέν γνώρισαν. «Έλαχε στο ΠΑΣΟΚ ό ιστορικός κληρος και ή εύθύνη για τήν πραγμάτωση της ιστορικής Άλλαγής». «Σύντροφοι», «ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΩΡΑ»...

Ό Άντρέας παντρεύει. Ό Άντρέας βαφτίζει. Ό Άντρέας θάβει. Χρωματιστά. Χρωματιστά (όχι έγχρωμα), όπως μās φωτοενημερώνουν τά κεφαλαιο-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κρατικά, αυτοδιαχειριζόμενα Συγκροτήματα Τύπου και Σοσιαλισμών.

Ὁ Πρῶτος Παράνυμφος παντρεύει.

Ἀπροειδοποίητα ὁμως, γιατί ἐμεῖς, ξέρετε, δέν εἴμαστε σάν τούς κατεστημένους. Μὲ ἀπροειδοποίητους παπάδες, γαμπρούς (:), λαούς, φωτογράφους, Συγκροτήματα, σφάγια, κνίσσες.

Ἀπροειδοποίητα, ἀλλά χρωματιστά.

Ὁ Πρῶτος Ἀνάδοχος βαφτίζει.

Μὲ δισταγμούς σοσιαλοειδεῖς, γιατί ἐμεῖς, ξέρετε, δέν εἴμαστε σάν τό Μησοτάκη. Μὲ διστακτικό Σύμβολο τῆς Πίστewς, πού μὲ παρηγορία λέει ὅτι ἔχει ξεχάσει στήν ὑπερατλαντική του Ὁρθοδοξία, μὲ διστακτικά ἑξαπτέρυγα, μὲ διστακτικό νήπιο, μὲ διστακτικά Συγκροτήματα.

Διστακτικά, ἀλλά χρωματιστά.

Ὁ Πρῶτος Αὐτοδύναμος ἐλάλησε. Ἐλάλησε ΕΛΕ: «Ἡ Ἐθνική Λαϊκή Ἐνότητα δέν εἶναι μιά ἐνκαιριακή στρατηγική. Ἀποτελεῖ τή μόνη στρατηγική ἐξουσίας... Τούς προσκαλεῖ (τούς Ἕλληνες) νά ξεπεράσουν τίς κομματικές τους ἐξαρτήσεις...». Διότι, «ἀπό τίς 18 Ὀκτώβρη, θά εἴμαστε οἱ θεμελιωτές μιᾶς νέας δημοκρατικῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας».

Πῶς; Μά τό λέει παραπάνω: διά τῆς ἐκθεμελιώσεως ὅλων τῶν κομμάτων.

Γιατί; Διότι.

Διότι «ἀνοίγουμε διάπλατα τίς πόρτες σ' ὅλους τούς Ἕλληνες τοῦ μόχθου, πού τά συμφέροντά τους τά μόνιμα ἐκφράζονται μονάχα ἀπό ἓνα Κίνημα σάν τό ΠΑΣΟΚ, πού ὁδηγεῖ στό Σοσιαλισμό καί τή Δημοκρατία».

Ἀφοῦ ὁμως, προηγουμένως, οἱ Ἕλληνες τοῦ μόχθου ξεπεράσουν τίς κομματικές τους ἐξαρτήσεις.

Μόνη στρατηγική, μόνη ἐξουσία, μονάχα ἓνα κίνημα, μονάχα ἓνας, μοναξιά: Ἐθνική Λαϊκή Ἐνότητα. ΕΛΕ.

Ἕλληνες τοῦ μόχθου, τά κόμματά σας εἶναι μοχθηρά. Κι ἂν οἱ Ἕλληνες τοῦ μόχθου δέν θέλουν νά ξεπεράσουν τίς κομματικές τους ἐξαρτήσεις;

Τότε, Νέμεσις ἀμείλικτη.

Τότε, κάθε μή προνομιούχος Ἕλληνας τοῦ μόχθου, πού κωλυσιεργεῖ καί κομματοδρομεῖ, «θά χτυπηθεῖ σκληρά ἀπό τό Λαό μας». Πού ὁδηγεῖται ἀπό τό ἓνα Κίνημα, πού ὁδηγεῖται ἀπό τόν ἓνα Πρόεδρο, στόν ἓνα Σοσιαλισμό.

ΕΛΕ, ΕΛΕ, Ἐλεεῦ...

Φεῦ...

Κώστας Ζουράρις

Ποιός φοβᾶται τό διάλογο;

Ἐπρεπε νά τό περιμένουμε κι αὐτό: ὕστερα ἀπό 7 χρόνια ἀντιπολίτευσης, στά ὁποία τό ΠΑΣΟΚ κατάφερε νά ἀρνηθεῖ τήν πολιτική τῆς κυβέρνησης ἀρνούμενο συγχρόνως νά πάρει συγκεκριμένη θέση σέ ὅποιοδήποτε καιριο ζήτημα, ὕστερα ἀπό 7 χρόνια κατά τά ὁποία τό Κίνημα δικηγοροῦσε ἀκατάπαυστα ὑπέρ τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ ἀδιακρίτως, ἀφήνοντας τό δίκαιο ἀνέπαφο καί τούς δικαστές νά καταρρέουν ἀπό τή φθορά τῶν κρίσεών τους, ὕστερα ἀπό 7 χρόνια ἀγῶνων κατά τά ὁποία ὁ σοσιαλισμός ταυτίστηκε μέ τήν Ἀλλαγή, καί ἡ Ἀλλαγή μέ τήν ἐν λευκῷ ἀνάθεση τῶν πάντων στήν κρίση, τήν πονηριά καί τήν στιγμιαία ἐμπνευση τοῦ Ἀντρέα, ὕστερα ἀπό 7 χρόνια ἐπιμελοῦς ἀρνησης τοῦ σοσιαλιστικοῦ μας κινήματος νά μᾶς χαρίσει ἔστω καί μιά συγκεκριμένη κουδέντα ὡς δείγμα τοῦ σοσιαλισμοῦ του, τά λόγια, οἱ ἐννοιες ἔχασαν φυσιολογικά τή σημασία τους. Ἡ πολιτική ταυτίστηκε τελεσίδικα μέ τή ρητορεία τοῦ δικηγόρου πού προσπαθεῖ νά κερδίσει τούς ἐνόρκους (τό λαό) μέ τό μέρος τοῦ πελάτη του. Καί τώρα πού ἡ δίκη κοντεύει νά τελειώσει καί ἡ τελική κρίση τῶν ἐκλογῶν πλησιάζει, τώρα ἔρχεται ἡ ὥρα ν' ἀνακαλύψουμε πῶς ἡ δύναμη τῆς ρητορείας συνεπάγεται ἀλαζονεία καί κυνισμό.

Ὁ κ. Παπανδρέου δέν διστάζει νά μᾶς δείξει πόση ἐκτίμηση ἔχει στή δημοκρατία καί σ' ὄλο ἐκεῖνο τό κομμάτι τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ πού δέν συγκαταλέγεται στοῦς ὁπαδούς του, δηλώνοντας πῶς προτιμᾶει τήν ἀπό τηλεοράσεως τρι-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

πλή διαφήμιση του κόμματός του με τό μονόλογο απ' τὰ μπαλκόνια, τό λαό, τὰ πανώ και τίς πράσινες σημαίες, από τήν εις διπλοῦν τοιαύτη συνοδευόμενη και από έναν επί τῆς οὐσίας διάλογο μέ τόν πρωθυπουργό. 'Αλλ' οὐσία δέν υπάρχει καμία σ' αὐτό τό παιγνίδι τῶν ἐκλογῶν· ὁ κ. Παπανδρέου γνωρίζει καλά αὐτή τήν ἀλήθεια και τήν ἀποδέχεται. Γνωρίζει πῶς τό κίνημά του στηρίζεται σέ μία σειρά από κούφιες παρόλες, πού μόνον απ' τὰ μπαλκόνια μπορούν νά διοχετευθοῦν πρὸς τό κοινό· και τό ἀποδέχεται. Γνωρίζει καλά πόσο διάτρητες είναι οἱ ἀνύπαρκτες και συνεχῶς ἀλληλοσυγκρουόμενες θέσεις τοῦ κόμματός του. Πόσο κούφιο είναι τό περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς του· και τό ἀποδέχεται. Γνωρίζει καλά ὅτι ἡ δύναμή του δέν εἶναι ἡ δύναμη τοῦ ὀρθοῦ λόγου και τῆς πειθοῦς, ἀλλ' ἐκείνη τῆς ἀπό τοῦ ἄμβωνος ρητορικῆς· και τό ἀποδέχεται. Προτιμᾷ νά κρατήσει γιά τόν ἑαυτό του τόν ρόλο τοῦ δικηγόρου τοῦ λαοῦ μέχρι τέλους, ἀφήνοντας στή δεξιά τό ἄχαρο λειτούργημα τοῦ δικαστή, λειτούργημα πού ἐπιδιώκει νά ἀσκήσει σέ λίγο ὁ ἴδιος. Προτιμᾷ, ἀντί τῆς πολιτικῆς τήν διαφήμιση, προτιμᾷ νά καταπλήξει και ὄχι νά πείσει ἐνῶ συγχρόνως βρίσκει τήν εὐκαιρία νά καταγγεῖλει τήν Ν.Δ., ὅτι φοβάται νά δείξει τρεῖς φορές τό πασοκικό πλῆθος απ' τήν τηλεόραση.

Μέ κινισμό λοιπόν και ἀλαζονεία ἀποδέχεται τό κίνημα τήν θλιδερή του πραγματικότητα. 'Αλλ' ἡ ἀλαζονεία πού γεννάει ἡ δύναμή του δέν εἶναι παρά τό προσίμιο τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ· τόν ὁποῖο ἐπίσης δέν κατάφερε νά ἀποφύγει τό ΠΑΣΟΚ πρωτοστατώντας οὐσιαστικά σ' ἐκείνες τίς προεκλογικές τηλεοπτικές ρυθμίσεις, πού περιορίζουν τόν πολιτικό ἀγῶνα ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση (ἀναγκαῖο κακό) και τόν ἑαυτό του. 'Οπότε πρὸς τί οἱ ἐκλογές, διαν τό ἀποτέλεσμά τους ρυθμίζεται προεκλογικά κατά τῆ διάρκεια τῶν συναντήσεων μεταξύ Παπανδρέου και Ράλλη σύμφωνα μέ τίς πασοκικές ἐπιθυμίες περί «μονομέτωπου»;

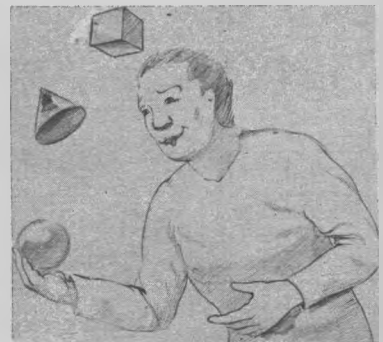
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Τά οικονομικά τῆς «'Αλλαγῆς»

Περίεργο πράγμα: ἂν προσπαθήσει κανεῖς, μέ τίς καλύτερες συνταγές τῆς μελλοντολογίας και τῆς μεθόδου τῶν «σεναρίων», νά φανταστῆ τί πρόκειται νά γίνει στήν ἑλληνική οἰκονομία μετά τίς 18 'Οκτωβρίου, θά βρεθεῖ σέ δύσκολη θέση. Παρά τὰ προγράμματα και τίς διακηρύξεις, πού πληθαίνουν ἐν ὄψει ἐκλογῶν, ἡ συγκεκριμένη οἰκονομική και κοινωνική πολιτική πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἓνα ἀπό τὰ βασικά σημεῖα πού προσδιορίζουν τίς ἐπιταγές τῶν πολιτῶν, ἐξακολουθεῖ νά τυλίγεται ἀπό μία πολύ βολική θολούρα.

Θά μπορούσε κανεῖς νά πῆ ὅτι τό πρόβλημα εἶναι μικρότερο ὡς πρὸς μία ἐνδεχόμενη νίκη τῆς Νέας Δημοκρατίας: τό παρελθόν τῆς ἐγγυᾶται γιά τό μέλλον. 'Αλλά και σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ παραπάνω ἰσχυρισμός εἶναι ἐπισηφαλής. 'Ο πληθωρισμός, τὰ ἐλλείμματα (ρεκόρ) τοῦ δημόσιου τομέα, τό ἐξωτερικό ἔλλειμμα κ.λπ. δέν μπορούν νά συνεχίσουν τῆ μέχρι τώρα πορεία τους χωρίς σοβαροῦς κινδύνους γιά τήν οἰκονομία, ἀλλά και γενικότερους. Καί δέν ἀρκοῦν φυσικά γιά νά τούς ξερκίσουν οἱ ἀναλύσεις και οἱ παραινέσεις τοῦ κ. 'Αβέρωφ (βλέπε και *Πολίτης*, τεῦχος 44) ἢ ὁποιοῦ ἄλλου κυβερνητικοῦ προπαγανδιστή.

Σαφῶς ὅμως τό πρόβλημα εἶναι σημαντικότερο στήν προοπτική τῆς ἐνδεχόμενης 'Αλλαγῆς μέσω πασοκικῆς νίκης στίς ἐκλογές. Τόσο ἡ δημοσίευση τοῦ προγράμματος τοῦ Κινήματος ὅσο και ἡ μή δημοσίευση τῶν

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

συγκεκριμένων αποφάσεων για τις 100 πρώτες μέρες διακυβέρνησής του (άρχικά είχαν προαναγγελθεί για την άνοιξη, τό καλοκαίρι κ.λπ., τελικά ειπώθηκε ότι είναι για ... έσωτερική χρήση, πάντως δέν φαίνεται ότι πρόκειται νά ύπεισέλθουν στην προεκλογική διαμάχη) αφήνουν τό θέμα σ' ένα διακριτικό ήμίφως, άν όχι στό σκότος.

Έτσι, δέν μένουν σέ όποιον ακόμη άσχολείται μέ τόσο «μπανάλ» θέματα, παρά έλάχιστες πηγές έμμεσης ή άμεσης πληροφόρησης και προβληματισμού: ό παλαιότερος λόγος τού κ. Λάζαρη στην Πάντειο, κάποιες συνεντεύξεις, κάποια άρθρα στελεχών κ.λπ., ψιλά πράγματα δηλαδή και όχι κατοχυρωμένα από κάποια επίσημη σφραγίδα. Και άσφαλώς όχι συγκλίνοντα, κάθε άλλο μάλιστα, σέ κάποιες γενικές γραμμές σύλληψης και έφαρμογής μιās κυβερνητικής - άδριανής ίσως - γραμμής.

Τό νεότερο στοιχείο πού προστέθηκε πρόσφατα στην παραπάνω είκόνα είναι ή σειρά τριών άρθρων τού καθηγητή και άκαδημαϊκού Α. Άγγελόπουλου στό Βήμα (21-23 Αύγούστου). Η έσωτερική τους δομή όσο και ή παρουσίαση και προβολή τους τούς δίνουν σαφώς τό χαρακτηρισμό προτάσεων για τή μετεκλογική οικονομική πολιτική τής κυβέρνησης τής Άλλαγής. Μέχρι σήμερα δέ, έκτός από κάποια άνούσια κριτική από τή μεριά τής Ν. Δημοκρατίας, καμιά άντίρρηση ή έπιφύλαξη δέν έκφράστηκε από όποιαδήποτε άλλη μεριά, πολύ λιγότερο δέ από ύπεύθυνους κύκλους τού ΠΑΣΟΚ. Άπεναντίας μαθαίνουμε ότι συζητείται σοβαρότατα ή παρουσία τού κ. Άγγελόπουλου στό ψηφοδέλτιο Έπικρατείας τού ΠΑΣΟΚ. Ως έκ τούτου, τό ένλόγω κείμενο έχει μιάν αύξημένη βαρύτητα.

Όσο για τό τί λένε τά τρία αυτά άρθρα, είναι αρκετά εύκολο νά τό έκθέσει κανείς σέ λίγες γραμμές: ή έλληνική οικονομία είναι έγκατεστημένη μέσα σ' ένα άνέμελο καταναλωτικό εύδαιμονισμό ένώ όλα δείχνουν ότι όδεύει προς κρίση (πληθωρισμός, έσωτερικά και έξωτερικά έλλείμματα κ.λπ.)

Ό πληθωρισμός όφείλεται κυρίως στά έλλείμματα τού δημόσιου τομέα. Ό περιορισμός τών έλλειμμάτων αυτών είναι ό μόνος σοβαρός δρόμος προς τήν καταπολέμηση τού πληθωρισμού. Πρός τούτο άπαιτείται μείωση τών δαπανών (τών μή «άνελαστικών» ...) και αύξηση τών έσόδων. Μείωση τών δαπανών τού κράτους μπορεί νά γίνει κυρίως μέ οικονομίες και «έξυγίανση» τού δημόσιου τομέα τής οικονομίας, τών δημόσιων έπιχειρήσεων, μέ καλύτερη διοίκησή τους («μάνατζμεντ»), καλύτερο προγραμματισμό, λιγότερη γραφειοκρατία, περισσότερη άνεξαρτησία τους κ.λπ., καθώς και μέ άναπροσαρμογή τών τιμολογίων τους, δηλαδή μέ αύξηση τών τιμών τών προϊόντων τους και τών ύπηρεσιών τους. Αύξηση τών έσόδων τού κράτους μπορεί νά γίνει μέ καλύτερη όργάνωση τής φορολογίας, καταπολέμηση τής φοροδιαφυγής, ιδίως τών μικρομεσαίων...

Η γενικότερη αυτή προσπάθεια νοικοκυρέματος πρέπει νά συνοδεύεται από μέτρα διαρθρωτικά πού νά έξασφαλίζουν κάποια συμμετοχή τών εργαζομένων και κάποια κοινωνική πολιτική, καθώς έπίσης και κάποια καταπολέμηση τών μεσαζόντων και τών παρασιτικών εισοδημάτων. Όμως ούτε άλλες έθνικοποιήσεις χρειάζονται για τήν ώρα (ό όρος «κοινωνικοποίηση» περιφρονείται στό κείμενο...), ούτε τιμαριθμική προσαρμογή τών μισθών και ήμερομισθίων (μιά κυβέρνηση πού χειρίζεται καλά τό θέμα τών τιμών και τής πορείας τους άρκεϊ...).

Αυτό είναι τό κύριο σώμα τών προτάσεων, πού συμπληρώνονται μέ κάποιες άναφορές στην ΕΟΚ και τήν άναδιαπραγμάτευση όρισμένων

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ὄρων τῆς ἔνταξης μέ ἓνα ἐνδιαφέρον σχέδιο χρηματοδότησης τῶν ἐλληρικῶν ἐξαγωγῶν πρὸς τίς Ἀνατολικές χώρες, καθὼς καί μέ πολλά «πρέπει» πού λίγο διαφέρουν ἀπό ἠθικοπλαστικούς εὐσεβεῖς πόθους.

Τά ἐρωτήματα πού τίθενται ἀπό τήν ὄντως σημαντική συμβολή τοῦ κ. Ἀγγελόπουλου στό δημόσιο διάλογο εἶναι πολλά.

Καί πρῶτα-πρῶτα κανεῖς, φαντάζομαι, δέν ἀμφισβητεῖ σέ γενικές γραμμές τῆ διάγνωση τῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας ὅπως ἐμφανίζονται σήμερα. Καί ἀσφαλῶς λίγοι θά ἀμφισβητοῦν ὅτι, βραχυχρόνια, τά μέτρα πού προτείνει ὁ κ. Ἀγγελόπουλος – μέ περιγραφές καί ἐκφράσεις πού ἡ παραπάνω περίληψη παρέλειψε γιά περισσότερη σαφήνεια... – εἶναι λίγο ὡς πολύ ἀναπόφευκτα. Τό πρῶτο ἐρώτημα εἶναι: προσπάθησε κανεῖς νά τά ἐκλαϊκεύσει, νά τά κάνει γνωστά στό σῶμα τῶν ψηφοφόρων, νά τοῦς δείξει πῶς καί γιατί ἔγιναν ἀναπόφευκτα καί πρὸς τά πού μποροῦν, στήν προοπτική τῆς Ἀλλαγῆς, νά ὀδηγήσουν ἄν γίνουν εὐρύτερα ἀποδεκτά; Τέτοια προσπάθεια οὔτε ὁ ἴδιος ὁ κ. Ἀγγελόπουλος κάνει, οὔτε τό *Βῆμα* οὔτε τό ΠΑΣΟΚ, τό ὁποῖο μάλιστα ἔχει μέ τήν πρακτική του καί τή μέχρι τώρα ἀντιπολιτευτική ρητορεία του μᾶλλον ἐνισχύσει τόν ἀνέμελο εὐδαιμονισμό, νῦν καί εἰς τοῦς αἰῶνας, παρά τήν ἀνάγκη γιά τή δύσκολη ἀνόρθωση τῆς οικονομίας τῆς χώρας. Καί αὐτό ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπό πολύ καιρό καί ἐπανειλημμένα στό περιοδικό αὐτό.

Ἀλλά καί τώρα, στίς παραμονές πιά τῆς ἐνδεχόμενης νίκης του, τό Κίνημα καί οἱ ὑποστηρικτές του, πέριξ ἢ πίσω του, ἐξακολουθοῦν τήν εὐεργετική μέχρι τώρα σιωπή τους. Πόσο ἀποτελεσματική μπορεῖ νά εἶναι μιά πολιτική γιά τήν ὁποία οἱ πολῖτες δέν ἔχουν προετοιμαστεῖ καί δέν ἔχουν δώσει τήν ἐγκρισή τους;

Καί πέρα ἀπό αὐτά: καλή ἡ οικονομική ἀνόρθωση τῆς χώρας πού σίγουρα περνᾷ ἀπό μιά πολιτική «λιτότητας» καί μάλιστα ὄχι «μονόπλευρης» ὅπως μέχρι πρό ὀλίγου ἀπαιτοῦσαν ΠΑΣΟΚ καί ΚΚΕ. Ἀλλά ἡ Ἀλλαγή δέν γίνεται φαντάζομαι γιά τήν οικονομική ἀνόρθωση καί μόνο. Ὑπάρχει καί κείνος ὁ ἔρημος – καί ἐπικαιρός, μήν τό ξεχνᾷμε – ὁ σοσιαλισμός. Καί ποτέ κανεῖς δέν ἰσχυρίστηκε, ἀπό αὐτές τίς στήλες, ὅτι ἡ ἐπικαιρότητά του σημαίνει «στίς 19 (᾽Οκτωβρίου) σοσιαλισμός» (ὅπως «στίς 18 (Νοεμβρίου) σοσιαλισμός», θυμάστε;) Ὁχι, ἀλλά ἡ ἐπικαιρότητά του ὅπως βγαίνει ἀπό τήν ὠρίμανση τῆς κοινωνίας μας, σημαίνει σίγουρα ὅτι ζητοῦμε νά ἐνυπάρχει τό σπέρμα του σέ κάθε καθημερινή καί συγκεκριμένη πράξη καί ἐνέργεια τῶν «φορέων τῆς Ἀλλαγῆς» (ἀπό τόν τρόπο πού ὀργανώνουν τήν πολιτική τους πρακτική μέχρι τή διεκδίκησή τους ὑπέρ τῶν διαφόρων συμπαθῶν ἢ ἀντιπαθῶν τάξεων καί κατηγοριῶν καί μέχρι τίς προτάσεις τους γιά τήν πολεοδομία, τίς εἰσπρακτικές μηχανές τῶν σούπερ-μάρκετ ἢ τό πενθήμερο τῶν ὑπαλλήλων...). Τέτοια σπέρματα λοιπόν δέν περιέχει ἐπ' οὐδενί ἢ σειρά τῶν ἄρθρων τοῦ κ. Ἀγγελόπουλου οὔτε ἡ ἐνδεχόμενη πολιτική πού ἐμπνέουν ἢ θά ἐμπνεύσουν.

Εἴτε τό ξέρουν εἴτε τό ἀγνοοῦν οἱ ψηφοφόροι τοῦ Κινήματος, νά κάτι πού σίγουρα θά τοῦς κάνει τή ζωή δύσκολη ἀπό τίς 19 ᾽Οκτωβρίου καί μετά...

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Συνηγορία για την παράταξη της 'Ανανεωτικής 'Αριστεράς

του Πέτρου Εύθυμιου

[Τό κείμενο πού ακολουθεί είναι τό χειρόγραφο τής ομιλίας πού μου αναλογούσε στή συγκέντρωση τής 1ης 'Ιουλίου στό θέατρο «Πορεία». 'Ο λόγος τελικά έκφωνήθηκε χωρίς προσφυγή στό χειρόγραφο. Τυχόν διαφορές διατυπώσεων οφείλονται στήν προφανή απόσταση πού δημιουργούν δυό διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης του αυτού αντικειμένου].

Η σημερινή συγκέντρωση-συζήτηση φιλοδοξεί καταρχήν νά κοινοποιήσει καί νά προασπίσει τήν πρόταση του κειμένου των 156 ανένταχτων αγωνιστών για τή διαμόρφωση τής παράταξης τής ανανεωτικής 'Αριστεράς. Πρόταση πού εστιάζεται καταρχήν σε μία εκλογική επιλογή πού έλκει όμως τήν αφετηρία της από πολύ πιό σύνθετες αιτιάσεις καί αποσκοπεί σε στόχους πού υπερβαίνουν κατά πολύ τά όρια τής ετυμηγορίας τής κάλπης.

Οί ανένταχτοι αριστεροί πού ανέλαβαν αυτή τήν πρωτοβουλία, όσο καί αυτοί προς τούς οποίους απευθύνεται, δέν είναι μόνο οί επιζώντες ενδόξων μαχών, ούτε οί λαθροβιάσαντες των άδοξων διαδρομών πού επιφύλαξε σε πολλούς αριστερούς ή διαδοχή των γεγονότων καί ή άλληλουχία των φαινομένων πού συνθέτουν τίσ σημερινές όρίζουσες τής κρίσης τής 'Αριστεράς στή χώρα μας.

Είναι, θέλω νά πιστεύω, εκείνοι, οί όποιοι διαισθάνονται, συναισθάνονται ή εκτιμούν ότι ή εξέλιξη τής κοινωνικής καί πολιτικής ζωής στή χώρα μας στενεύει κατά πολύ τά όρια τής κληροδοτημένης από άλλες εποχές επανάστασης, ότι δηλαδή ούτως ή άλλως «μάς άνήκει τό μέλλον»...

'Επειδή γίνεται όλο καί πιό πολύ κατανοητό ότι δέν ύπάρχει τό «τρένο τής 'Ιστορίας» πού άν τό χάσουμε σ' αυτό τό σταθμό θά τό προλάβουμε στον επόμενο. 'Επειδή γίνεται όλο καί περισσότερο συνείδηση ότι ό αριστερός σήμερα, ή θά κατακτά καί θά διαμορφώνει καθημερινά του όρους οικόδομησης καί επαλήθευσης τής άποψής του για τόν κόσμο, ή τόν κόσμο αυτόν θά τόν φτιάχνουν οί άλλοι - άλλιώς!

Η πρωτοβουλία αυτή λοιπόν των ανένταχτων αριστερών κομμουνιστών καταγράφεται αρχικά σαν μία άχαρη συμβολή στό περιφρονημένο στό συλλογικό μας άσυνείδητο πεδίο του εκλογικού άγώνα. Είναι όμως μία πρωτοβουλία πού εκκινεί από τήν πεποίθηση καί τή γνώση ότι οί τακτικές μάχες τείνουν στό σημείο όπου προδιαγράφουν επικίνδυνα τή στρατηγική έκβαση. Η πρωτοβουλία μας άφορμάται από τήν επίγνωση, ότι τουλάχιστον στα τελευταία δεκατρία χρόνια, κάθε καμπή ή «χαμένη ευκαιρία» μάς

όδηγούσε σε ακόμα δυσμενέστερη θέση. Στην περίπτωση μας δέν επαληθεύτηκε τό δόγμα του Κλαούζεβιτς ότι ή ήττα διδάσκει· έθίζει μόνο τίσ ανανεωτικές δυνάμεις καί τίσ άπονευροποιεί.

Η πρόταση για τή διαμόρφωση τής παράταξης τής ανανεωτικής 'Αριστεράς έχει στόχο, όσο κι άν φαίνεται όξύμωρο ή αντιφατικό, υπερφίαλο ή ύβριστικό, νά συμβάλλει στήν άνάσχεση εκείνων των δρομολογημένων δυναμικών πού συγκροτούν νέες άρνητικές πραγματικότητες για τό ανανεωτικό εγχείρημα καί τό μέλλον του σοσιαλισμού στον τόπο μας.

Τό μήνυμα τής «'Αλλαγής»

Χρήσιμο θά ήταν για νά επιβοηθήσουμε τήν άναζητήση καί τή συνεννόηση, τή διαμόρφωση μιάς κοινής στάσης, νά άνιχνεύσουμε τό πολιτικό πεδίο στό όποιο καλούμαστε νά ένταχθούμε, στό πεδίο τής «'Αλλαγής» όπου πλέει σύμπας ό πολιτικός κόσμος πλύν - προς τιμήν της - τής «'Εθνικής Παράταξης».

Πράγματι, ή «'Αλλαγή» διεκδικείται από τό σύνολο του πολιτικού φάσματος.

Η «Νέα Δημοκρατία» μάς βεβαιώνει ότι πραγματοποιεί ήδη τήν 'Αλλαγή πού οί άλλοι επαγγέλλονται· τό ΠΑΣΟΚ διακηρύσσει ότι άποτελεί τήν αυθεντική 'Αλλαγή. Τό ΚΚΕ είναι ή πραγματική 'Αλλαγή. Τό ΚΚΕ έσ. πιστεύει στή στέρεη 'Αλλαγή. Άλλοι διεκδικούν τήν 'Αλλαγή μέ σιγουριά, άλλοι τήν επαναστατική 'Αλλαγή.

Τό πρόβλημα αυτής τής περίφημης «'Αλλαγής», δέν βρίσκεται μόνο στις έσωτερικές αντιφάσεις, όρθολογικού χαρακτήρα, (πώς μία καί διεκδικείται ίσοτιμα από όλους δέν σηματοδοτεί μόνη της τίποτα μέ σαφήνεια). Βρίσκεται κυρίως στό γεγονός ότι στό σύνθημα καί στήν πολιτική πρακτική πού συνεπάγεται ή «'Αλλαγή» έχει συμπυκνωθεί ή ήγεμονία του ΠΑΣΟΚ επί των δυνάμεων τής παραδοσιακή 'Αριστεράς, τό ΚΚΕ καί τό ΚΚΕ έσ.

Η προσχώρηση αυτών των δυνάμεων στήν πολιτική τής «'Αλλαγής» έξωτερικά μόνο εξηγείται από τή σύμπτωση στήν «προϋπόθεση» τής απομάκρυνσης

της Δεξιᾶς ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Ἡ ἐγκόλπωση τοῦ συνθήματος τῆς «Ἀλλαγῆς» ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς παραδοσιακῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ δυναμικὴ τῶν προτάσεων τοῦ ΠΑΣΟΚ τείνει νὰ ἱκανοποιῆσει τὰ ἀναθρεμμένα στὴν ἀριστερὴ κοίτη δράματα τῆς «ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης».

Γι' αὐτὴ τὴν ἀριστερά, τὸ ΠΑΣΟΚ ἀποτελεῖ μιά «νίκη δι' ἀντιπροσώπου». Ἐξοῦ καὶ ἡ προσχώρηση δὲν βρίσκεται στὸ σύνθημα τῆς «Ἀλλαγῆς». Βρίσκεται στὴν ἀποδοχὴ τῆς οὐσίας τῆς πολιτικῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, (ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται τὰ κόμματα αὐτά), σὴν μιά πολιτικὴ δηλαδὴ πού θὰ ἔρει τὶς «δυσμορφίες» τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, θὰ ἀποκαταστήσει μιά «προωθημένη» δημοκρατία καὶ θὰ ἐπιλύσει ἐπομένως τὰ πρακτικὰ προβλήματα, ὥστε ἔκτοτε νὰ ἀνθοφορήσει ἡ στρατηγικὴ τῶν σταδίων πού θεωρεῖται πιά δική μας «δικιότητα».

Δὲν ἔχουμε ἐπομένως ἐδῶ νὰ κάνουμε μὲ μιά «κριτικὴ ὑποστήριξη» ἀλλὰ μὲ μιά ἀκριτὴ καὶ ἀνιστόρητη παραίτηση ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς Ἀριστερᾶς νὰ ὑπάρχει ὡς τέτοια. Ἡ ἀποψη τῆς «κριτικῆς ὑποστήριξης» στὸ ΠΑΣΟΚ μὲ σκοπὸ τὴν «ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση» εἶναι ἀποψη αὐτοκαταργητικῆς τῆς Ἀριστερᾶς. Καὶ σηματοδοτεῖ τὸ «σημεῖο χωρὶς ἐπιστροφή» τῆς κρίσης τῆς.

Καὶ δὲν προκαλεῖ μόνο θλίψη αὐτὴ ἡ «Κερένσκεια» περὶ τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀντίληψη ἀπὸ τοὺς ἀμφιβόλου λενινισμοῦ φορεῖς τῆς· προκαλεῖ ἀνησυχία ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού τὸ βαθυτέρο μῆνυμα μιᾶς «Ἀλλαγῆς», πού στερεῖται διάφανα τῶν ἰδεολογικῶν, θεωρητικῶν καὶ κοινωνικῶν προϋποθέσεων τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ, μετατρέπει τὶς δυνάμεις τῆς ἀριστερᾶς σὲ ἐπίκουρο σχῆμα. Τὶς ἀναγκάζει νὰ ἐπωμιστοῦν αὐτοσυντηρητικὲς καὶ μόνο τῶν σχημάτων τῆς λειτουργίες, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς καουτσικῆς λογικῆς: «ὁ τελικὸς σκοπὸς δὲν εἶναι τίποτα· τὸ κίνημα εἶναι τὸ πᾶν». Ἀλλὰ ποιὸ κίνημα χωρὶς σκοπὸ;

Ἡ ὑπόσχεση τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ ἡ παθολογία τοῦ ἀνανεωτικοῦ χώρου

Ἄλλὰ ποιὸς σκοπὸς ἐκτός τῆς «Ἀλλαγῆς»; Δὲν ἀρκεῖ φυσικὰ νὰ ἀναφωνήσουμε «ὁ σοσιαλισμός!»· Γιὰ τὸν ἀπλούστατο τῶν λόγων, ὅτι κατεξοχὴν στὴν ἐποχὴ μας ἡ λέξη δὲν ὀρίζει τὴν ἔννοια καὶ ἡ ἔννοια δὲν ἀνακαλεῖ τὴν πραγματικότητα. Ὅφειλουμε λοιπὸν νὰ ἐγκαλέσουμε τὴν ἔννοια στὸ πράγμα, δηλαδὴ πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ ἀρνηθοῦμε κατηγορηματικὰ τὸν «ὑπαρκτό» σοσιαλισμὸ καὶ τὴν ἐξίσου ὑπαρκτὴ βαρβαρότητά του. Ὅσο τὸ ἴδιο σθεναρὰ ὀφείλουμε νὰ ἀρνηθοῦμε τὶς ἀγοραῖες ἐκδοχῆς πού ὑποκαθιστοῦν τὸ σοσιαλιστικὸ σχέδιο μὲ τὴν πρακτικὴ προσφορῶν «σοῦπερ-μάρκετ» – «καθένας λαβαίνει ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του καὶ συντηρεῖται ἀνάλογα μὲ τὶς αὐταπάτες του».

Μὲ κίνδυνο νὰ γίνω ἀξιωματικός, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι μιλῶ σχηματικά, ἀλλὰ στὸ ἔδαφος κοινῶν ἐπεξεργασιῶν καὶ ἀναζητήσεων, νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ κοινὴ συνείδηση ὅτι ὁ σοσιαλισμός ἢ θὰ προκύψει μέσα ἀπ' τὶς ἀνανεωτικὲς ἰδέες ἢ δὲν θὰ ὑπάρξει. Καὶ δὲν θὰ ὑπάρξει, φυσικὰ, ἂν οἱ ἀνανεωτικὲς ἰδέες δὲν γίνουν ὑλικὴ δύναμη μέσα στὴν κοινωνία, ἂν δὲν συνταχθοῦν οἱ ἀνανεωτικὲς δυνάμεις μὲ ὀργανικὸ τρόπο ὡς ἰδεολογικὴ, θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ δρώσα πραγματικότητα.

Γι' αὐτὴ τὴ σύνταξη καὶ ἀνασύνταξη τῶν ἀνανεωτικῶν δυνάμεων καλούμαστε καὶ σήμερα, καὶ ἐκεῖ κατευθύνεται καὶ ἡ πρωτοβουλία μας. Καὶ ὑποστηρίζουμε ὅτι οἱ ἀνανεωτικὲς δυνάμεις πρὶν ἀπ' ὅλα ὀφείλουν νὰ συνταχθοῦν ἐν ὄψει τῆς ἐκλογικῆς μάχης πού πρέπει νὰ τὴ διεξάγουν ἀπὸ κοινοῦ μιά καὶ ἐνιαῖα θὰ εἰσπράξουν τὰ ἀποτελέσματά της.

Ἡ ἐκλογικὴ πρόταση τῆς παράταξης τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς ἐνέχει μιά λογικὴ ἀμυντικὴ καὶ διαθέτει ταυτόχρονα τὸ στοιχεῖο μιᾶς δυναμικῆς ἀνάπτυξης. Εἶναι ἀμυντικὴ, στὸ βαθμὸ πού ἀποσκοπεῖ στὴ διατήρηση τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐκπροσώπησης τοῦ χώρου, ὡς minimum προϋπόθεσης γιὰ τὴν ἄσκηση πολιτικῆς στὰ κεντρικὰ σημεῖα τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ.

Εἶναι δυναμικὴ στὸ μέτρο πού μπορεῖ νὰ προσφέρει τὴ λαβὴ γιὰ μιά ὀργανικότερη σύγκλιση τῶν δυνάμεων τοῦ χώρου· σύγκλιση πού ὀπωσήποτε θὰ διευκολυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῶν minimum ἐκλογικῶν στόχων.

Εἶναι βέβαια σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πού ἀνακύπτουν οἱ περισσότερες ἐνστάσεις – πού ἀναφέρονται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι ἡ πρόταση γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ ἐκπροσώπηση καὶ τὴν ἐκλογικὴ ἐνίσχυση τοῦ χώρου καταλήγει πρακτικὰ στὴν ὑπερψήφηση τῆς «ἡγεμονικῆς» του δύναμης, τοῦ ΚΚΕ ἐς. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁ ὅρος «ἡγεμονικὴ δύναμη» δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὡς πρὸς τὸ ΚΚΕ ἐς. (καὶ ἡ παρατήρηση ἔχει τὴ σημασία της). Εἶναι φυσικὰ τὸ ΚΚΕ ἐς. ἡ κυρίαρχη δύναμη. Καὶ ἀριθμητικά, ἂν θέλετε, θὰ ἀθροῖσει τὶς ψήφους ὀλωνῶν μας. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ ψήφοι δὲν εἶναι οὔτε ψήφοι συγκατάθεσης στὴν τρέχουσα πολιτικὴ του, οὔτε ἀμνηστία στὴν ἱστορία του, οὔτε «ἐν λευκῶ» παραχώρηση στὴν ἡγεσία του. Εἶναι *ψήφος δυνατοῦτητας στὴ συνύπαρξη, εἶναι ψήφος πού ἐπικυρώνει τὸν πλουραλισμὸ τοῦ χώρου, εἶναι ψήφος πού διασφαλίζει τὸν ἀνοιχτὸ ὀρίζοντα τῶν κοινῶν ἀναζητήσεων πού ἀναγκαστικά θὰ ἀκολουθήσουν τὶς ἐκλογές*. Εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ψήφος πού δὲν «κλείνει» ἀλλὰ ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο γιὰ τὴ διατύπωση μιᾶς πειστικῆς σοσιαλιστικῆς ὑπόσχεσης στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Δὲν πρέπει – καὶ κατεξοχὴν σ' αὐτὴ τὴ φάση – νὰ ἐπιτρέψουμε στὸν ἀνανεωτικὸν χώρον τὴν εὐδοκίμηση τῆς «καταστροφολογικῆς» ἀποψης. Ἀποψη, πού εἶτε κατατείνει στὸ λευκὸ, εἶτε στὴν ψήφο διαμαρτυρίας μεμονωμένων ὑποψηφίων χωρὶς σήμανση θέσεων, εἶτε στὴν ψήφο «πλάκας», (νὰ ρίξουμε στὴν κάλπη ποιήματα ἢ ἀναλύσεις οὔρων). Τὸ κεντρικὸ νῆμα πού διατρέχει ὅλες αὐτὲς τὶς προτάσεις εἶναι ὁ συνδυασμός τῆς πολιτικῆς μεταφυσικῆς τῆς καταστροφῆς μὲ τὸ ψυχανακουφιστικὸ ὄραμα τῆς πατροκτονίας. Νὰ φτάσουμε δηλαδὴ στὸ σημεῖο τὸ πῶς βαθύ στοῦ «κακοῦ τὴ σκάλα», νὰ τιμωρήσουμε τοὺς ὑπεύθυνους καὶ νὰ ὑψωθοῦμε καὶ πάλι ἄσπιλοι καὶ καθαρμένοι, μὲ τὰ φτερά μας τὰ μεγάλα.

Ἡ εἰκονογράφηση – τὸ ξέρετε – δὲν εἶναι γελοιογραφικὴ. Τὸ τραγικὸ εἶναι ὅτι ἔχει ἤδη θεωρητικοποιηθεῖ σὲ πολλὲς ὀμάδες καὶ ἄτομα ἀνάμεσά μας. Πρόκειται γιὰ αὐτοκτονικὴ ἀντίληψη, θεμελιωμένη ἰσόποσα στὴν ἄγνοια καὶ τὴν οἴηση.

Ἄγνοια τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματικότητας πού δὲν ἀφήνει πεδίο γιὰ ψευδαπάτες παρθενογένεσης πολιτικῶν φορέων μέσα ἀπὸ διαδικασίες κινήματων κοινωνικῆς κριτικῆς. Οἴηση τοῦ μαρξι-

σμού των εγχειριδίων για τους σιδηρούς νόμους της ταξικής πάλης που «δικαιώνει» τις σωστές αντιλήψεις, ή αλλιώς, οι επί γραμματίω, εξοφλητέοι εις τό μέλλον, ιδιοκτήτες της 'Ιστορίας...

Σύντροφοι,

'Αφού δέν μās δόθηκε ή χάρη νά κάνουμε τήν 'Ιστορία, άφού μόνο νά ψηλαφήσουμε μπορούμε τις κατευθύνσεις που θά μετατρέψουν σε ιστορικό μέγεθος τις προσπάθειές μας, άς μήν άσελγούμε στις άποφάνσεις της, τουλάχιστον...

Βέβαια, τά πράγματα δέν είναι άμοιρα της δράσης μας ή της άδράνειάς μας. 'Ας μήν επιτρέψουμε στην αυταρέσκεια της αυτάρκειάς μας νά αντιταχθεί πλασματικά στά πιεστικά μεγέθη της συγκυρίας. Ούτε τό ΠΑΣΟΚ είναι γέννημα της τύχης και μόρφωμα θνη-

σιγενές. Ούτε τό ΚΚΕ επιδίωξη παρά φύσιν του παρελθόντος - και μόνο. Ούτε οι 'Ελληνες εργαζόμενοι πεδίο πειραματισμού των διαλεκτικών μας. Ούτε έξ όρισμού μās αναμένει «μέλλον λαμπρόν», επειδή τό 'πε ό Μάρξ ή ή ομάδα μας.

'Η και σε αυτές τις εκλογές θά συμβάλλουμε στη διαμόρφωση των στοιχειωδών όρων για μία πορεία της 'Αριστεράς που θά τήν καθιστά σύστοιχη με τή σοσιαλιστική έξαγγελία, ή τά πράγματα θά γίνουν από 'Αλλους - άλλως. Καί όπωσδήποτε δυσκολότερα για μās. Αυτό είναι τό μόνο ύπαρκτό δίλημα που θέτουν οι έρχόμενες εκλογές στους άριστερούς της ανανέωσης. 'Απ' τόν τρόπο που θά άπαντήσει ό καθένας θά δεσμεύσει εαυτόν και όλους μας. 'Ορισμένοι από μās δώσαμε τήν άπάντησή μας.

'Εξάντας 'Ελληνική λογοτεχνία

Κεντρική διάθεση
Κωλέττη 11
Τηλ. 361219-364885

Αναγκαῖες ἐπαναλήψεις γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν « Ἀνάμνηση τοῦ Μέλλλοντος »

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου

1. Ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ διαδικασία χωρὶς ὑποκείμενο. Εἶναι ἡ ἱστορία σχέσεων. Σχέσεων παραγωγῆς στὴ βάση· σχέσεων πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς συγκρούσεως/κυριαρχίας στὸ ἐποικοδόμημα. Εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων στὸ σύνολο τῶν τριῶν ἐπιπέδων.

Ἴδου λοιπόν, ὁ Μάρξ ἀνοίξε τὸ δρόμο στὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Ἄν ἡ φιλοσοφικὴ κατηγορία « ὑποκείμενο » δὲν ὑποδηλώνει τίποτε ἄλλο παρά τὸ μέτρο τῆς ἔλλειψης ἐπιστημονικῆς γνώσης, ἂν ἔτσι καμιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία δὲν ἐπιδέχεται ὑποκείμενα στοὺς κόλπους τῆς, ἡ μαρξιστικὴ θεωρία μὲ ἀντικείμενο τὴν ταξικὴ πάλη ἐγκαινιάζει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπιστήμης πάνω στὴν ἱστορία: τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας.

2. Παράλληλα ὡστόσο, πράγμα παράδοξο, ἐγκαινιάζει καὶ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ἐμφάνιση τῶν πρώτων μαρξιστῶν-κομμουνιστῶν: τῶν δύστυχων ἐκείνων ὑποκειμένων, πού θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους μαρξιστές καὶ θέλουν ταυτόχρονα ν' ἀλλάξουν τὸν κόσμο. Τί γυρεύουμε λοιπόν ἐμεῖς οἱ κομμουνιστές μὲ τὸν ἄκρατο ὑποκειμενισμό μας σ' αὐτὴ τὴ χωρὶς ὑποκείμενο ἱστορία; Πῶς συμβιδιάζεται ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νὰ πηγαίνουμε κόντρα στὸν « ἀντικειμενισμό » τοῦ μαρξισμού καὶ τῶν νόμων του; Μήπως διαζόμεστε ἐπιδιώκοντας κάποιον « ἄγουρο » σοσιαλισμό, γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνύπαρκτος;

3. Ζώντας μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, πολλοὶ στήριξαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ στηρίζουν τὸ « μαρξισμό » τους στὴν πίστη τους στὸ ἀπελευθερωτικὸ του μήνυμα, καὶ ὄχι στὴν πράξη τους. Ἀκολουθώντας τὴν κλασικὴ ἀντίληψη τῆς Β' Διεθνούς θεωροῦν ὡς ἀπελευθερωτικὸ μήνυμα τοῦ μαρξισμού τὴν ἐξαγγελία τῆς νομοτέλειας τοῦ σοσιαλισμοῦ, νομοτέλειας πού νοεῖται ὡς ἄμεση ἀπόρροια διαδικασιῶν ὠρίμανσης τῆς βάσης, ἀνάπτυξης δηλαδή τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ συντριβῆς ὡς ἐκ τούτου τῶν ὑπαρχουσῶν σχέσεων παραγωγῆς, μὲ ἀναπόφευκτη ἀντικατάσταση

τους ἀπὸ τῆς « σοσιαλιστικῆς » σχέσεις.

Οἱ ἀνιλήψεις αὐτές δὲν συγκρούονται μὲ τὸ γράμμα τοῦ μαρξισμού. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, στὸν πρόλογο λ.χ. τῆς *Κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οικονομίας*, δηλώνει ὅτι τὴ συνείδηση πού μιὰ ἐποχὴ ἀνατροπῆς ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό της

πρέπει νὰ τὴν ἐξηγήσουμε μὲ τῆς ἀντιφάσεις τῆς ὑλικῆς ζωῆς, μὲ τὴ συγκρούση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δυνάμεις καὶ τῆς παραγωγικῆς σχέσεις. Ποτὲ δὲν ἐξαφανίζεται ἓνα κοινωνικὸ συγκρότημα, πρὶν ἀναπτύχθουν ὅλες οἱ παραγωγικῆς δυνάμεις πού μπορεῖ νὰ χωρέσει. Καὶ ποτὲ δὲν ἔρχονται νὰ καταλάβουν τὴ θέση του καινούριες καὶ ἀνώτερες παραγωγικῆς σχέσεις, πρὶν ὠριμάσουν γι' αὐτὲς οἱ ὑλικοὶ ὄροι μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς παλαιᾶς κοινωνίας.

4. Ὁ Μάρξ ἀναζήτησε μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν σχηματισμῶν – καὶ κυρίως τοῦ καπιταλιστικοῦ – τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα ὑπέρβασῆς τους. Ἡ σκέψη του, ἐκκινώντας ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς προλεταριακῆς ἰδεολογίας, ἀναγνώρισε ὅτι, ἂν δὲν θέλουμε ἀπλῶς σὰν τὰ σκυλιά νὰ γανγίζουμε τὸν καπιταλισμό, ὁ μόνος δρόμος γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ πλήρης γνώση τῶν νόμων πού τὴν διέπουν. Τούτῃ ἡ ἀναζήτηση τὸν ὡδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι σὲ παλαιότερους τρόπους παραγωγῆς, ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται στὴν βάση σχέσης τοῦ ἐπόμενου τρόπου παραγωγῆς, σχέσεις πού ἐμπεριείχαν μιὰ δυναμικὴ ἀλματώδους ἀύξεσης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Αὐτὲς οἱ νεογέννητες σχέσεις παραγωγῆς, στὴ συγκρούσή τους μὲ τῆς κυρίαρχες, συγκρούονταν ἀναπόφευκτα καὶ μὲ τὸ ἀντίστοιχό τους ἐποικοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμπόδιζε τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξή τους. Στὸ βαθμὸ πού ἔτειναν νὰ ἐπικρατήσουν, ἐπέβαλαν ἀναγκαῖα νέες ἀντίστοιχες σχέσεις στὸ ἐποικοδόμημα: τὸ μετασχημάτιζαν δολοκλήρωνοντας ἔτσι τὴν ἐπικράτηση τοῦ νέου τρόπου

παραγωγής. Ὡστόσο οἱ διαδικασίες αὐτές οὐδέποτε ἀναίρεσαν τὴν ἐκμετάλλευση· ἀφοροῦσαν ἀπλῶς ἱστορικά διαφορετικές μορφές ἐξαγωγῆς ὑπερεργασίας καὶ μορφές μετάβασης ἀπὸ μία ταξικὴ κοινωνία σὲ μίαν ἄλλη.

5. Ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἀποτελεῖ μετάβαση πρὸς μίαν ἄλλη μορφή ἐκμετάλλευσης. Ἀντίθετα ὁ ὅρος δηλώνει τὴν πορεία πρὸς τὴν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης. Μὲ τὴν ἔννοια αὕτη ἀποτελεῖ τομὴ ὄχι μόνον μὲ τὸν καπιταλισμὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ κάθε προηγούμενο ταξικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ. Σαλπίζει τὸ τέλος τῆς «προϊστορίας», ἐγκαινιάζοντας τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. *Ἡ τομὴ αὕτη ἐπεκτείνεται καὶ στὸν τρόπο μετάβασης.* Στὸ ἐπίπεδο τῶν «αὐθόρμητων νομοτελειῶν» δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξύ τῆς «αὐθόρμητης» διαδοχῆς τῶν διαφόρων ταξικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ τῆς μετάβασης στὸ σοσιαλισμὸ.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν «αὐθόρμητων νομοτελειῶν τῆς βάσης» φορέας τῶν νέων σχέσεων παραγωγῆς μέσα στὴν παλιά κοινωνία δὲν ἦταν τελικά οὔτε ἡ κυρίαρχη (τουλάχιστον μὲ τὴν παλιά της μορφή), οὔτε ὅμως ἡ κατ' ἐξοχὴν κυριαρχούμενη τάξη: ἦταν μιά νέα, τρίτη ὑπὸ διαμόρφωση τάξη, φορέας σχέσεων πού διαμόρφωναν ἀναγκαῖα καὶ τὴ νέα κυριαρχούμενη τάξη – ἀντικείμενο τῆς νέας μορφῆς ἐκμετάλλευσης. Τὴν πορεία ὅμως πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ καλεῖται νὰ ἐγκαινιάσει ὄχι μιά τρίτη, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ κυριαρχούμενη καὶ ὑφιστάμενη τὴν ἐκμετάλλευση τάξη, στὴν περίπτωση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἢ ἐργατικῆ. Γιατί μόνον αὕτη – ὅπως ἐξἄλλου καὶ κάθε κυριαρχούμενη τάξη – ἔχει τὴν τάση νὰ καταστρέφει τὶς σχέσεις ἐκμετάλλευσης πού ὑφίσταται.¹ Ὡστόσο ἡ τάση αὕτη δὲν ἐμπεριέχει μέσα της καμία νομοτέλεια: στὸ ἐπίπεδο αὐστηρὰ καὶ μόνον τῆς βάσης ἢ κυριαρχούμενη τάξη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθεῖ ὡς κυρίαρχη. Οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει κάποια διαδικασία, πού νὰ ἀφορᾷ αὐστηρὰ τὴν βάση, ἢ ὁποία θὰ τὴν μετατρέψει σὲ κυρίαρχη. Γιατί ἡ τάση ἀντικατάστασης τῆς κυριαρχίας τῶν ὑφιστάμενων σχέσεων ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς μὴ ἐκμετάλλευσης εἶναι τάση πρὸς τὴ μὴ κυριαρχία. Ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατό νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνερχόμενη τάξη στὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης καὶ μόνον. Πολύ περισσότερο πού δὲν εἶναι δυνατό νὰ μιλάμε γιὰ τὴ νομοτέλεια τῆς καταστροφῆς τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καὶ τῆς ἀντικατάστασής τους ἀπὸ τὶς κομμουνιστικές, χάρις στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ κυριαρχία τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν ἀντίστοιχων κομμουνιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς δὲν ἐντοπίζεται ἐπομένως στὴ βάση, ἀλλὰ στὸ ἐποικοδόμημα. Κάτι περισσότερο: ἡ κυριαρχία στὸ ἐποικοδόμημα ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴ μὴ κυριαρχία, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση στὴ βάση.

6. Τὸ ἀπελευθερωτικὸ μῆνυμα τοῦ μαρξισμοῦ δὲν εἶναι ἡ ἐξαγγελία τῆς νομοτέλειας τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οὔτε κάποια ἄλλη ἰδιαίτερη περιοχὴ τῆς θεωρίας ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸ ὅλοιο σῶμα. *Τὸ ἀπελευθερωτικὸ μῆνυμα συνίσταται στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὡς ὁλότητας.* Γιατί στὴν πραγματικότητα ὁ μαρξισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὰ μιά θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Ἀποτελεῖ συγχρόνως – καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ζήτημα – καὶ μιά δυνατότητα

παρέμβασης πάνω στὴν πραγματικὴ ἱστορία. Ἡ ἐπισημονικὴ γνώση μὲ τὴ βοήθεια τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἀνοίγει γιὰ πρώτη φορὰ μιά συγκεκριμένη δυνατότητα παρέμβασης ἀλλὰ καὶ ὑπέρβασης. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ σημασία τῆς 11ης θέσης γιὰ τὸν Φόνερχπαχ:

«οἱ φιλόσοφοι μέχρι τώρα προσπαθοῦσαν μὲ διάφορους τρόπους νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν κόσμο· τὸ ζήτημα εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξουμε».

Ὁ Μάρξ ἔχει ἀπόλυτη ἐπίγνωση τοῦ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς θεωρίας του παρέχει τὴ δυνατότητα τομῆς στὴν ἴδια τὴν πραγματικὴ ἱστορία. Ὅτι μόνον χάρις αὐτὴν καθίσταται δυνατὴ ἡ τομὴ τῆς μετάβασης πρὸς μίαν ἀταξικὴ κοινωνία. Γιατί ἡ παρέμβαση δὲν ἐγκαινιάζει κάποιο ὑποκείμενο (μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου) τὸ ὁποῖο εὐρισκόμενον ἐξῶ ἀπὸ τὸ χῶρον στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ θεωρία ἐπενεργεῖ πάνω στὸ πεδίο τῆς πραγματικότητας (ἢ ἀναγνώριση ἐξἄλλου ἐνός τέτοιου ὑποκειμένου θὰ σήμαινε τὴν αὐτοκατάργηση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας). Ἡ ἐπενέργεια αὕτη εἶναι ἀντίθετα δυνατὴ ἀκριβῶς ἐπειδὴ, ἐφόσον βασίζεται στὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία, εἶναι ἀντικειμενοποιημένη. Ὑποτάσσεται στὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ τὴν ὑποτάξει, γιὰ νὰ παραφράσουμε κάπως τὴ ρῆση τοῦ Βασον.²

7. Φορέας τῆς μαρξιστικῆς παρέμβασης καλεῖται λοιπὸν νὰ εἶναι – καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν ὕψιστη στιγμή συνέπειας καὶ συνοχῆς τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας – ὄχι κάποιο ὑποκείμενο (λ.χ. ὁ «Ἀνθρώπος») ἀλλὰ μιά κοινωνικὴ τάξη, ἡ κυριαρχούμενη τάξη. Ἡ ὁποία ὑπάρχει μὲν ὡς ἔννοια στὴ θεωρία καὶ – ἐφόσον ἡ τελευταία ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα – ἐνυπάρχει ἔστω καὶ σὲ ἐμβρυακὴ μορφή μέσα στὴν πραγματικότητα. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ταξικῆς τῆς συγκρότησης συνίσταται ἀκριβῶς στὴ σύνδεσή της μὲ τὸ μαρξισμὸ.

1. Κάθε κυριαρχούμενη τάξη, εἴτε στὸν καπιταλιστικὸ, εἴτε σὲ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, ἔχει τὴν τάση νὰ καταστρέφει τὶς ὑφιστάμενες σχέσεις ἐκμετάλλευσης. Μακροπρόθεσμα ὡστόσο, ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ ὅλης τῆς κοινωνίας δὲν θὰ καταστῆ δῖωσιμη, παρά μόνον στὸ βαθμὸ πού θὰ κατορθώσει νὰ ἀναπτύξει τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἱκανοποιώντας τὶς ἀνάγκες τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας. Ἡ ἀνάπτυξη αὕτη εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὶς κομμουνιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς, μὲ τὸ συλλογικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παράγει ἢ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν κυριαρχούμενων τάξεων μὴ καπιταλιστικῶν-κοινωνικῶν δὲν εἶναι ἔτσι δυνατόν νὰ ὁλοκληρωθεῖ, ἂν αὐτές δὲν ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὴν προλεταριακὴ ἰδεολογία. Ἀπὸ τὴν ἰδεολογία πού θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ ἀναπτύξουν τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἀπελευθερῶνται συγχρόνως ἀπὸ τὰ δεσμὰ τους.

2. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸν πειρασμὸ τῆς δημιουργίας κάποιου ὑποκειμένου πού «γράφει» ἱστορία δὲν τὸν ἀπέφυγαν ὡς τώρα τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα πού ἀσκοῦν ἐξουσία. Δυστυχῶς δὲ ἡ τελευταία παρέχει αὕτη τὴ δυνατότητα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ κράτος τῆς σταλινικῆς περιόδου, πού ἀναδείχθηκε σὲ ἀποκλειστικὴ κινητήρια δύναμη τῆς «σοσιαλιστικῆς» κοινωνικῆς δυναμικῆς. Ἀλλὰ καὶ στὴν Κίνα τῆς ὑστερης πολιτιστικῆς ἐπανάστασης ἡ ταξικὴ πάλι θὰ διεξαχθεῖ ἀπὸ τοὺς φρουροὺς τῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἔννοια τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου κατέληξε ἔτσι νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν «ὑποκειμενιστικὴ» ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὰ Κ.Κ., κοινῶς δηλαδὴ μὲ τὴ πολιτικὴ δικτατορία.

Ο μαρξισμός διαπιστώνει την ύπαρξη της εργατικής τάξης από τη μελέτη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές όντας σχέσεις εκμετάλλευσης διαμορφώνουν αναγκαία μίαν εκμεταλλεύτρια και μίαν εκμεταλλεόμενη τάξη. Ωστόσο ή διαμόρφωση λόγω των σχέσεων παραγωγής μίας εκμεταλλεόμενης τάξης στη βάση δεν αποτελεί επαρκές στοιχείο για την ολοκλήρωση της ταξικής της συγκρότησης. Η έμβρυακή της εμφάνιση στη βάση καταστρέφεται άνα πάσα στιγμή από τις σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας τις οποίες υφίσταται. Η εργατική τάξη είναι λοιπόν κατά πρώτον μιά έννοια της θεωρίας· μιά έννοια δηλαδή που εξάγεται, «συγκροτείται» μέσα στη μαρξιστική θεωρία. Η συγκρότησή της ως τάξης στο πεδίο του πραγματικού, ή ένότητα δηλαδή θεωρίας και πραγματικότητας, αποτελεί ζητούμενο.

8. Ο μαρξισμός, αν και επιστημονική θεωρία, δεν αποτελεί κατάκτηση του ανθρώπου γενικά· ούτε τοποθετείται ουδέτερα στο χώρο του εποικοδομήματος. Εισβάλλει σε ένα εποικοδόμημα που κυριαρχείται από μία ταξική ιδεολογία, ή οποία όμως εμφανίζεται ως άταξική προβάλλοντας για τον εαυτό της αξιώσεις οικουμενικότητας. Η αποδοχή του μαρξισμού συνεπάγεται την αναγνώριση της ταξικής διαίρεσης της κοινωνίας, γεγονός ιδιαίτερα επαχθές για κάθε κυρίαρχη τάξη, μιά και αποτελεί άμφισβήτηση της κυριαρχίας της. Τούτος είναι ο λόγος που καμία κυρίαρχη τάξη δεν αποδέχθηκε ως τώρα, ούτε πρόκειται να αποδεχθεί ποτέ το μαρξισμό ως σύνολο.³ Αυτό είναι ο λόγος που ή παγίωση της ταξικής φύσης των μετεπαναστατικών κοινωνιών συμβάδισε με τη διαστρέβλωση της θεωρίας. Ο μαρξισμός είναι λοιπόν ως θεωρία από τη φύση του επαναστατικός. Γι' αυτό και αποτελεί κατάκτηση της προλεταριακής ιδεολογίας – αλλά και γενικότερα της ιδεολογίας κάθε κυριαρχούμενης τάξης σε όποιονδήποτε κοινωνικό σχηματισμό.

9. Η κατάκτηση αυτή μέλλει ωστόσο να κατακτηθεί. Πράγμα που αποτελεί επίσης μιά δυνατότητα. Δυνατότητα επιστροφής του μαρξισμού στο χώρο εκκίνησης του και ενσωμάτωσης, «συγχώνευσής» του με την προλεταριακή ιδεολογία. Γιατί δεν είναι τελικά ο μαρξισμός, άλλ' ή ταξική πάλη εκείνη που αλλάζει την κοινωνία. Η επένεργεια επομένως της θεωρίας δεν μπορεί παρά να είναι συνδεδεμένη με την ταξική πάλη. Χωρίς όμως την επαναστατική θεωρία, ή «τυφλή» ταξική πάλη δεν βαδίζει από μόνη της κανενός είδους δρόμο για τό σοσιαλισμό. Και τούτο γιατί οι κυριαρχούμενες τάξεις, ακριβώς επειδή είναι κυριαρχούμενες, εμπορούνται δηλαδή από μιά ξένη προς τη ταξική τους φύση ιδεολογία, την οποία δεν μπορούν από μόνες τους να αποτινάξουν από πάνω τους, τείνουν άνα πάσα στιγμή να άκυρώσουν κάθε προηγούμενο αυθόρμητο βήμα που θά οδηγούσε στην άπελευθέρωσή τους. Είναι λοιπόν ή επαναστατική θεωρία που, στο επίπεδο του εποικοδομήματος, τις βοηθά να πετάξουν από πάνω τους και να ξεκαθαρίσουν με τά

3. Άν και όρισμένες φορές τον χρησιμοποιεί άποσπασματικά ως μέθοδο ανάλυσης, σε περιόδους άπύλτης σιγουριάς που της παρέχει ή άναμφισβήτητη κυριαρχία της.

ιδεολογικά εκείνα στοιχεία που είναι ξένα – και αντίθετα – προς την καθαυτό ιδεολογία τους, άλλα και που τις βοηθά να προβάλλουν, στο χώρο του εποικοδομήματος κατ' άρχήν, ένα όραμα: την άπελευθέρωση του εαυτού τους και μαζί όλης της κοινωνίας· να προτείνουν δέ ταυτόχρονα και έναν δρόμο για την πραγματοποίησή του. Όραμα δηλαδή που με τη βοήθεια της θεωρίας είναι αντικειμενικό και υλοποιήσιμο. Η πιό σημαντική λοιπόν, ή πιό καιρία στιγμή είναι ή σύνδεση της επαναστατικής θεωρίας με την πραγματική κίνηση των κυριαρχούμενων τάξεων· γιατί μόνον τότε ή κίνηση αυτή πολιτικοποιείται, ή κυριαρχούμενη τάξη συγκροτείται ως τάξη και κατορθώνει να μιλήσει όχι μόνο για τον εαυτό της μιά και για την κοινωνία όλόκληρη. Ο κόμβος της σύνδεσης αυτής είναι τό κομμουνιστικό κόμμα, τό επαναστατικό υποκείμενο που επιδιώκει την αντικειμενοποίησή του: τη σύνταξη δηλαδή της θεωρίας του πραγματικού με και μέσα στο πραγματικό, ως άπαραίτητο όρο για την παρέμβασή της στην ιστορία.

10. Ο μαρξισμός εκτός του όριζόντιου διαχωρισμού της κοινωνίας ανάμεσα στην οικονομική βάση και τό πολικοϊδεολογικό εποικοδόμημα, διαπιστώνει ότι ή βάση δεν αποτελεί ένα άρμονικό σύνολο παραγωγικών σχέσεων, άλλ' ένα σύνολο σχέσεων που διαπερνούνται, τέμνονται από μιά κυρίαρχη αντίφαση. Παρ' όλα αυτά ή κοινωνία συγκροτείται λόγω του ένοποιητικού ρόλου του πολικοϊδεολογικού εποικοδομήματος. Η μαρξιστική πρακτική, ή άριστερή πολιτική δηλαδή, επιδιώκει ακριβώς τον κάθετο διαχωρισμό του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού και στο εποικοδόμημα με βάση την ταξική αντίθεση της βάσης. Η άριστερή πρακτική εκκινεί έπομένως από μιά θεωρητική όπτική κοινωνικού σχίσματος. Ένός σχίσματος που είναι μόνον ύπαρκτό ως αντίθεση στη βάση, δεν εκφράζεται όμως και στο εποικοδόμημα. Έκείνο που κατ' άρχήν γυρεύουν λοιπόν οι κομμουνιστές σ' αυτή την ιστορία, – για ν' άπαντηθεί τό έρώτημα που θέσαμε στην άρχή – είναι να εκφράσουν την αντίθεση αυτή στο εποικοδόμημα. Νά άνοιξουν δηλαδή με τον ιδεολογικό τους λόγο και την πολιτική πάλη εκείνες τις υποδοχές που θά δεχθούν την κοινωνική αντίθεση της κυριαρχούμενης τάξης, που θά της επιτρέψουν τη σύνδεσή της με την επαναστατική θεωρία μέσω του ένοποιητικού κόμβου του κόμματος. Νά διαγράψουν δηλαδή στο εποικοδόμημα την «άπ' έξω συνείδηση», ή οποία έφόσον εκφραστεί με όρους πολικοϊδεολογικής πάλης έρχεται να συναντήσει και να συνδεθεί με την κυριαρχούμενη τάξη, να ένωθεί μαζί της στην κοινή κοίτη της ενιαίας ταξικής της συγκρότησης. Είναι τότε ή στιγμή που τό σχίσμα όλοκληρώνεται στη βάση και στο εποικοδόμημα, για να προσπαθήσει πλέον να έπεκταθεί: να έπεκτείνει την ιδεολογικοπολιτική του έμβέλεια στο σύνολο του εποικοδομήματος, την ήγεμονία του στο σύνολο της κοινωνίας, τό βάρος του στην πλάστιγγα του συσχετισμού των δυνάμεων, με στόχο την ήγεμόνευση του εποικοδομήματος και, κυρίως, την κατάκτηση της έξουσίας.⁴ Γιατί μόνον τότε θά μπορέσει να συγκροστεί με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στη βάση.

11. Έπειδή έτσι έχουν τά πράγματα, κάθε σημαντική στιγμή, τό οίδηποτε άλμα προς τό σοσιαλισμό (και ή πορεία για τό σοσιαλισμό δεν είναι γραμμική,

άλλα μιά σειρά από άλματα), αυτό που τελικά ονομάζουμε «σοσιαλιστική επανάσταση», χαρακτηρίζεται βασικά από την αντίστροφη της εποικιστικής σχέσης της βάσης πάνω στο εποικιστικό κτίσμα. Η κινητήρια δύναμη δηλαδή αυτών των αλμάτων βρίσκεται στο χώρο του εποικιστικού κτίσματος. Η αντίστροφη αυτή της σχέσης μόνο με τη βοήθεια της μαρξιστικής θεωρίας είναι δυνατή, γιατί μόνον τότε το εποικιστικό κτίσμα ανταποκρίνεται με τη σειρά του στη βάση· διατηρεί δηλαδή τη σχέση αλληλεξάρτησης μ' αυτήν, δέν αυτονομείται, αλλά αποτελεί κινητήριου δύναμη του μετασχηματισμού της. Είναι ακριβώς η αντίστροφη αυτή, που σαλπίζει την είσοδο της ανθρωπότητας από την προϊστορία στην ιστορία της. Γιατί αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να φανταστούμε το μέλλον μας και όχι να υποταχθούμε στο αναπόφευκτό του· ή, ακριβέστερα, δίνει τη δυνατότητα με βάση την συγκεκριμένη ανάλυση του παρόντος να επιδιώξουμε τη σύνθεση του μέλλοντος προς την κατεύθυνση της σοσιαλιστικής απελευθέρωσης.

12. Το μέλλον λοιπόν, το σοσιαλιστικό τουλάχιστον μέλλον, δέν είναι νομοτελειακά αναπόδραστο. Αποτελεί απλώς μίαν εφικτή δυνατότητα.⁴ Τό να μιλάει επομένως κανείς εκ των προτέρων για κάποια στάδια της πορείας προς το σοσιαλισμό, σημαίνει ότι κατέχει εκ των προτέρων την εγγύηση, τη δεβαιότητα περί του αναπόφευκτου αυτής της πορείας. Γιατί κανονικά μόνον ο ιστορικός του μέλλοντος, ο ιστορικός του σοσιαλισμού θά μπορούσε να προσδιορίσει ποιές ήταν οι ιστορικές εκείνες φάσεις που θά μπορούσαν να αποκληθούν στάδια της μέχρι τότε πορείας. ⁵ Αν

4. Τό πολιτικό επίπεδο έχει τελείως διαφορετική εσωτερική δυναμική από τό ιδεολογικό. Καί δέν μπορεί παρά να είναι ή θεώρηση αυτής της δυναμικής που θά οδηγήσει στην πολιτική απόφαση περί του επιπέδου που ήγείται σε μιά συγκεκριμένη φάση. 'Απ' αυτή την άποψη δέν είναι δυνατό να φέρει κανείς σε αντίθεση τή λενινιστική πολιτική με τίς αντίληψεις του Γκράμσι: ή 'Οκτωβριανή 'Επανάσταση—όπως άλλωστε και τό ΕΑΜ— είναι ιστορικά δικαιωμένη, άσχετα άν άργότερα ο σταλινισμός άνεξαρτητοποίησε πλήρως τό πολιτικό επίπεδο, παραγνωρίζοντας τήν καθημερινή ανάγκη επιστροφής στο ιδεολογικό, εκεί που κάθε κοινωνία κατακτά άνεπιστρεπτά τόν έαυτό της.

5. 'Ο καπιταλισμός απλώς δημιουργεί συνέχεια τήν ύλική βάση, που καθιστά δυνατή τήν υπέρβασή του. Δημιουργεί τίς αλλητάλληλες κρίσεις του, όπου ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έμποδίζεται από τίς υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής· δημιουργεί κυρίως τήν κοινωνική εκείνη τάξη στη βάση, που είναι σε θέση να τόν ανατρέψει. 'Όμως ή ανατροπή αυτή δέν μπορεί να προέλθει παρά ως αποτέλεσμα τής ταξικής τής πάλης· και για να είμαστε πιο σαφείς, ως αποτέλεσμα τής ολοκληρωμένης ταξικής πάλης και στο εποικιστικό κτίσμα. 'Όσο καιρό ή άστική κυριαρχία παραμένει εκεί άδιτάραχη, ο καπιταλισμός θά ξεπερνάει τίς αντιφάσεις του, θά «χωνεύει» τήν εργατική τάξη. Γιατί όπως λέει ο Μάρξ (3η θέση για τόν Φόουερμαχ), «ή διδασκαλία ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών και τής άγωγής, και ότι επομένως οι άνθρωποι που έχουν αλλάξει είναι προϊόντα άλλων συνθηκών και αλλαγμένης άγωγής, ξεχνά ότι τίς συνθήκες τίς αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι.(...) 'Έτσι ή διδασκαλία αυτή καταλήγει αναγκαστικά στο να χωρίζει τήν κοινωνία σε δύο μέρη, που τό ένα άπ' αυτά άννψώνεται πάνω άπό τήν κοινωνία.(...) 'Η σύμπτωση τής αλλαγής των συνθηκών με τήν αλλαγή τής ανθρώπινης δράσης μπορεί να θεωρηθεί και να κατανοηθεί σωστά μονάχα ως ανατρεπτική πράξη.»

ώστόσο επιμένουμε να μιλάμε εκ των προτέρων για κάποια στάδια, αυτό συμβαίνει γιατί φανταζόμαστε εκ των προτέρων τό σοσιαλιστικό μέλλον. Αυτήν όμως τήν «ανάμνηση» τής κομμουνιστικής κοινωνίας, τήν ανάμνηση του μέλλοντος, τήν έχουν μόνον οι κομμουνιστές. Καί μόνον αυτοί παρέχουν κάποια εγγύηση σ' αυτή τήν πορεία, γιατί μόνον αυτοί είναι δεμένοι με τό μαρξισμό όχι άπλά ως μεθόδου ανάλυσης, αλλά και ως θεωρίας τής πράξης τους, ως μεθόδου δηλαδή μετασχηματισμού τής κοινωνίας. Δέν μπορούμε επομένως να μιλάμε για κάποια κοινωνικά στάδια τής πορείας για τό σοσιαλισμό, χωρίς να παίρνουμε ύπόψη ότι μόνον ή παρουσία και ή πάλη των κομμουνιστών στο εποικιστικό κτίσμα παρέχει κάποια εγγύηση για τήν πορεία τής σύγκρουσης μεταξύ καπιταλιστικών και κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής, μεταξύ τής άστικής και τής προλεταριακής ιδεολογίας. Καί δέν μπορούμε επομένως να μιλάμε για κάποια πολιτικά ουδέτερα στάδια, ερήμην του κοινωνικού τους περιεχομένου, ερήμην δηλαδή τής παρουσίας των κομμουνιστών σ' αυτά. Δέν υπάρχουν πολιτικά στάδια, άν μέσα στα έγκατα τής ήγεμονεύουσας δύναμης σύγκρουσης στο παρόν δέν φωλιάζει ή ανάμνηση του μέλλοντος.

13. Τά όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω δέν έχουν απλώς σχέση με τό θεωρητικό υπόβαθρο του κομμουνιστικού κινήματος. Έχουν παράλληλα σχέση και με τήν ιστορική πορεία συγκρότησής του. Τήν πορεία εκείνη που ως προς τούς βασικούς της σταθμούς χαρακτηρίστηκε: από τήν πάλη του Μάρξ στους κόλπους τής Διεθνούς 'Ενωσης των 'Εργατών (1ης Διεθνούς) για τήν «άντικειμενοποίηση» του σοσιαλιστικού όραματος, τήν πάλη δηλαδή για να συνδυαστεί τό όραμα αυτό με τήν αντικειμενική τάση κάποιων ύπαρκτων κοινωνικών δυνάμεων που έμφανίζονται μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. 'Από τήν άμετρη αντικειμενοποίηση του άπό τή Β' Διεθνή ή όποια κατέληξε στην τελεολογική έρμηνεία του μαρξισμού. 'Από τήν πάλη του Λένιν και τής Γ' Διεθνούς τέλος κατά τής έρμηνείας αυτής και τή στοιχειοθέτηση τής αντίληψης ότι ή «νομοτέλεια» τής μετάβασης στο σοσιαλισμό έξαρτάται άπό όρισμένες προϋποθέσεις στο εποικιστικό κτίσμα· ότι καθήκον των κομμουνιστικών κομμάτων είναι να δουλέψουν πάνω σ' αυτές τίς προϋποθέσεις.

Δρυσός πεσούσης, πώς άνήρ ξυλεύεται

'Από αυτή τήν ιστορία έλκουμε τήν καταγωγή μας και οι 'Ελληνες κομμουνιστές, όπως και κάθε άλλο κόμμα στον κόσμο που αποκαλείται κομμουνιστικό. Κι ακόμα, όσο κι άν σήμερα άκούγονται πολλές φωνές κατά των «τριτοδιεθνίστικων αντίληψεων», εντούτοις, στον πυρήνα τής βασικής θεωρητικής σύλληψης οι αντίληψεις αυτές παραμένουν άνεπαφες. 'Ανεπαφες στο βαθμό που πουθενά στον όρίζοντα δέν αναφαίνεται κάποια άλλη συνεκτική θεωρητικά αντίληψη ικανή να πάρει τή θέση τής παλιάς· ικανή δηλαδή να δικαιολογήσει στο επίπεδο τής θεωρίας μιά νέα Διεθνή. 'Η έναντίωσή μας λοιπόν κατά των «τριτοδιεθνίστικων αντίληψεων» δέν κινείται στο επίπεδο τής θεωρίας. Δέν μπορεί επομένως παρά να κινείται στο πολιτικό επίπεδο· να άφορά δηλαδή είτε κάποιες πρακτικές πολιτικές εφαρμογές που αντιτίθενται στο πνεύμα τής θεωρίας, διαστρεβλώνοντάς την άμεσα, είτε σε κάποιες άλλες που κινούνται τελείως έξω άπό

τά πλαίσια της.⁶

Αν έτσι έχουν τὰ πράγματα, τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἀναντικατάστατα ὄχι μόνο τῆς θεωρίας, ἀλλά καί τῆς πρακτικῆς κάθε κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἀναντικατάστατα γιατί, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, δὲν εἶναι θεωρητικὰ ἀντικαταστάσιμα. Ἀποτελοῦν ἐπομένως τὸν πυρῆνα τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, τῆ θεωρητικῆς δικαίωσης τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τῆς πολιτικῆς του. Ἀποτελοῦν περίπου τὸν ἰδεολογικοπολιτικό ἄξονα, πάνω στὸν ὁποῖο κάθε ἀριστερά πρέπει κάθε στιγμή νὰ στοιχίζεται, νὰ μετριάται, ὥστε νὰ ξέρει πού θρίσκειται, τί μπορεί νὰ ἐπιδιώκει. Μετρούμενη πάνω σ' αὐτὸν τὸν ἄξονα, ἡ ἑλληνικὴ Ἀριστερά θρίσκει σήμερα στὸ σημεῖο μηδέν. Κι ἐνῶ τὸ πρῶτο οὐσιαστικό βήμα, ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία, ἐγείνεται στὴν κατανόηση τῆς κατάστασης αὐτῆς, καθὼς περνάει ὁ καιρὸς γίνεται ὄλο καὶ περισσότερο ἐμφανές ὅτι ἡ Ἀριστερά εἶναι πλέον ἀνίκανη ἀκόμα καὶ νὰ μετρήσει τὸν ἑαυτὸ της. Ἐχει δηλαδή χάσει τὰ ἴδια της τὰ κριτήρια, πού θὰ τῆς ἐπέτρεπαν νὰ κατανοήσει ὄχι μόνο τὸν περίγυρό της, ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ της· ἔχει χάσει τὸν πυρῆνα της. Ἄν κάτι τῆς ἔχει ἀπομείνει, αὐτὸ εἶναι τὸ πολιτικὸ κέλυφος μῆς ἀριστερᾶς – καρπὸ παλαιότερων ἐποχῶν. Παρασυρμένη ἀπὸ τὴ δίνη τῆς αὐτόνομης δυναμικῆς του, ἔχει ἀποκοπῆ πλήρως ἀπὸ τὶς καταβολές της, ἀδυνατώντας νὰ δεῖ ὅτι τὸ περίβλημα αὐτὸ, χωρὶς τὸν πυρῆνα του, εἶναι ἀπολύτως ἀντικαταστάσιμο. Ἰδίως σήμερα πού ἡ ἴδια δὲν εἶναι πλέον σέ θέση νὰ τὸ διεκδικήσει πολιτικά, νὰ τὸ ἀποσπάσει δηλαδή ἀπὸ τὴν προοίονα προσαρμογῆς του στὸν ἀστικό πυρῆνα ἄλλων πολιτικῶν δυνάμεων.

Ἄν ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά – τὸ ἑλληνικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα γιὰ νὰ ἀκριβολογοῦμε – ἔλκει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸ διεθνές, ἐντούτοις ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας του (καὶ τὸ τέλος τῆς προϊστορίας του) συμπίπτει χρονικά μὲ τὴν περίοδο τῆς Τρίτης Διεθνούς. Ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά δὲν δίωξε λοιπὸν μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ ζωῆ ὅλες τὶς προηγούμενες φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασε τὸ διεθνές ἐργατικὸ κίνημα, καί, ἀκόμα καὶ σήμερα, οἱ φάσεις αὐτές μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση διδλῶν εἶναι δυνατόν νὰ κατακτηθῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἀριστεροὺς. Τὸ ἑλληνικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα ὑπῆρξε γόνος μῆς συγκεκριμένης φάσης τοῦ διεθνούς καὶ ὡς γόνος δὲν γνώρισε ἀπὸ κοντὰ παρὰ μόνο τοὺς γονεῖς του, τῶν ὁποῖων ὑπῆρξε δημιούργημα. Τοὺς γνώρισε δὲ κυρίως στὴν περίοδο πού κατάφερε νὰ σχηματισθεῖ ὡς ἀριστερά, νὰ ἀνδρωθεῖ, στὴν περίοδο δηλαδή τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγῶνα, τῆς Κατοχῆς καὶ τοῦ Ἐμφυλίου. Οἱ ἐμπειρίες τῶν περιόδων αὐτῶν ἀφησαν ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τους μέχρι σήμερα πάνω στὴν ἀριστερά τοῦ τόπου μας. Δυὸ ἦσαν διεθνῶς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ ἐκείνης τῆς περιόδου:

6. Βέβαια ὁ ὕστερος «τριτοδιεθνισμός» θεωρητικοποίησε τὶς πολιτικὲς ἐπιλογές του. Ὡστόσο δὲν θὰ καταφέρουμε ποτέ νὰ ἀπαλλαγούμε ἀπὸ αὐτόν, ἂν συνεχίσουμε νὰ ἀντιλαμβανόμαστε ἐξελικτικὰ τὴν ὅλη πορεία τοῦ διεθνούς κομμουνιστικοῦ κινήματος· δὲν θὰ μπορέσουμε ποτέ νὰ «περιχαρᾶσθουμε» τὸ φαινόμενο καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ σταλινισμοῦ, ἂν δὲν δοῦμε τὰ ἱστορικά καὶ θεωρητικὰ σημεῖα τῆς καὶ δὲν τὰ ἀντιδιασταίλουμε πρὸς τὴ μέχρι τότε πορεία. Γιατί τότε θὰ ἔχουμε χάσει στὸ σταλινισμό τὰ μόνα ὅπλα πού μποροῦν ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπιὰ νὰ τὸν πολέμησουν.

– Ἡ γραμμὴ τοῦ ἀντιφασιστικοῦ – λαϊκοῦ μετώπου τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς.

– Ἡ ὑπαρξὴ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης στὴ σταλινικὴ τῆς περίοδο, ὡς ὑποδείγματος ὑλοποίησης τοῦ σοσιαλιστικοῦ δράματος.

Ἡ ἑλληνικὴ Ἀριστερά κατάφερε σ' ἐκείνη τὴν περίοδο νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ κύρια συνιστώσα τοῦ κοινωνικοῦ ἀγῶνα, νὰ ἐνσωματώσει στὸν κορμὸ της, στὴ δικὴ της προοπτικὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὰ βασικὰ κοινωνικά – λαϊκὰ αἰτήματα πού ἀνεδείκνυε ἡ ἐποχὴ· τὸ αἶτημα τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης (πρῶτα ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, μετὰ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς), τὸ αἶτημα τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, τὸ αἶτημα τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ λαϊκομετωπικὴ γραμμὴ τῆς Κομ. Διεθνούς τῆς περιόδου ἐκείνης ἀντιστοιχοῦσε⁷ –ἰδιαίτερα γιὰ χῶρες ὅπως ἡ Ἑλλάδα – στὴ λενινιστικὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὸν σοσιαλισμὸ εἶναι δυνατὴ καὶ σὲ προδοιομηχανικὲς-προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες, μὲ μηδαμινὴ ἐργατικὴ τάξη, ἐφόσον οἱ κυριαρχούμενες τάξεις ἐνστερνισθοῦν τὶς θέσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης, τὴ δικὴ της σκοπιὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Θέριψε τότε τὸ ἀριστερὸ κίνημα τῆς περιόδου ἐκείνης, ἀγκυρώθηκε στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ σύγκρουση τοῦ παρόντος μολιάζοντάς την μὲ τὴν δικὴ της προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον, κι ὅλα αὐτὰ σχεδὸν μὲ ἓνα «φύσημα», χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ἡ βασανιστικὴ ἐκείνη διαδικασία τῶν ἀλλεπάλληλων φάσεων πού γνώρισε τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα τῶν προηγμένων χωρῶν τῆς Δύσης.⁸ Τὸ γεγονός αὐτὸ, ὅσο θετικὸ ἦταν σ' ἐκείνη τὴν περίοδο, τόσο ἀρνητικὸ ἀποδείχθηκε ἀργότερα καθὼς ἡ πάροδος τοῦ χρόνου ξεγύμνωνε τὴν ἀριστερά.

Ἡ ἴττα τῆς ἀριστερᾶς στὸν Ἐμφύλιο ἀλλάξε ἀρδην τὰ πράγματα. Τὰ πολιτικά καὶ κοινωνικά αἰτήματα τῆς ἐποχῆς ἀποδεσμεύθηκαν ἀντικειμενικά ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀριστερᾶς, καθὼς ὁ κορμὸς της συντρίφτηκε στὸ πιὸ εὐαίσθητο τοῦ σημείου: στὸ πολιτικὸ, κόμβο συμπίκνωσης τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τῆς προοπτικῆς της. Ὁ εὐρὺς λαϊκομετωπικός πολιτικός της λόγος, ἀλλὰ καὶ οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις πού αὐτὸς ἀντιπροσώπευε, αὐτονομήθηκαν καὶ κατέστησαν ἔτσι – ἔστω καὶ ἀρκετὰ ἀργότερα – διεκδικήσιμα ἀπὸ ἄλλες πολιτικὲς δυνάμεις μὲ ἀστικό κοινωνικὸ περιεχόμενο: ὅλες οἱ ἔννοιες τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομίας, τῶν θεσμῶν ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας, ὅλα ἐκεῖνα τὰ συνθήματα περὶ ἐκδημοκρατισμοῦ, ἀνάπτυξης, ἐθνικοποιήσεων, ἀκόμα καὶ τὸ ἔξω οἱ Ἀμερικάνοι, μόνο σὲ μία ἀνάλυση πού περιορίζεται αὐστηρὰ στὸ ἐπίπεδο ὀρισμοῦ τους (πολιτικὸ, οικονομικὸ, πολιτειακὸ) μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ταξικά οὐδέτερες. Ἡ πραγματικὴ μορφή ὅμως μὲ τὴν ὁποία οἱ ἔννοιες αὐτές ἐμφανίζονται – ὑπάρχουν – σὲ ἓνα δεδομένο κοινωνικὸ σχηματισμὸ δὲν εἶναι ποτέ ταξικά οὐδέτερη. Ἡ ἴττα λοι-

7. Πιὸ σωστά: συνέπεσε νὰ ἀντιστοιχεῖ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ γραμμὴ αὐτὴ προέκυψε κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς σοβιετικῆς πολιτικῆς.

8. Ὅσο κι ἂν σήμερα μᾶς φαίνονται κάπως «στενωχωρὲς» καὶ παιδικῆς οἱ περιόδοι τοῦ «ὑπερπρολεταρισμοῦ» τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἀξίζει ἐντούτοις νὰ ἀναλογιστοῦμε ὅτι οἱ φάσεις αὐτές ἀπέτελεσαν ἱστορικὴ προϋπόθεση, ἀφετηρία, γιὰ κάθε «ἀνοιχτὴ» πολιτικὴ ἐξουσία πού ἐπακολούθησε. Ἡ πραγμάτωση τῶν ἐπιπέδων τῆς θεωρίας στὴν ἱστορία ποτέ δὲν γίνεται μονομιάς: κοστίζει χρόνο.

πόν της άριστεράς «ουδέτεροποίηση» κατ' άρχήν ταξικά τίς διεκδικήσεις αυτές: τά αίτήματα «έπιφάνειας» που άποδομεύθησαν από τόν κορμό της, τά περισσότερα τών όποιων συνέχισαν στή δεκαετία '50-'60 αλλά και άργότερα νά έκκρεμούν, τά οικειοποιήθηκαν ως αίτήματα πιά ανάπτυξης και επέκτασης του έλληνικού καπιταλιστικού κόμματα «πολιτικής έπιφάνειας» όπως ή τότε Ε.Κ.⁹

Η μετεμφυλιακή παρουσία της Άριστεράς δέν κατάφερε έκτοτε νά βγει έξω από τή σκιά τών μεγάλων κομμάτων έπιφάνειας του Κέντρου. Ο διεγερμένος λαϊκομετωπικός πολιτικός λόγος ήταν ό μόνος που είχε μέχρι τότε θρέψει τήν άριστερά· τώρα είχε έρθει ή δική του σειρά νά τραφεί άπ' αυτήν. Ο λόγος αυτός είχε πλέον καταστεί πολιτική ιδεολογία κι αυτή έτεινε σταδιακά νά άποτελεί τήν ένγένει ιδεολογία της. Ωστόσο ή ήττα της άριστεράς είχε πλέον άπομακρύνει τά πολιτικά της συνθήματα από τό κοινωνικό τους περιεχόμενο και τή σοσιαλιστική τους προοπτική. Τά συνθήματα αυτά, έστω κι άν έκκρεμούσαν ως αίτήματα, έκκρεμούσαν μέσα στήν προοπτική του αναπτυσσόμενου έλληνικού καπιταλισμού. Γι' αυτό και άνέλαβαν άστικές πολιτικές δυνάμεις νά τά εξυπηρετήσουν. Η έμμονή της άριστεράς άποκλειστικά σ' αυτά, και μάλιστα χωρίς τήν ύπαρξη ενός νέου κοινωνικού σχίσματος που θά κατακοτούσε και θά ένσωμάτωνε στο δικό του κορμό εκείνους τούς θεσμούς και τίς πρακτικές που επιδέχονται τήν αντίστροφη του ταξικού τους περιεχομένου – αναγκάζοντας έτσι τόν κοινωνικό αντίπαλο νά τά εγκαταλείψει – ένσωμάτωνε άπλώς τήν άριστερά στο άστικό περιεχόμενο της πολιτικής ζωής της περιόδου εκείνης. Η δικαιολόγηση της αυτόνομης ύπαρξης της ως προς τά κόμματα του κέντρου δρισκόταν έτσι περισσότερο στο παρελθόν της παρά στο παρόν της.

Τό γεγονός αυτό ένίσχυσε μιά δεύτερη τάση μέσα στήν άριστερά (διαχωρίζω άκρως σχηματικά μιά και οί δυό τάσεις συνυπήρχαν τότε ακόμα και στο κεφάλι του κάθε μεμονωμένου άριστερού) ή όποια άναζήτησε τή βαθύτερη δικαίωση της αυτόνομης ύπαρξης της εκτός Ελλάδος. Τό βάθεμα του έκρωσιισμού του έλληνικού κομμουνιστικού κινήματος, άν και αντίστοιχούσε στήν τάση έσωτερικής αυτοδικαίωσής του, είχε έντούτοις ως άποτέλεσμα τήν πλήρη φυγή του από τήν έλληνική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, τήν άποστέωσή του. Έμπεδώθηκε έτσι ιδεολογικά μετά τήν ήττα αλλά και λόγω της ήττας ή αντίληψη, ότι ή πάλη τών τάξεων εκφράζεται κυρίως σέ παγκόσμιο επίπεδο από τήν πάλη τών δύο στρατοπέδων, ότι ή υπόθεση του σοσιαλισμού για κάθε χώρα θά κριθεί κυρίως από τήν έκβαση της παγκόσμιας αυτής άναμέτρησης και, έπομένως, πρωταρχικό καθήκον κάθε έθνικού Κ.Κ. είναι νά άποτελεί στήριγμα της σοβιετικής έξωτερικής πολιτικής. Τό βασικό έσωτερικό πολιτικό σύνθημα αυτής της τάσης («έξω από τό ΝΑΤΟ», «έξω οί Άμερικάνοι») ήταν έτσι σύνθημα έξωτερικής πολιτικής. Τό όλο σοσιαλιστικό όραμα έξάλλου βασιζόμενο στο πρότυπο της έσωτε-

ρικής οργάνωσης της σοβιετικής κοινωνίας πήγαινε νά έξαντληθεί στο τρίπτυχο «διώξιμο τών Άμερικάνων, κατάκτηση της έξουσίας, έθνικοποιήσεις».

Η έλευση της μεταπολίτευσης βρήκε τίς δυό αυτές τάσεις διασπασμένες και άλληλοκατηγορούμενες μεταξύ τους για άναθεωρητισμό και φιλελευθερισμό από τή μιά και για δογματισμό, έξάρτηση και άποστέωση από τήν άλλη. Βρήκε ωστόσο και τήν έλληνική πολιτική σκηνή έμπλουτισμένη μέ ένα νέο κόμμα, τήν κατά ΠΑΣΟΚ άναμόρφωση της προδικτατορικής κεντροαριστεράς. Ένα κόμμα του όποιου τό χαρακτηριστικότερο γνώρισμα ήταν ή περαιτέρω οικειοποίηση του σκουριασμένου πολιτικού λόγου και τών συνθημάτων όλων τών τάσεων της κατακερματισμένης άριστεράς. Η οικειοποίηση της λαϊκομετωπικής της φρασεολογίας άρθρωσε τόν κοινωνικό νεολογισμό τών «μή προνομιούχων», καθώς και μιά συγκεκριμένη πρακτική πολιτική μετάφραση του όρου. Άλλά τό «ξεσκάλισμα» της άτυχούς άριστεράς δέν σταμάτησε εδώ: γύρω από τόν υπό διαμόρφωση κοινωνικό κορμό τών «μή προνομιούχων» συναρθρώθηκαν και όλες οί άλλες έννοιες που τό κόμμα αυτό πρόλαβε ν' άρπάξει από τήν μάνα τους: αντιιμπεριαλισμός, αντικαπιταλισμός, πολιτική και κοινωνική δημοκρατία και άπελευθέρωση, σοσιαλισμός, ακόμα και όλίγος μαρξισμός δηλώθηκε. Μόνο που ή γένεση τών έννοιών αυτών από τήν άριστερά υπήρξε μακρόχρονη, επίμονη και βασανιστικά – αλλά και έπιστημονικά – σαφής· και ως προς τό περιεχόμενο και ως προς τήν άρθρωση γύρω από τόν κοινωνικό πυρήνα της εργατικής τάξης. Η εύκολη άρπαγή τους έδειξε στήν ουσία πόσο έρμαιες ήταν οί έννοιες αυτές, πόσο κοινωνικά (ταξικά) «κούφια» κατέληξε νά είναι ή έλληνική Άριστερά.

Μέ τά δανεικά αυτά όπλα τό ΠΑΣΟΚ άρχισε από τήν πρώτη κιόλας μέρα της μεταπολίτευσης νά σκαλίζει στο έποικοδόμημα τό όμοίωμα μιάς – πρόσκαιρης και σαθρής – μικροαστικής ταξικής αυτόνομησης από τήν άστική κυριαρχία. Η όλη πορεία του μπορεί νά χωριστεί σέ τρεις φάσεις, και άξίζει νά σταθούμε κάπως διεξοδικότερα σ' αυτές, μιά και σηματοδοτούν και τή συγκυρία μέσα στήν όποία καλείται νά ύπάρξει σήμερα ή άριστερά.

A. Η διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας του κινήματος

Στό επίπεδο της πρακτικής πολιτικής τό ΠΑΣΟΚ άρνήθηκε πλήρως τή νομιμοποίηση του κυβερνητικού έργου. Μέ έξαίρεση τίς πολεμικές δαπάνες, ή πολιτική του κόμματος αυτού συνίστατο στήν ολοκληρωτική άρνηση του κάθε βήματος του κόμματος της έξουσίας. Η άρνηση αυτή έφτασε σά πιά σημαντικά θέματα όπως αυτό της ψήφισης του Συντάγματος, ή της εισόδου στήν ΕΟΚ, σέ σημείο άρνησης και της άπλης συμμετοχής του στίς αντίστοιχες διαδικασίες. Η ριζοσπαστικά όλοκληρωτική άρνηση υπήρξε άναγκαία προϋπόθεση για τήν είσπραξη κάθε λαϊκής μή προνομιούχου δυσαρέσκειας που θά προέκυπτε στήν πορεία. Ωστόσο ή άρνηση αυτή έμπεριείχε και κάποιες θέσεις. Είτε στο επίπεδο της πολιτικής συνθηματολογίας και της ένγένει ιδεολογίας που προέβαλλε τό ΠΑΣΟΚ, είτε διά της εις άποπον άπαγωγής, υπό τήν έννοια ότι πολλές φορές ή άρνηση μιάς συγ-

9. Έτσι μέ τήν ίκανοποίηση τών αίτημάτων αυτών από τό μεταπολιτευτικό κόμμα της έξουσίας (Ν.Δ.) ό βασικός κορμός της προδικτατορικής Ε.Κ. έξαφανίστηκε από τήν πολιτική σκηνή. Όσα στελέχη της είχαν μάλιστα κάποια συνείδηση τών επιδιώξεων τους, ξεπέρασαν τίς πολιτικές ψευδαισθήσεις τους και προσχώρησαν στή Ν.Δ.

κεκοιμημένης θέσης συνεπάγεται αναγκαστικά την αποδοχή της ακριβώς αντίθετης της.

Η ΠΑΣΟΚική ιδεολογία διακήρυξε επίμονα, αγωνιστικά και προς πάσα κατεύθυνση, ότι η κοινωνία χωρίζεται απ' ενός σε μιά δράκα μεγαλοκαρχαρίες, τούς μεγαλομετόχους που υπό μορφή ετήσιων μερισμάτων απολαμβάνουν τούς καρπούς του μόχθου του εργαζόμενου λαού με τη συνδρομή των ληστροικών ξένων μονοπωλίων και της υπόδουλης τους κυβέρνησης, και στους μη προνομιούχους απ' έτερου. Κατάφερε έτσι να εμφανίζεται ως ιδεολογία αντικαπιταλιστική, την ίδια ώρα που στο σύνολο των μη προνομιούχων περιλαμβάνονταν και διατηρούνταν άθικτο ολόκληρο τό φάσμα των λειτουργιών εκείνων που αποτελούν τον ιστό της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Άθικτος δηλαδή παρέμενε ο ιστός όλων εκείνων των λειτουργιών της νέας μικροαστικής τάξης που άμεσα ή έμμεσα παρεμβάλλονται μεταξύ των δύο κυρίων φάσεων της καπιταλιστικής παραγωγής, μεταξύ κεφαλαίου και παραγωγικής εργασίας και εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της. Άθικτο ακόμα διατηρήθηκε κι όλο εκείνο τό ύψαδι του μικροκαπιταλισμού των φτωχομεσαίων και μεσαίων που προϋποθέτει και συμπληρώνει, αλλά συγχρόνως και προεικάζει, την καπιταλιστική διάρθωση της κοινωνίας μας. Άθικτος ακόμα και δλάκερος ό δημοσιούπαλληλικός κρατικός μηχανισμός χειραγώγησης, έλέγχου και αναπαραγωγής της κοινωνικής μας τάξης πραγμάτων. Στο πολύχρωμο σύνολο των μη προνομιούχων οί ταξικές αντιθέσεις μεταξύ των μερών του αποκρύφτηκαν. Η πάλη των τάξεων ως αυτό που δηλώνει ό όρος, ως πάλη δηλαδή μεταξύ τάξεων, εξαφανίστηκε από τό προσκήνιο για να ξαναπαρουσιαστεί έντεχνα καμουφλαρισμένη στή νέα της εύκολη και επιφανειακή έκδοση, ως πάλη ανάμεσα στο «λαό» και τά μονοπώλια, ή, μάλλον, ανάμεσα στο «λαό» και στην κυβέρνηση που τά εκπροσωπεί. Η κάθε επαγγελματική ομάδα του συμπαγούς αυτού λαϊκού συνόλου νομιμοποιήθηκε έτσι να ζητάει «παλάτια χρυσοστόλιστα, χαρέμια με διαμάντια» από τό κράτος αυτό των μονοπωλίων, καθώς ούδέποτε τόλμησε κανείς να διανοηθεί (ιδιαίτερα υπό την άπειλή του στίγματος του φιλοκυβερνητισμού) ότι τά αιτήματα αυτά στρέφονται εναντίον κάποιων άλλων τάξεων του άρραγούς μπλόκ των μη προνομιούχων. Ότι έφόσον στόν τόπο αυτό δεν έχει ανατραπεί ή κεφαλαιοκρατία και έπομένως ισχύουν ανέπαφοι οί νόμοι της, οί άνάγκες της και ή κυριαρχία της, τά οικονομικά και άλλης φύσεως αιτήματα προς αυτήν και τό κράτος της δεν πρόκειται να άφεθούν να υποσκάψουν τά θεμέλια των νόμων της. Ότι ενώ δηλαδή επιφανειακά τά αιτήματα άπευθύνονται προς τό κράτος των μονοπωλίων, στην ουσία τό κράτος αυτό δεν μπορεί παρά να τά στρέψει κατά κάποιων άλλων, ακόμα πιά μη προνομιούχων κι απ' τούς μη προνομιούχους, καθιστώντας τους έτσι λιγότερο προνομιούχους κι από όσο ήσαν προηγουμένως.

Η κατάσταση αυτή, της επιμελημένης μη πολιτικοποίησης των κοινωνικών άγώνων, συνεπαγόταν μερικά προνόμια για όρισμένους από τό σύνολο των μη προνομιούχων.¹⁰ Η άλλιώς, τή «μερική» ιδεολογική ήγemonία του μικροαστισμού μέσα στο σύνολο του «λαού» και «των εργαζομένων». Παράλληλα ή πάλη μεταξύ εργαζομένων και κράτους, ή άνάδειξη δηλαδή του κράτους ως προνομιακού πεδίου μιάς μη πολιτι-

κής ταξικής πάλης, παρέπεμπε εύθέως προς την κλασική μικροαστική αντίληψη περί του παντοδύναμου κράτους-υποκειμένου και του καθοριστικού του ρόλου μέσα στή ροή της ιστορίας· παρέπεμπε ακόμα εύθέως και στή φύση της προσδοκώμενης «άλλαγής»: στην έξάντησή της δηλαδή στην κατάληψη του παντοδύναμου αυτού κράτους από ένα κόμμα «του λαού», από μιάν «άλλη» κυβέρνηση, που στά πλαίσια μιάς «νέας» πορείας, ως διά μαγείας θά διόρθωνε όλα τά κακώς κείμενα. Ένός κράτους που ως από μηχανής θεός θά λυτρώσει τά στρώματα αυτά από την βαθιά αντίφαση τής ταξικής τους φύσης.

Η έξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ συμπυκνώθηκε στή γενική «θεωρητική» θέση πως ή Ελλάδα δεν άνήκει στίς μητροπόλεις αλλά στην περιφέρεια του καπιταλισμού. Η θέση αυτή, άν και θεωρητικά δεν είχε κανένα περιεχόμενο, μιά και ή ελληνική κοινωνία - άν τουλάχιστον ό καπιταλισμός έχει να κάνει με τίς παραγωγικές σχέσεις και όχι τίς παραγωγικές δυνάμεις - είναι εξίσου καπιταλιστική όσο και οί «μητροπόλεις», ήταν έντούτοις μεστή σε ιδεολογικό περιεχόμενο: δεν εξέφραζε στην ουσία τίποτα περισσότερο από την προσπάθεια επέκτασης σε έθνική κλίμακα μιάς αντίληψης, που πηγάζει από τον τρόπο που τά μικροαστικά και μικρομεσαία στρώματα βλέπουν τή θέση του ίδιου τους του έαυτού μέσα στόν ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό: τή θέση τους όχι στην καρδιά αλλά στην περιφέρεια του ελληνικού καπιταλισμού. Συναφές με τά περί περιφέρειας ήταν και τό «όχι» που θροντοφώναξε τό ΠΑΣΟΚ εκ μερους όλου του «λαού» στην ένταξη της χώρας στην «ΕΟΚ των μονοπωλίων». Όμως ή συγκεκριμένη μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης που συνεπαγόταν ή ένταξη μας στην ΕΟΚ, πέραν του ότι αποτελούσε έσωτερική άνάγκη διασφάλισης της διευρυμένης αναπαραγωγής του ελληνικού καπιταλισμού, δεν θά είχε βέβαια τίς ίδιες συνέπειες για όλες τίς κοινωνικές τάξεις. Οί κοινωνικές συνέπειες λ.χ. για τήν εργατική τάξη θά ήταν μάλλον εύνοϊκές, άν όχι οικονομικά, τουλάχιστον στο πολιτικό επίπεδο. Αντίθετα για τό παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, για τό μικρομεσαίο κεφάλαιο, για τό υπερπλεονάζον δημοσιούπαλληλίκι, για όλο εκείνο τό αντιπαραγωγικό και ήμιπαραγωγικό κομμάτι της ελληνικής οικονομικής ζωής που καταφέρει να μοχθεί χάρη στόν μόχθο των άλλων, οί συνέπειες δεν θά ήταν και τόσο εύχρηστες. Τό συγκεκριμένο περιεχόμενο που τό ΠΑΣΟΚ προσέδωσε στην εναντίωσή του στην ένταξη, ήταν ακριβώς ή συντήρηση των στρωμάτων αυτών, ή άξίωση της αναβολής για άργότερα της συμμετοχής του τόπου «στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα με όρους εύνοϊκούς και όχι όπως σήμερα σάν φτωχοί συγγενείς»,¹¹ ή συνέχιση των μέχρι τότε προστατευτικών διατάξεων, με τή βοήθεια των όποιων θά εξασφαλιζόταν ό «έθνικός έλεγχος» του ρυθμού της «οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης», ώστε να εξομαλυνθεί ό ρυθμός των κοινωνικών ανακατατάξεων, να άποφευχθούν οί κλυδωνισμοί που θά όδηγούσαν στην προλεταριοποίηση του κοσμάκη. Τούτος

10. Ό όρος πολιτικοποίηση δηλώνει σε τελευταία άνάλυση τή διεκδίκηση του σοσιαλισμού. Δεν έχει πάντως καμία σχέση με τήν πρωτοβάθμια, αυθόρμητη και τελικά άρνητική πολιτική διεκδίκηση της πτώσης της δεξιάς.

11. Συνέντευξη του Α. Παπανδρέου στο *Έψιλον*, (τεύχ. 1).

ὁ φόβος τῆς προλεταριοποίησης, ὑπῆρξε τελικά τὸ ἐπιμύθιο κάθε ἐμβριθοῦς ἀνάλυσης καὶ κάθε πολιτικοῦ λόγου τοῦ ΠΑΣΟΚ. Οἱ ἀγρότες μας θὰ «προλεταριοποιούντο», τὰ «ξένα μονοπώλια ὑγείας» θὰ «προλεταριοποιούσαν» τὸν Ἕλληνα γιατρό, τὸν δικηγόρο, τὸν κάθε μὴ προνομιούχο.¹² Τὸ ΠΑΣΟΚ πῆρε λοιπὸν σ' ἐκείνη τὴ φάση θέση κατὰ τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ μὲ τὸν γνωστὸ μικροαστικό ἀδιέξοδο τρόπο: προσπαθώντας νὰ σταματήσει τὸ ρολοὶ τῆς ἱστορίας στὸ σήμερον, καὶ εἰ δυνατόν νὰ τὸ γυρίσει στὸ εἰδυλλιακὸ χθές: ἐκεῖ πού θὰ μᾶς περιμένει κρυμμένη ἡ ἐλληνικότητά μας, οἱ ρίζες μας, ὁ ντόπιος τρόπος ζωῆς μας. Ἐκείνος ὁ τρόπος ζωῆς, πού ἡ ἐλληνικὴ Ἀριστερά ἔδωσε κάποτε αἷμα γιὰ νὰ τὸν ἀλλάξει.

B. Ἡ φάση κοινωνικῆς ἀπόδοσης τοῦ πολιτικοῦ ἀγώνα

Εἶναι κοντὰ δυὸ δεκαετίες πού ὁ ἐλληνικὸς καπιταλισμὸς ἀγωνίζεται γιὰ τὴ συντέλεση τῶν μετασηματισμῶν ἐκείνων στὴ βάση καὶ στὸ ἐποικοδόμημα, πού ἀντιστοιχοῦν στὴ «μονοπωλιακὴ» του φάση. Ὡστόσο οἱ ἀντιστάσεις ὑπῆρξαν τεράστιες. Ἡ ἀρχὴ ἔγινε μὲ τὴν ἀποτυχία τῆς καραμανλικῆς συνταγματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ '63 καὶ ἡ συνέχεια ἤρθε μὲ τὴν ἀποτυχία τῆς δικτατορίας τοῦ 67-74 νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο τὸ «συνδεδεμένο μὲ τὴν ἄμεση πραγματοποίηση μερικῶν βασικῶν μεταρρυθμίσεων, τίς ὁποῖες καμιά κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησις δέν θὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ τίς ἐπιβάλλει», ὥστε νὰ καταστῆ μετέπειτα δυνατὴ μιὰ «ταχεία ἐπαναφορὰ στὴ δημοκρατικὴ σταθερότητα» (Ράλλης, 1968). Ἀποτυχία πού ἔγινε ἐκδηλῆ γύρω στὸ 1970, ὅταν μέσα στὴ γενικὴ πολιτικὴ σιγὴ ἀκούστηκε βροντερὰ ἡ φωνὴ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, τῶν ὁποίων ἀπειλήθηκαν τὰ συμφέροντα μὲ τὴ σχεδιαζόμενη τότε ἐνοποίηση τῶν ἀσφαλιστικῶν ταμείων. Ἡ Ἀπογευματινὴ πού κυκλοφόρησε τότε μὲ τὸν πρωτόκουστα ἐπιθετικὸ τίτλο «Κάτω τὰ χέρια ἀπὸ τὰ ταμεία μας» ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν κυκλοφορία μὲ τὴν ἴδια σπουδὴ πού ἀποσύρθηκαν καὶ τὰ σχέδια τῆς ἐνοποίησης ἀπὸ τοὺς τότε κρατοῦντες, τοὺς φοβούμενους μήπως κατηγορηθοῦν ὡς ἐπίδοξοι ἀνατροπῆς τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος...

Ἡ κατάσταση σύρθηκε ἔτσι ἕως τὴ μεταπολίτευση, βρισκοντας τὴν κυβέρνησις τῆς Ν.Δ. ἀναγκασμένη ν' ἀνοίξει αὐτὴ μὲ τὴν ἐκσυγχρονιστικὴ πολιτικὴ τῆς τὸ δρόμο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μονοπωλιακῆς δόμησης τῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δέν περιορίστηκε στὴν ἀπλὴ παρακολούθηση καὶ διαχείριση τῶν διαδικασιῶν πού συντελοῦνταν στὴ βάση. Εἶχε ἔντονα δυναμικὸ περιεχόμενο, ἀποσκοπώντας ἀφ' ἑνὸς στὴ δημιουργία τῶν πάσης φύσεως στηριγμάτων τῆς

μελλοντικῆς οικονομικῆς δομῆς, ἀφ' ἑτέρου δέ καὶ κυρίως στὴν ἐπιτάχυνση τῶν διαδικασιῶν τῆς βάσης. Μιὰ ἐπιτάχυνση πού ἀποτελοῦσε ἄμεση ἀνάγκη τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, ὑπαγορευόμενη καὶ ἀπὸ τὴ δυσμενῆ του θέση στὸ διεθνὴ χωρὸ: ἡ ἐλληνικὴ ἀστική τάξη πραγμάτων ἐφόσον ἤθελε νὰ διατηρήσει τὴν κυριαρχία τῆς, ἔπρεπε νὰ ὑποστεί τίς συνέπειές τῆς καὶ ἡ ἴδια.

Κορυφαία ἐκδήλωση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀποτέλεσε ἡ ἔνταξη τῆς χώρας στὴν Ε.Ο.Κ. Ἡ κυβέρνησις προχώρησε σ' αὐτὴν δίχως νὰ περιμένει τὴν ὀλοκλήρωση τῆς οικονομικῆς ἐσωτερικεύσεως τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀρκέστηκε στὴ μονοσήμαντη προοπτικὴ πού τῆς ὑπαγόρευε ἡ κυριαρχία του, τὴν προϋπέθεσε καὶ προηγήθηκε. Ὁ Κ. Καραμανλῆς ἔχοντας ἀπόλυτη συνείδηση τῆς κατάστασης δήλωνε στὴν τελετὴ τοῦ Ζαπτείου, ζυγίζοντας καλὰ τίς κουβέντες του, πὼς ἡ ἔνταξη ἀποτελεῖ «γεγονὸς ἐπαναστατικό» γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ τόπου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐνστίκτου θὰ ἔπρεπε νὰ «κολυμπήσει» στὸν ὑγρὸ στίβο τοῦ διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ: ὁ ἐλληνικὸς καπιταλισμὸς, στὴ συγκεκριμένη του φάση ἐξωτερικεύθηκε γιὰ νὰ ἐπιταχύνει τὴν ἐσωτερικὴ του ὀλοκλήρωση.

Τὸ μέλλον λοιπὸν, ὑποδοθηθούμενο καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς (ὅπως λ.χ. οἱ ὑποθήκες πού ἔγινε προσπάθεια νὰ τεθοῦν μὲ τὴν ἀναμόρφωση τῆς ἀνωτάτης, ἀνωτέρας καὶ τεχνικῆς ἐκπαίδευσης), ἄρχισε νὰ τρέχει μὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ταχύτητα καταπάνω σὲ ἕναν κοινωνικὸ σχηματισμὸ, πού ἔφερε ἀκόμα ἔντονα τὰ σημάδια τοῦ παρελθόντος. Ὁ συνωστισμὸς τῆς συνάντησής τους στὸ παρὸν, ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει κοινωνικὴ ἔνταση. Ἐνῶ ὁ Ξ. Ζολώτας δέν κουραζόταν νὰ τονίζει πὼς ἀπαιτεῖται μιὰ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση τῶν κατευθύνσεων τῆς οικονομίας, μιὰ ἔνταση στὶς δύο κυριότερες φάσεις τοῦ καπιταλιστικοῦ κύκλου παραγωγῆς, στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν παραγωγικὴ ἐργασία, μιὰ «ἐξυγίανση» τῆς οικονομικῆς ζωῆς, τὰ κρατικά νούμερα δέν «ἔβγαίνουν» ὄλο καὶ πιὸ πολὺ: ἰσοζύγιο πληρωμῶν καὶ συναλλαγματικὸ ἔλλειμμα, φοροδιαφυγὴ, ὑπερκατανάλωση, δανεισμὸς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, ὑπερβολικὴ διόγκωση τῶν παγίων ἐξόδων (μισθῶν), πληθωρισμὸς, ὅλα τούτα συνέθεταν ἕνα τεράστιο οικονομικὸ πρόβλημα, πού κραύγαζε γιὰ ἄμεση ἀντιμετώπιση. Ἡ ὁποία ἀναπόφευκτα ἤρθε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κυβερνήσεως μὲ τὴ θέσπιση μέσα στὸ 1979 μιᾶς σειρᾶς μέτρων πού συγκλόνισαν ἀρκετὲς φορὲς τὸ πανελλήνιο: πάταξη τῆς φοροδιαφυγῆς καὶ τεκμήρια, πάγωμα τῶν εἰσαγωγῶν καὶ φόροι πολυτελείας στὴν κατανάλωση, μέτρα γιὰ τὸ ἐνεργειακὸ καὶ τὸ κυκλοφοριακὸ, μείωση τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ «λιτότητα», πάγωμα τῶν προσλήψεων στὸ δημόσιο, συγχώνευση τῶν μικροεπιχειρήσεων γιὰ τὴ δημιουργία διώσιμων μονάδων, αὐστηρὰ κριτήρια δανειοδότησης, ὅλα τούτα ἦταν τὰ κυβερνητικὰ μέτρα πού ὄχι μόνον ἐπαγγελματικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πρακτικῶν, τῆς ἰδεολογίας καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς προσπαθῆσαν νὰ χαλιναγωγήσουν, νὰ ἀναδιατάξουν, νὰ «ἐκσυγχρονίσουν», κυρίως ὄλο ἐκεῖνο τὸ τεράστιο κομμάτι τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας πού βρίσκεται στὰ ἐνδιάμεσα, ἢ στὸ πλάι τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς παραγωγῆς.

Ἡ ἀπάντησις ἦταν ἄμεση: μικροϊδιοκτῆτες καὶ ἑμποροὶ, ὑπάλληλοι καὶ ἐλεύθεροὶ ἐπαγγελματίες,

12. Ἡ ἀποφυγὴ τῆς προλεταριοποίησης ὑπῆρξε τελικά τὸ μείζον ταξικὸ αἶτημα τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Κορυφαία του ἐκδήλωση ἦταν οἱ λαϊκοὶ ἀγῶνες μαθητῶν καὶ φοιτητῶν, γονιῶν καὶ κηδεμόνων γιὰ «παῖδεία καὶ μόρφωση γιὰ ὅλους». «Ὅλοι, ἀκόμα καὶ δεκαοχτάχρονα παιδιά, κινήγησαν μὲ πάθος τὸ χαρτί, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἐξασφάλιζαν τὴν ταξικὴ τους ἀνέλιξη. Καὶ μόνον αὐτό.

ακόμα και τό μικρομεσαίο κεφάλαιο, κατέβηκαν στους δρόμους. Οί τραπεζικοί υπάλληλοι δύο φορές διέκοψαν τήν παροχή τών υπηρεσιών τους μέ αίτηματα σχετικά μέ τό μισθολογικό και τό ώράριο. Τό ίδιο και οί νοσοκομειακοί γιατροί, άλλα και οί «μεγαλογιατροί», πού βρισκονταν σέ συνεχή διαμάχη μέ τό ΥΚΥ γιά τή διατήρηση τών κεκτημένων του επαγγέλματος. Τουλάχιστον δύο φορές οί δικηγόροι έπαψαν νά δικηγοροϋν επιδιώκοντας τήν μή κατάργηση του ποσοστιαίου δικαιώματος, πού τούς παρείχε ό νόμος επί τών χρηματικών συναλλαγών μεταξύ τών Νεοελλήνων. Έμποροι, ιδιοκτήτες νυχτερινών κέντρων και κάθε λογής μαγαζάτορες έκλειναν τά καταστήματά τους σέ ένδειξη διαμαρτυρίας γιά τήν πολιτική τής «μονόπλευρης λιτότητας». Τά ίδια και μία όλόκληρη γκάμα εισαγωγέων, οί όποιοι μέ πρωτοπόρους τούς εισαγωγείς αυτοκινήτων, κινητοποιήθηκαν κατά του παγώματος τών εισαγωγών. Ίδιοκτήτες ταξί, ΙΧ, και λεωφορείων, συνεργεία, γκαράζ και βενζινάδικα, εργολάβοι οίκοδομών, κάτοχοι φορητών και θυτιοφόρων, όλοι τους παρέλασαν μέσα στό άπεργιακό καλεντάρι του 1979. Από τούς υπάλληλους στό δημόσιο τομέα και τά ΝΠΔΔ, άπουσίασε μόνον ό σκληρός πυρήνας του κρατικού μηχανισμού. Έντονη παρουσία σημείωσαν ώστόσο ό ΟΤΕ, ή ΔΕΗ, νοσοκόμοι και αδερφές, εκπαιδευτικοί, ΕΛΤΑ, ΙΚΑ, σιδηροδρομικοί και ΟΑΣ, ραδιοφωνία-τηλεόραση, Ώλυμπιακή και υπάλληλοι αεροδρομίων, έκτακτοι και άλλοι· δέν έλειψαν ούτε και οί μελλοντικοί υπάλληλοι, πού μέ τήν ιδιότητά τους ως άδιοριστων όργάνωσαν πορείες διαμαρτυρίας άπειλώντας νά σχίσουν τά διπλώματά τους.

Όλο τούτο τό τυφλό μικροαστικό κίνημα διαμαρτυρίας βρήκε τήν πολιτική του στέγη στό ΠΑΣΟΚ. Η πολιτική και ή ιδεολογία πού τόσο καιρό καλλιεργούσε τό κόμμα αυτό συναντήθηκε φυσιολογικά μέ τήν ιδεολογία και τίς προσδοκίες τών μικροαστικών στρωμάτων. Μέσα στους λίγους μήνες του 1979 πού άκολούθησαν τήν όριστικοποίηση τής ένταξης στην ΕΟΚ και πού σφραγίστηκαν από τή μικροαστική κοινωνική άναταραχή, ή άπήχηση του ΠΑΣΟΚ σημείωσε άλματώδη άνοδο. Οί δημοσκοπήσεις πού παράγγελεν τό ΠΑΣΟΚ επιβεβαίωσαν αυτή τήν άπότομη τάση. Λίγους μήνες άργότερα ό Α. Παπανδρέου δήλωνε μέ ευχάριστη έκπληξη:

«Υπάρχει μία ιστορική πρόκληση γιά τό ΠΑΣΟΚ. Ένα πολιτικό κίνημα, κόμμα, δέν είναι σέ θέση νά επιλέξει τό ίδιο τό χρόνο πού θά κληθεί από τό Λαό νά υλοποιήσει τό πρόγραμμά του. Μπορεί ποτέ, μπορεί άργότερα, μπορεί σήμερα. Έτσι πού είναι διαμορφωμένη ή κατάσταση σήμερα, ό Λαός θέλει τώρα, τό γρηγορότερο δυνατό, νά ξεκινήσει γιά άλλη πορεία. Τήν πορεία προς τήν άλλη δομή τής Ελλάδας. Και οί ένδείξεις είναι, όλες οί ένδείξεις, πώς στην επόμενη έκλογική αναμέτρηση τό ΠΑΣΟΚ θά κληθεί από τό λαό νά αναλάβει και άσκήσει έξουσία. Τό ΠΑΣΟΚ είναι κίνημα πού έκφράζει αυτή τή πλατιά συμμαχία κοινωνικών στρωμάτων. Είναι κίνημα πού ένσαρκώνει τό όραμα του Λαού γιά μίαν Ελλάδα...»

(Από τήν εισήγηση του Α. Παπανδρέου στην δη σύνοδο τών μελών τής ΚΕ του ΠΑΣΟΚ - Φεβρουάριος 1980).

Γ. Πρό τών πυλών τής έξουσίας

«Η φράση αυτή: "πού είναι κατάλληλα νά βελτιώσουν... τή θέση του λαού γενικά" (ποιός είναι αυτός ό λαός;) είναι τόσο άόριστη, ώστε μπορεί νά περιλάβει όλα, τούς προστατευτικούς δασμούς και τήν έλευθερία του εμπορίου, τίς συντεχνίες και τήν επαγγελματική έλευθερία, τήν κτηματική πίστη, τίς τράπεζες ανταλλαγής, τόν ύποχρεωτικό έμβολιασμό και τήν άπαγόρευση του έμβολιασμού, τόν άλκοολισμό και τόν άγώνα εναντίον του άλκοολισμού κ.λπ...» (Φρ. Ένγκελς, Κριτική του σοσιαλδημοκρατικού σχεδίου προγράμματος 1981).

Τούτη ή «τρελή» ταξική πάλη τών περασμένων έτών, μέ τούς όρους πού πραγματοποιήθηκε, δέν μπορούσε παρά νά είναι άδιέξοδη. Γιατί σέ όλα τά επίπεδα άντανακλούσε τή βαθιά άντιφατική ταξική φύση τών μικροαστικών στρωμάτων. Η άναλλοίωτη διατήρηση τής φύσης τής εργασίας τους διατηρούσε και άναπαρήγαγε τίς σχέσεις εκείνες στίς όποιες ύπόκειντο και οί ίδιοι. Η μονιμοποίησή τους στον ίστό τής καπιταλιστικής παραγωγής μονιμοποιούσε συγχρόνως και τόν καπιταλισμό και τίς άναπόφευκτες άνάγκες του. Όλο αυτό τό «λαϊκό μέτωπο» τών μή προνομιούχων κατά του μεγάλου κεφαλαίου και τών μονοπωλίων δέν ήταν τελικά παρά ένα μέτωπο ζητιανιάς. Κόπηκε προς στιγμήν τό κεφάλι από τό υπόλοιπο σώμα, όμως τό σώμα αυτό δέν θά ύποστει καμία άναδιάταξη πού νά ξεκινάει από τήν καρδιά και νά συμπαρασύρει τίς ύπόλοιπες λειτουργίες του. Τό σώμα αυτό, παραμένοντας άναλλοίωτο, δέν μπορούσε παρά νά άναζητεί επίμονα τό ίδιο παλιό κεφάλι.

Εύρισκόμενο πρό τών πυλών τής έξουσίας τό τεραστιο αυτό κίνημα ήταν καταδικασμένο νά ανακαλύψει ότι δέν ύπάρχει «μή προνομιουχιακός» τρόπος παραγωγής. Ότι μόνον άστικές και κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής μπορεί νά ύφίστανται, και ότι ως έκ τούτου μόνον ή άστική και ή προλεταριακή ιδεολογία μπορούν νά ύπάρξουν μακροπρόθεσμα. Κι έφόσον τήν τελευταία κανείς δέν τήν γνώριζε, ήταν επόμενο όλοι νά στραφούν προς τήν πρώτη. Η περίφημη στροφή τής τελευταίας χρονιάς προς τό κέντρο, πού από πολλούς ύμνήθηκε ως άριστούργημα πολιτικής τέχνης, δέν ήταν παρά ή θλιβερή ανακάλυψη αυτής τής αλήθειας: ή μικροαστική ιδεολογία συμπαρασύροντας μαζί της κι όλον εκείνο τό «λαό» πού έμφορείται άπ' αυτήν δέν μπορούσε νά ύπάρξει άυτόνομη, χωρίς νά δηλώσει μετάνοια. Μετά από τόσα άπίθανα «λούπιγκ» και φανταχτερές πιρουέτες, ό Α. Παπανδρέου άναγκάζεται νά ξαναπιάσει έν έτει 1981 τόν έκσυγχρονισμό τής Νέας Δημοκρατίας από τό σημείο πού ό ίδιος τήν είχε έξαναγκάσει νά τόν εγκαταλείψει. Μέ τόν άέρα του σίγουρου νικητή δηλώνει πώς τό ρολόι τής καπιταλιστικής ιστορίας δέν μπορεί νά σταματήσει, πώς ό,τι είναι διώσιμο σ' αυτό τό τόπο θά ζήσει, ό,τι είναι νά πεθάνει, θέ νά πεθάνει (βλέπε συνεντεύξεις στό ΒΗΜΑ και στην Έλευθεροτυπία).¹³ Όλοι τώρα καλούμεθα νά προσγειωθούμε και νά ριχτούμε μέ πάθος στή δουλειά: τά μεροκά-

13. Βλέπε επίσης τή συνέντευξη του καθηγητή Α. Άγγελόπουλου στό ΒΗΜΑ (23.8.81).

ματα θά συνεχίσουν νά είναι μεροκάματα και καμιά μοίρα δέν μπορεί νά τ' αλλάξει («δέν υπάρχουν δεξιά και αριστερά μεροκάματα»). Τό ΠΑΣΟΚ απ' τή μεριά του μάς υπόσχεται βελτίωση τών απολαδών μας μέ έναν καλύτερο και πιό συνεπή εκσυγχρονισμό: μέ μάνατζμεντ και citation index. Ίσως μάλιστα και νά είναι έτοι. Πιθανόν νά έχουμε τήν ευκαιρία νά τό διαπιστώσουμε σύντομα.

Πρός τήν κατεύθυνση πάντως του σοσιαλισμού δέν έγινε ούτε ένα βήμα. Αντίθετα, όλο αυτό τό φανταχτερό παιχνίδι πού μάς ταλαιπώρησε άσκοπα τόσα χρόνια, είχε και ορισμένα άρνητικά αποτελέσματα: τό παλιό σκηικό τής εκσυγχρονισμένης, δημοκρατικής δεξιάς από τή μία, και μιάς σειράς κομμάτων τής αντιπολίτευσης πού υπόσχονταν τήν έλπίδα, ή έστω τή ψευδαίσθηση ενός σοσιαλιστικού μέλλοντος άλλαξε. Τώρα τό ΠΑΣΟΚ θά είναι τό κόμμα του εκσυγχρονισμού. Η δεξιά σπρώχτηκε πάλι στην αντίδραση· και ή έλπίδα του σοσιαλισμού δέν αναφαίνεται από πουθενά. Στο μέλλον τά προβλήματα του εκσυγχρονισμού πού θέτει ο ελληνικός καπιταλισμός θά εξακολουθήσουν νά υπάρχουν, τό δέ ΠΑΣΟΚ θά πρέπει ν' αντιμετωπίσει εκείνες τίς κοινωνικές δυνάμεις πού τό ανέδειξαν. Σ' αυτή τή σύγκρουση ή Νέα Δημοκρατία θά είναι αναγκασμένη νά παίξει εκείνη τό ρόλο πού έπαιξε τό ΠΑΣΟΚ μέχρι τώρα, νά πάρει αυτή μέ τή σειρά τή θέση τών μικροαστικών στρωμάτων, αν τουλάχιστον δέν θέλει νά στραφούν αυτά προς τά αριστερά. Ώστόσο ή όρολογία του πολιτικού παιχνιδιού θά έχει αλλάξει: ο εκσυγχρονισμός του ΠΑΣΟΚ θά βαφτιστεί σ' αυτή τή μάχη σοσιαλισμός· κι ή δεξιά θά καλεί τούς μικροαστούς νοικοκυραίους νά θροντοφωνάξουν όχι στό σοσιαλισμό του ΠΑΣΟΚ. Κάπου εκεί κινδυνεύουμε όλοι νά χάσουμε τόν μπούσουλα.

Ο μπούσουλας

Ο μπούσουλας πού θά ανατρέψει τούς άδιέξοδους όρους υπό τούς όποιους διεξάγεται σήμερα τό πολιτικό και κοινωνικό παιχνίδι, ο μπούσουλας πού θά δημιουργήσει εκείνους τούς όρους πού θά στρέψουν τή βελόνα του προς τήν κατεύθυνση τής σοσιαλιστικής διεξόδου, δέν μπορεί νά προέλθει παρά από τήν αριστερά. Ώστόσο ή ελληνική Αριστερά συνεχίζει σήμερα ακόμα νά είναι έρμαιο τής Ιστορίας της. Νά μήν είναι σέ θέση νά προσδιορίσει τόν έαυτό της σέ σχέση μέ τίς πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στίς όποιες καλείται νά υπάρξει, άλλ' αντίθετα νά προσδιορίζεται ή ίδια από τήν ανάγκη επανάληψης και διαιώνισης του παρελθόντος έαυτού της. Ανάγκη πού μέ τή σειρά της θά διαιωνίζεται, όσο ή αριστερά αυτή δέν θά καταφέρει νά συντήξει τό μαρξισμό της μέ τό σημερινό κοινωνικό γίνεσθαι, νά φτιαχτεί σέ σχέση μ' αυτό, ώστε νά μπορέσει μέ τή σειρά της νά τό αλλάξει.

Η σημερινή ελληνική Αριστερά χωρίζεται σέ τρεις «ιστορικές» κατηγορίες:

– Σ' εκείνη πού ταρτίχευσε τόν έαυτό της μέσα στό φέρετρο του εκρωτισμού της. Από τό βαθύ της λήθαργο θά σηκώνεται στό εξής κάθε τόσο, για νά κατηγορήσει τό ΠΑΣΟΚ επειδή δέν φεύγουμε από τό ΝΑΤΟ. Τούτη ή νεκρή αριστερά θά προσελκύει ζωντανό (ίσως μάλιστα τό πιό ζωντανό) ανθρώπινο δυναμικό μέσα στη μούχλα της, για όσο καιρό δέν θά

υπάρχει άλλη.

– Σ' εκείνη τήν «ιστορική» αριστερά, πού εν όψει τής Άλλαγής νιώθει τά όνειρά της νά εκπληρώνονται και ως εκ τούτου ερωτοτροπεί μέ τό ΠΑΣΟΚ, ή και προσχωρεί σ' αυτό. Είναι εκείνη, πού μήν έχοντας ποτέ φανταστεί τό βαθύτερο κοινωνικό όραμα του σοσιαλισμού, εξαντλήθηκε στην προσδοκία τής λαϊκοδημοκρατικής πολιτικής επιφάνειας. Εκείνη πού στάθηκε άνίκανη νά συνειδητοποιήσει ότι τό κοινωνικό της όραμα δέν διέφερε στην πραγματικότητα απ' αυτό πού επεδίωκε ή μεταπολιτευτική δεξιά. Και δέν πόρεσε νά τό συνειδητοποιήσει γιατί μέσα στην καρδιά της φώλιαζε από τά παλιά ένα μεγάλο πολιτικό ντέρτι: επιτέλους, νά φύγει ή δεξιά· ο λαός στην έξουσία! Ο ρόλος αυτής τής αριστεράς τελείωσε χθές.

– Υπάρχει τέλος τό γεμάτο αντιφάσεις πολιτικό σύνολο των αριστερών-κομμουνιστών τής ανανέωσης. Ώστόσο αυτές ακριβώς οι αντιφάσεις αφήνουν ανοιχτές τίς έλπίδες νά αποχτήσει ο χώρος συνείδηση του ιστορικού ρόλου πού διά τής εις άτοπον άπαγωγής του άρμόζει.

Η ανανέωση, πού επιμένει νά διατηρεί ακόμα μιάν έστω και πρωτογενή οργανωτική αυτότελεια απέναντι στίς άλλες πολιτικές δυνάμεις, χωρίς καλά-καλά νά ξέρει κι ή ίδια τό γιατί, είναι ο μόνος χώρος πού κρύβει μέσα του τά στοιχεία μιάς μελλοντικής σοσιαλιστικής δυναμικής:

– Είναι ο μόνος χώρος πού διατηρεί καλές σχέσεις μέ τό μαρξισμό. Είναι επομένως και ο μόνος χώρος, πού εφόσον «άπελευθερώσει» τό μαρξισμό του απ' τά μπασούλα της ακαδημαϊκής χειμερίας νάρκης του, μπορεί νά συμβάλει στό μετασχηματισμό τής κοινωνίας, μπορεί νά αλλάξει τό μέλλον μας.

– Είναι ο μόνος χώρος πού έχει διακηρύξει πώς ο μετασχηματισμός τής κοινωνίας είναι υπόθεση των εσωτερικών κοινωνικών τής δυνάμεων.

– Είναι ως εκ τούτου ο μόνος χώρος πού γνωρίζει ότι ο σοσιαλισμός ή θά είναι δημοκρατικός, ή δέν θά υπάρξει. Ότι δηλαδή ο σοσιαλισμός δέν είναι ένα κοινωνικό σύστημα, πού αίρεται υπεράνω τής κοινωνίας, άλλ' αντίθετα είναι άδιαίρετα και αυτόνοπτα δεμένους μέ τή ζωή της.

– Είναι ο μόνος χώρος πού προσπαθεί νά άποτινάξει τό σταλινικό παρελθόν του.

– Είναι ακόμα ο μόνος χώρος πού αναζήτησε τή σύνδεση των έστω και άνύπαρκτων αγώνων του, μέ εκείνους των εργαζομένων των άλλων χωρών τής ΕΟΚ. Ο μόνος δηλαδή χώρος πού συνέλαβε τό διεθνισμό, όχι ως νεκρό γραμμα, αλλά ως έσωτερική του ανάγκη στην πορεία προς τό σοσιαλισμό. Είναι επίσης και ο μόνος, πού ο αντιμπεριαλισμός του δέν εκφράστηκε μέ παχιά λόγια, αλλά επιδιώχθηκε μέσω τής ένταξης στην ΕΟΚ στο επίπεδο του συσχετισμού των δυνάμεων, έχοντας επίγνωση ότι, αποκλειομένης τής ΕΣΣΔ, μόνο τά κράτη τής Δυτικής Ευρώπης πληρούν τίς άπαραίτητες προϋποθέσεις του επίπτεδου αυτού: τίς άνεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και τό άνεπτυγμένο κοινωνικό κίνημα πού τίς διεκδικεί για τόν έαυτό του.

Όμως ή δημόσια ύπαρξη και δράση τής ανανέωσης – κι αυτή είναι πού μετράει – ύπήρξε τελείως άνιση και δυσανάλογη προς τίς έσωτερικές αυτές δυνατότητες. Τό ΚΚΕ έσωτ. ως κύριος εκφραστής της δέν μπόρεσε νά καταλάβει, ότι δέν είναι οι σωστές ιδέες

καί απόψεις, άλλ' ή ταξική πάλη πού αλλάζει τόν κόσμο. "Οτι επομένως, οί σωστές ιδέες καί απόψεις πού αλλάζουν τόν κόσμο δέν μπορεί παρά νά είναι εκείνες πού βρίσκονται στό επίκεντρο, εκφράζουν καί δίνουν τή σοσιαλιστική διέξοδο στην ταξική πάλη.

"Ομως τά διώματα τής ήττας στόν Έμφύλιο ήταν ακόμα νωπά· ή πρόσφατη εμπειρία τής δικτατορίας τά ενίσχυε. "Η εκφραση «χωρίς άλλα πιασινίσματα» ίσως ήταν ή συχνότερα επαναλαμβανόμενη στό χώρο τής ανανέωσης. Τό βάθεμα καί πλάτεμα τής δημοκρατίας φάνταζε έτσι ως ή αυτονόητη λύση γιά νά αποφευχθούν τά πιασινίσματα. Έξάλλου ή ανάλυση τής πολιτικής συγκυρίας συνήγαγε – καί πολύ σωστά – τό συμπέρασμα, ότι τήν εποχή τής μεταπολίτευσης ή βελόνα τού συσχετισμού τών δυνάμεων έπαιζε άνάμεσα στή δημοκρατία καί τή δικτατορία. "Αν τώρα σ' όλα αυτά προστεθεί καί ή πολιτική ιδεολογία, ή αποκλειστικά πολιτική «κουλτούρα» πού άπέρρευε από τίσ αντιφασιστικές λαϊκομετωπικές καταβολές τής ελληνικής Άριστεράς, ή εξαγγελία τής ΕΑΔΕ ίσως ύπήρξε από τά σπάνια εκείνα γεγονότα σέ τούτη τή ζωή, πού μπορούν νά χαρακτηρισθούν ως «νομοτέλειες». Νομοτέλειες ύπαγορευμένες από τό παρελθόν καί τήν ανάλυση τού παρόντος. "Ομως πουθενά δέν γινόταν πρόβλεψη, ούτε εμπαιναν ύποθήκες γιά τό μέλλον.

"Η λαϊκομετωπική στρατηγική άμυνας μπροστά στόν ανερχόμενο φασισμό τού μεσοπολέμου εφαρμόστηκε ατόουσια άπέναντι στην άπερχόμενη ελληνική δικτατορία. Στατικά όλα ταίριαζαν. "Από δυναμική σκοπιά όμως ή ΕΑΔΕ κινήγαγε νά αναμετρηθεί στό μέλλον μέ έναν αντίπαλο πού όλο καί ξεμάκρυνε ως άπώχως τού παρελθόντος. Τό συντελούμενο από τή δεξιά βάθεμα καί πλάτεμα τής δημοκρατίας δέν είχε έξάλλου ταξικά ουδέτερο περιεχόμενο. "Η ίδια ή δεξιά φρόντιζε διά τής άρνήσεώς της νά υπενθυμίσει τό γεγονός αυτό στό ΚΚΕ έσωτ., κάθε φορά πού τό τελευταίο τής ζητούσε συμμετοχή όλων τών δημοκρατικών δυνάμεων στόν δάθεμα τής δικής της, άστικής δημοκρατίας. "Ο κίνδυνος από τίσ δυνάμεις τής δικτατορίας έξάλλου, πού θά ύποχρέωνε τή δεξιά σέ αναζήτηση συμμάχων από άλλους πολιτικούς χώρους^{14,15} όλοένα καί ξεμάκρυνε. "Η ανανέωση έμεινε έτσι διά τής ΕΑΔΕ μόνη καί ξεκρέμαστη στην πολιτική σκηνή, χωρίς πραγματικό αντίπαλο. Τή ώρα πού οί ύπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις μέ τήν πάλη τους στό παρόν έχτιζαν τό μέλλον τους, ή ανανέωση προσπάθησε νά δικαιολογήσει τήν ύπαρξή της, στή βάση τής ορθότητας τών ιδεών, απόψεων καί αναλύσεών της. Μή μπορώντας νά κάνει πολιτική μέ τήν ανάλυσή της, αναγκάστηκε νά τήν αναγάγει σέ σημάια διαφήμισής της, νά τήν επιδεικνύει πρός άγγραν όπαδών. Τό

14. Βέβαια μόνο αν θεωρήσουμε τό πολιτικό επίπεδο ως άπολύτως «καθαρό» από τό κοινωνικό του περιεχόμενο, είναι δυνατόν νά φαντασθούμε ότι ή αναζήτηση συμμάχων θά συμπεριλάμβανε καί τούς κομμουνιστές.

15. "Η συμμετοχή προσωπικοτήτων από άλλους πολιτικούς χώρους στην πρώτη μεταπολιτευτική κυβέρνηση δέν είχε τήν έννοια τής συσπείρωσης κατά τής δικτατορίας. "Ισα-ίσα από αυτή τήν πλευρά ή συσπείρωση μάλλον δημιουργούσε κινδύνους. "Ομως ό Καραμανλής, έχοντας τά μάτια στραμμένα στό μέλλον, δέχθηκε αυτούς τούς κινδύνους άποδλέποντας στην ευρύτατη λαϊκή συναίνεση πρός τήν υπό διαμόρφωση νέα δημοκρατία (χωρίς κεφαλαία).

καινούριο πού έφερε ό χώρος αυτός στην πολιτική ζωή τού τόπου ήταν ότι ανέλυσε πολλές φορές σωστά τήν πραγματικότητα· ποτέ όμως δέν θέλησε νά δημιουργήσει τίσ προϋποθέσεις γιά νά τήν αλλάξει.¹⁶

Τό τελικό 2,7% δέν στάθηκε ίκανό νά ταράξει τή λμνάζουσα πολιτική κουλτούρα τού χώρου. "Η προσυνοδριακή ανάλυση τού 2ου συνοδρίου έδειξε ότι οί προηγούμενες αναλύσεις καί απόψεις του ήταν σωστές. Καί πολύ ορθά, μιά καί ένα εκλογικό αποτέλεσμα δέν μπορεί νά αλλάξει τήν άξιοπιστία μιάς ανάλυσης, ή όποία μόνο στό επίπεδο μιάς νέας ανάλυσης μπορεί νά άμφισβητηθεί. "Από κεί καί πέρα, άπ' τή στιγμή πού τό «σός» δέν μπόρεσε νά κλονίσει τήν επίπεδη αντίληψη περί πολιτικής, πού δέν έβλεπε πώς κάθε πολιτική, γιά νά είναι τέτοια, πρέπει νά δημιουργεί καί τούς «ύλικούς» όρους γιά τή μελλοντική πραγματοποίησή της, πώς ό κόσμος μέσω τής πολιτικής προσδοκά όχι νά μάθει, αλλά νά φτιάξει καί ν' αλλάξει τή ζωή του,¹⁷ ή άπάντηση ως πρός τό τί έφταιξε, ήρθε φυσιολογικά: ό κόσμος δέν κατάλαβε τίσ ιδέες τής ανανέωσης. Δέν τίσ κατάλαβε γιατί δέν συνοδεύτηκαν από μιάν αντίδεξιά πολιτική έμφάνιση.

Καθώς όμως ή αντίληψη τής ελληνικής κοινωνίας ως έθνικής-λαϊκομετωπικής ένότητας παρέμενε άνέπαφη, ή νέα «άντιδεξιά» στάση δέν μπορούσε παρά νά σημάνει τήν άπαρχή ενός άκριτου άντικυβερνητισμού περιοριζόμενου άυστηρά στό πολιτικό επίπεδο. "Εγκαταλείφθηκε έτσι ό τουλάχιστον «όρθόδοξος», άμυντικός λαϊκομετωπισμός καί ή ανανέωση πέρασε στόν επιθετικό, τόν όποιο έξασκούσε ήδη τό ΠΑΣΟΚ, εκ μέρους τής τεράστιας πλειοψηφίας τού ελληνικού λαού, πού διεκδικεί τήν έξουσία από τή δεξιά καί τά «μονοπάλια». "Η ανανέωση βρέθηκε έκτοτε στή σκιά τού ΠΑΣΟΚ, άποδεχόμενη πλήρως τούς όρους τής πολιτικής του. Καί καθώς ή πολιτική ενός Κ.Κ. πρέπει πάντα ν' άποβλέπει στό σοσιαλισμό, ή άνοδος τού ΠΑΣΟΚ στην έξουσία θεωρήθηκε στάδιο τού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού τής κοινωνίας, τό όποιο άργότερα θά άξιοποιηθεί θετικά από τήν ανανέωση, όταν ή τελευταία θά άποφασίσει νά βγει από τήν άφάνεια. Αυτά στό άπώτερο μέλλον. Γιά τήν ώρα πάντως, καί συγκεκριμένα στην περίοδο 78-81, ή ανανέωση άκολουθώντας κατά πόδας τό ΠΑΣΟΚ άποδέχθηκε άκριτα καί ύποτάχθηκε σ' εκείνη τή ταξική πάλη, κατά τήν όποία τά μικροα-

16. Χαρακτηριστικές είναι οί έκάστοτε «προτάσεις» πού τό ΚΚΕ έσ. άπήύθυνε πρός σύμπαντα τόν ελληνικό λαό καί τίσ άλλες πολιτικές δυνάμεις. Βέβαια οί κομμουνιστές είχαν άνέκαθεν μιά μεγαλεπήβολη πρόταση πρός τήν ανθρωπότητα: τό σοσιαλισμό. Ποτέ όμως δέν διανοήθηκαν νά θεωρήσουν τήν πραγματοποίησή του συνώνυμη μέ τήν εκφώνηση κάποιων παραινήσεων. Τό ΚΚΕ έσ. πίστεψε φαίνεται πώς αν δάλει λίγο νερό στό κρασί του, αν καταστήσει τίσ προτάσεις του «ρεαλιστικές», τότε θά μπορέσει νά παίξει κάποιο ρόλο ως «νονός» τής πολιτικής μας ζωής. Μή μπορώντας νά κάνει πολιτική έπεφύλαξε γιά τόν έαυτό του τήν πνευματική εργασία, αφήνοντας γιά τούς άλλους τήν «χειρωνακτική» πραγματοποίηση τών κελουμάτων του. Μπορεί νά κατηγορήσει τούς πάντες γιά βερμπαλισμό καί έλλειψη ρεαλισμού, όμως ό μεγαλύτερος φαφλατάς άπ' όλους ήταν ό έαυτός του.

17. Χαρακτηριστική είναι έν προκειμένου ή εκφραση «ή άκτινοβολία τών ιδεών μας», πού προσδίδει στό κόμμα ιδιότητες άστρικού ήλιου.

στικά στρώματα διαπραγματεύονταν τή συνέχιση τής συναίνεσής τους στην άστική κυριαρχία. Έχασε έτσι τήν ιστορική δυνατότητα νά πάρει τή θέση τής εργατικής τάξης, τών άγροτών και άλλων παραγωγικών στρωμάτων, νά ξεσκεπάσει τόν «άντιμονοπωλιακό» άγώνα εναντίον τους, νά επιδιώξει τό σχίσμα μέσα στό τραγελαφικό μπλόκ τών μη προνομιούχων, τή σύνδεσή της μέ τίς κοινωνικές δυνάμεις πού αποτελούν τήν κατ' έξοχήν ταξική τής βάσης, τήν άνατροπή τών άδιέξοδων όρων τής κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής.¹⁸ Άντ' αυτού, ό φαύλος κύκλος επαναλαμβάνεται για άλλη μία φορά, καθώς ή άνανέωση ετοιμάζεται για μία νέα ΕΑΔΕ μέ τή νέα έξουσία, στή βάση τής ίδια παλιάς κοινωνικής προοπτικής τού καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού. Όλα ξαναγύρισαν πίσω, εκεί πού τά θέλαμε: ή δεξιά ξανάγινε επιτέλους άποκρουστική, πράγμα πού δικαιολογεί τήν υποστήριξη πού προσφέρει ή άριστερά στην νέα δημοκρατική έξουσία. Αυτά για τήν ώρα. Κατά τ' άλλα, όλοι επιφυλασσόμαστε για τό μέλλον.

Άλλ' όσο περνάει ό καιρός, γίνεται φανερό ότι ή άνανέωση δέν έχει κανένα μέλλον, όσο παραμένει εγκλωβισμένη σ' εκείνον τόν σκοουριασμένο πολιτικό λόγο, πού άφορά όχι τό σήμερα αλλά τό χθές, πού άποσκοπεί όχι στό νά χτίσει τό μέλλον, αλλά νά δικαιολογήσει ένα ήδη χτισμένο παρόν. Όσο συνεχίζει νά υποστηρίζει τό σήμερα τών άλλων θεωρώντας το ως στάδιο τού δικού της μέλλοντος, τόσο ή δυνατότητα ενός τέτοιου μέλλοντος θά άποκλείεται, τόσο ή προοπτική τού σοσιαλισμού θά χάνεται στά βάθη τού όρίζοντα. Η άριστερά δέν μπορεί νά υπάρξει μακροπρόθεσμα ως συντηρητική πολιτική δύναμη. Κι άν κάποτε ό κίνδυνος τού φασισμού τήν υποχρέωσε σέ συντηρητική άμυνα, τούτο δέν ήταν παρά μία στιγμή τής ιστορίας της. Η όλη ιστορία της όμως είναι συνδεδεμένη μέ τήν επιδίωξη τού σοσιαλιστικού μέλλοντος.

Άν μέ τόν όρο «πολιτική» έννοοϋμε κυρίως εκείνη τήν πολιτική πού αλλάζει τά πράγματα, εκείνη δηλαδή τήν πολιτική πού κινείται στό επίπεδο τού συσχετισμού τών δυνάμεων, τότε ή άνανέωση δέν είναι πρός τό παρόν σέ θέση νά έχει τέτοια πολιτική. Έπομένως ή σημερινή της πολιτική δέν μπορεί παρά νά άποσκοπεί στό νά τήν καταστήσει πολιτική δύναμη στό μέλλον.

Άν ή άνανεωτική άριστερά άντιληφθεί ότι εν έτει 1981 ή πάλη ποτέ κραταιά άριστερά δέν ύφίσταται πλέον ως εθνική πολιτική δύναμη, ότι σήμερα πιά μέ μόνο όπλο τόν βασικό ιδεολογικό πυρήνα τού κομμουνιστικού κινήματος πού προσπάθησα νά περιγράψω στην άρχή αυτού τού κειμένου είναι καταδικασμένη νά ξαναφτιάξει τόν έαυτό της από τήν άρχή, τότε ό επιθανάτιος ρόγγος της είναι δυνατόν νά μετατραπεί σέ πνοή ζωής. Τό μήνυμα τού σοσιαλισμού

έξακολουθεί νά είναι επίκαιρο· ίσως μάλιστα πío επίκαιρο από άλλτε. Όμως ή άπλή εκφώνησή του δέν άρκει. Έκείνο πού προέχει είναι ή σύνδεσή του μέ τήν κίνηση τών κοινωνικών δυνάμεων τού σοσιαλισμού και κατά πρώτον τών δυνάμεων πού παράγουν τήν υλική βάση πού πάνω της στηρίζεται ή κοινωνία. Η σύνδεση τών δυνάμεων αυτών μέ τήν προοπτική τού σοσιαλισμού έξαρτάται από τό κατά πόσον θά θελήσουμε μέ τήν πάλη μας νά εκφράσουμε τά δικά τους προβλήματα, τή δική τους πάλη στό εποικοδόμημα: εκείνη τήν πάλη, πού από τή μεταπολίτευση ως σήμερα δέν έχει εκφραστεί από καμία πολιτική δύναμη. Έξαρτάται από τό κατά πόσο θά θελήσουμε νά μιλήσουμε από τή σκοπιά τους, για τόν έαυτό τους και τήν κοινωνία όλόκληρη· ή συγκρότηση τής εργατικής τάξης σέ τάξη χωρίς τήν όποία είναι αδύνατη ή πορεία για τό σοσιαλισμό, δέν είναι δυνατή παρά μόνο στό βαθμό πού ό πολιτικός της λόγος, ό δικός μας λόγος, άγκαλιάζει από τή δική της όπτική όλη τήν κοινωνία και τίς λειτουργίες της· μόνο στό βαθμό πού ή ύγεια πάψει νά είναι ύπόθεση τών γιατρών, ή όργάνωση τής παιδείας ύπόθεση τού ΕΔΠ και τών καθηγητών, ή δικαιοσύνη θεωρηθεί άρκετά σημαντική ώστε νά άποτελεί ύπόθεση τών δικηγόρων. Μόνο στό βαθμό πού οι κομμουνιστές, άφού διακήρυσαν τήν άυτονομία τών μαζικών χώρων, καταλάβουν πώς πρέπει μέ τή σειρά τους νά άυτονομηθούν και οι ίδιοι από τούς μαζικούς χώρους, για νά μπορέσουν νά ύπάρξουν, νά μιλήσουν ως κομμουνιστές. Και μόνο τότε, μόνο δηλαδή έφόσον μιλήσουν τή γλώσσα τού κοινωνικού σχίσματος, θά μπορέσουν νά ξαναπατήσουν τά άπέραντα έδάφη τής πολιτικής και τής ζωής, τής παιδείας και τής τέχνης, τών μεγάλων εθνικών θεμάτων και τής μουσικής, τής τεχνολογίας και τής ποιότητας ζωής, μέ νέους όρους. Μέ ιδέες πού δέν θά υπερίπτανται, αλλά θά είναι άρθρωμένες πάνω στόν κοινωνικό κορμό πού θά τίς διεκδικεί μέσα στή δική του προοπτική.

Νά καταστήσουμε επίκαιρο τό σοσιαλισμό, σημαίνει ταυτόχρονα νά άυτονομήσουμε μέ τήν πάλη μας, νά άναδείξουμε, νά καταστήσουμε επίκαιρες τίς κοινωνικές δυνάμεις πού θά τόν διεκδικήσουν. Άλλιώς θά βρεθοϋμε και στό μέλλον στή δυσάρεστη θέση νά δικαιώνουμε τόν Α. Παπανδρέου, όπως άπόλυτα δικαιωμένος ήταν και στό παρελθόν ό Κ. Καραμανλής, για τίς έξαναγκασμένες πολιτικές έπιλογές πού μονοσήμαντα θά ύπαγορεύει ή καπιταλιστική κοινωνική δυναμική. Και τό χειρότερο: ή έμπέδωση τής τελευταίας θά χρησιμεύει ως πρόσχημα στην άριστερά, για νά δικαιολογεί τόν πολιτικό «ρεαλισμό» της, τό συμβιβασμό της μέ εκείνη τήν πραγματικότητα, πού μόνον αυτή μπορεί νά άμφισβητήσει.

Τό αίτημα τής άνανέωσης συνοψίζεται τελικά στην επιδίωξη τής γέννησης τής άριστεράς τού μέλλοντος μέσα από τά σπλάχνα τής ήττημένης άριστεράς τού παρελθόντος. Και τείνω νά πιστεύω πώς ή δυνατότητα άνανέωσης τού κομμουνιστικού κινήματος είναι άμεσα συναρτημένη μέ τήν επανανακάλυψη, πώς ή ελληνική κοινωνία τού 1981 είναι μία κοινωνία ταξική. Πώς ή δυνατότητα πολιτικής περιγραφής της ως λαϊκομετωπικής ένότητας έχει εκλείψει, από τήν εποχή τής ήττας τής άριστεράς.

18. Είναι χαρακτηριστική ή ύφεση τών εργατικών κινητοποιήσεων, ιδίως μετά τό 1978, καθώς καμία πολιτική δύναμη δέν έδωσε τό δικό τους άγώνα στό εποικοδόμημα. Όπως επίσης χαρακτηριστικό είναι πόσο πολιτικά άσημαντες θεώρησε, αλλά και κατέστησε σύσσωμος ό δημοκρατικός τύπος, χοροστατούντων τών Νέων και τής Έλευθεροτυπίας τίς λιγοστές αυτές κινητοποιήσεις, σέ σχέση μέ τά πρωτοσέλιδα άφιερώματα περί τραπεζικών υπαλλήλων κ.λπ. Ήταν από τότε φανερό ποιά ήταν ή ταξική πάλη πού έδινε τόν τόνο στις πολιτικές έξελίξεις.

Τί σημαίνει σήμερα ένότητα τῆς Ἀριστερᾶς;

τοῦ Πιέτρο Ἴνγκράο

Δέν θά λάθευα πολύ ἂν ἔλεγα ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀριστερά, στή διάρκεια ἑνός ὀλόκληρου αἰώνα, προσδιορίστηκε ἀπό τά δύο μεγάλα ζητήματα γιά τά ὁποῖα καί πάλεψε πολύ: τή δημοκρατία καί τό σοσιαλισμό. Πραγματικά, ἡ ἀριστερά ὀργάνωσε καί καθοδήγησε μεγάλες μάζες γύρω ἀπ' αὐτές τίς κινητήριες ιδέες ἄλλοτε ἐνοποιούμενη μέ βάση τή μιά ἀπ' αὐτές (σοσιαλισμός τό 1917· δημοκρατία ἀπέναντι στίς φασιστικές δικτατορίες στόν πόλεμο) καί ἄλλοτε διασπώμενη ἐξαιτίας τῶν διαφορετικῶν ἀντιλήψεων πού ὑπῆρχαν ὡς πρός τόν τρόπο πού οἱ δύο αὐτές ιδέες θά μπορούσαν νά συνδεθοῦν.

Στήν κρίση πού περνᾶμε σήμερα μοῦ φαίνεται ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά δώσουμε νόημα καί δύναμη στόν ὄρο «ἀριστερά» χωρίς νά τοῦ ξαναδώσουμε ζωή καί σαφήνεια, χωρίς νά ξανασυνδέσουμε τήν ἀριστερό κίνημα μέ τά ἰδανικά τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τῆς δημοκρατίας. Αὐτό ἰσχύει παντοῦ ἀλλά καί στήν Ἰταλία. Κι ἐδῶ ἐντοπίζεται ἡ πραγματικὴ δυσκολία ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἡ ἀριστερά βρίσκεται πράγματι σέ κρίση.

Ἐπάρχουν σήμερα μεγάλες μάζες ἐργαζόμενου λαοῦ πού διαπιστώνουν ὅτι μιά δημοκρατία σάν κι αὐτή πού ζοῦμε εἶναι ἀδύνατο ν' ἀνοίξει τό δρόμο γιά τό σοσιαλισμό – καί μ' αὐτό ἐννοῶ νά μπορέσουν νά βροῦν ἐκείνη τήν ὠθησιμὴ χάρη

στήν ὁποία θά ὑπερβοῦν τό καθεστῶς τῆς ἀλλοτριωμένης καί κατακερματισμένης ἐργασίας καί τῆς συντεχνιακῆς διαίρεσης, αἰτήματα δηλαδή πού ὠρίμασαν στοὺς ἀγῶνες καί τήν πολιτικὴ παιδεία τῆς τελευταίας δεκαετίας. Ταυτόχρονα αὐτές οἱ μάζες ἐζησαν τήν συγκεκριμένη πρακτικὴ δυσκολία νά ὀρίσουν ὡς σοσιαλισμὸ καθεστῶτα κι ἐμπειρίες στίς ὁποῖες ἡ κρατικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς δέν ἔφερε δημοκρατία, δηλαδή τή «διάχυτη ἐξουσία» τῶν μαζῶν καί τήν ἀνάπτυξη τῆς συλλογικῆς δημιουργικότητας. Ἄν λοιπόν δέν ἀναζητήσουμε μίαν ἀπάντηση σ' αὐτά τά σοβαρά ἐρωτήματα εἶναι δυνατό νά ἔχει κάποιο νόημα ὁ ὄρος ἀριστερά, ἕνα πεδίο δράσης καί ἕνα πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο θά μπορούσε νά κινηθεῖ;

Ἄπό τήν πλευρά μου δέν τό βλέπω.

Νομίζω ἄλλωστε ὅτι ἡ κρίση ἐκδηλώνεται ἀκριδῶς πάνω σ' αὐτά τά κομβικά σημεῖα καί ἀντανακλάται σέ τόσα καί τόσα γεγονότα τῶν τελευταίων χρόνων, σημεῖα πού ἂν δέν ἀντιμετωπιστοῦν ἀκόμη καί ἡ ἀπαίτηση γιά ένότητα τῆς ἀριστερᾶς μένει ἀφηρημένη, κατηχητικὴ, ἢ τό πολύ πολύ μεθοδολογικὴ. Ἡ ἐπαναδραστηριοποίηση τῆς ἀριστερᾶς, ὡς δύναμης μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, συνδέεται ἄμεσα μέ τά ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καί τίς νέες ἀντιθέσεις ἐξαιτίας τῆς ὁποίας μεγάλες μάζες θέτουν σέ ἀμφισβήτηση τό νόημά της, τήν ποιότητά της καί τίς διαστάσεις της. Μπαίνουμε ἔτσι στήν οὐσία τῶν ζητημάτων πού αὐτό τόν καιρὸ σχετίζονται μέ ἀνάγκες βασικῶν στρωμάτων τοῦ λαοῦ μας καί ἀποφασιστικὰ ἐθνικὰ συμφέροντα. Καί ταυτόχρονα ἀποκοτοῦμε ἕνα

* Δημοσιεύτηκε στό θεωρητικὸ περιοδικὸν Critica Marxista (τεῦχ. Ἰούλ-Αὐγ. 1981) τοῦ Ἰταλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, στό πλαίσιο μιάς ἐνδύστερης συζήτησης γιά τή στρατηγικὴ τῆς ἀριστερᾶς μέ βάση τίς ἐμπειρίες τῶν ἀγῶνων τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

κροτήριο, ένα μέτρο δράσης που από τώρα βοηθάει να ανοιχτεί μέσα από αγώνες ζωντανούς, μία διαδικασία ανασύνθεσης των δυνάμεων της εργασίας, να δημιουργηθεί ή δυνατότητα για την υπέρβαση του διαχωρισμού εργασίας και των προϊόντων της. Μία διαδικασία: δηλώνει μία πάλη που πειραματίζεται και ταυτόχρονα οικοδομεί σταθμούς, περάσματα για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, και στην καρδιά της καπιταλιστικής κοινωνίας προσπαθεί να δώσει ένα άλλο περιεχόμενο στην παραγωγή, να οικοδομήσει νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων και άλλους τύπους εξουσίας που θα ενισχύουν την ικανότητα των εργαζομένων να παρεμβαίνουν στην παραγωγική ζωή και τους σκοπούς της.

Από την προοπτική αυτή μπορεί να προέλθει μία πρόταση ακόμη και για άστικές δυνάμεις. Μία πρόταση που δεν κρύβει την ένταση της σύγκρουσης, και τους ανταγωνισμούς που συνεπάγεται ή μάχη για ένα νέο τύπο ανάπτυξης. Μάλιστα στο βαθμό που η μάχη αυτή δεν αναβάλλει για αύριο την ανανέωση των δομών της κοινωνίας αλλά επιδιώκει από σήμερα να της δώσει ζωή, κάνει πιο φανερό τον ανταγωνισμό. Αλλά η πρόταση για την οποία γίνεται λόγος βλέπει την ανάπτυξη, τους σταθμούς και διεξόδους της σύγκρουσης όχι σαν μία γιακωβίνικη πράξη πρωτοπορίας που σφετερίζεται την αντιπροσώπευση της ιστορίας. Είναι μία πρόταση που αντιμετωπίζει απευθείας, χωρίς μυστικοπάθεια, τό σημείο κρίσης στο οποίο έφτασε ένα ολόκληρο καθεστώς παραγωγής και μία κοινωνική ιεραρχία και επιδιώκει να οικοδομήσει μία πραγματικά δημοκρατική διαλεκτική για τό ξεπέρασμά της. Η πρόταση αυτή, όπως είναι φυσικό, περιμένει την ιστορική της επαλήθευση και επομένως είναι ένα πεδίο ανοιχτό για κάθε είδους συναντήσεις και συγκλίσεις για την ώριμηση των επιλογών και τή διαμόρφωση δυνάμεων.

Μέ τις σκέψεις αυτές μπορούμε να θίξουμε τό πρόβλημα της παραγωγικής αναδιάταξης για μία νέα θέση της Ιταλίας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Όχι πια στατική άμυνα αλλά δημοκρατική διεύθυνση της κινητικότητας της εργασίας και της απασχόλησης. Τό πρόβλημα αυτό συνδέεται στενά με πρωτοβουλίες για ένα νέο ρόλο της Ευρώπης που θά την μετατρέψει σε ενεργητικό συνομιλήτή Βορρά-Νότου αλλά και σύμμαχο του αναπτυσσόμενου κόσμου. Καθένα απ' αυτά τά θέματα έχει άμεσες προεκτάσεις: τό πρόβλημα του Νότου, της ενέργειας, της αυτοκινητοβιομηχανίας, της χημικής βιομηχανίας, προσανατολισμός του δημόσιου τομέα της οικονομίας, απασχόληση της νεολαίας, διαμόρφωση και μηχανισμοί των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Στά ζητήματα αυτά που αναζητούν άμεσες αποφάσεις και επιλογές ή πάλη της άριστερας μπορεί να επιβεβαιώσει την ικανότητά

της να δημιουργεί ένωτικές συγκλίσεις στον κόσμο – τόσο σύνθετα και αλληλοεξαρτώμενο σήμερα – της εξαρτημένης εργασίας και πεδία συμμαχιών με άλλες κοινωνικές δυνάμεις, να αναδεικνύει πρακτικές διεξόδους, που αν και περιορισμένες και μερικές προωθούν προς τά μπρός μέ ένωτικό τρόπο τούς πρωταγωνιστές της αλλαγής. Στην πρακτική της κοινωνικής αποσύνθεσης, του συντεχνιακού κατακερματισμού, της αντιπαράθεσης του ενός μμήματος της εργατικής δύναμης προς τό άλλο, με την οποία επιχειρούν στην πράξη ν' αντιμετωπίσουν την κρίση οί πρωταγωνιστές του παλιού μοντέλου κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, ή άριστερά μπορεί να προτάξει μία συγκεκριμένη πολιτική κοινωνικής ανασύνθεσης, επιλογών και παραγωγικών προτύπων που, στο πεδίο μιάς νέας ποιότητας και δημιουργικότητας της εργασίας, προσεγγίζουν όχι μόνο την πολυμέρεια των κοινωνικών μορφών αλλά και την πολλαπλότητα των ρόλων που κάθε «υποκειμενικότητα» διαδραματίζει.

Μέσα απ' αυτό τό πρίσμα πιστεύω ότι είναι επίσης δυνατό ν' αντιμετωπίσουμε και τό δύσκολο ζήτημα των μορφών της αντιπροσώπευσης και του συστήματος των πολιτικών αποφάσεων. Μία διαδικασία ανασύνθεσης των δυνάμεων της εργασίας πρέπει να ενεργεί σε κάθε μία από τίς έδρες των πραγματικών κέντρων απόφασης, ακριβώς εκεί όπου καθορίζονται σήμερα ρόλοι, άρμοδιότητες, κοινωνικές μορφές, ανάγκες και ιδιότητες του πολίτη. Τό πέραςμα από μία άτομιστική-συντεχνιακή θεώρηση σε μία ταξική πολιτική σύνδεση και ή γνώση της συνολικής πολιτικής σύγκρουσης δεν μπορεί να έναποτεθεί και να συμπυκνωθεί σε μία μοναδική και ειδική οργάνωση, γιατί αυτή ή έναπόθεση των ελπίδων στον ένα και μοναδικό κομματικό φορέα κοστίζει τό βαρύ τίμημα να περιορίζεται δραστικά τό πεδίο, να φτωχαίνουν οί δυνάμεις του κινήματος, να εξασθενίζει ή δημιουργικότητά τους και επομένως να προκύπτει μία τεράστια δυσκολία ήγεμονίας.

Γίνεται έτσι πιο καθαρό ότι: για παρόμοια ανασύνθεση των δυνάμεων της εργασίας σαν κι αυτή που πιο πάνω σχιαγράφησα πρέπει να τείνει προς ένα γενικό πολιτικό σχέδιο, να τείνει επομένως στην ανάδειξη των μορφών του και των πρωταγωνιστών του. Πρόκειται λοιπόν για μία πολιτική στρατηγική που θέλει να έρθει σε σύγκρουση και με τό συντεχνιακό πνεύμα και την ιδιαιτερότητα της εξατομικευμένης και της κατακερματισμένης εργασίας, να ριζώσει εκεί μέσα αλλά κυρίως ν' ανοίξει ένα άλλο όριζοντα. Διαφορετικά ποιό νόημα θά 'χε να παρακινούμε στην πάλη ενάντια στη διάκριση παραγωγού και του προϊόντος του, ενάντια στον κατακερματισμό και την άλλοτριωση της εργασίας; Νά γιατί νομίζω ότι στο σημείο αυτό βρίσκεται ό κόμπος

στόν όποιο ή άριστερά μπορεί νά επαναπροσδιορίσει τόν εαυτό της και τίς άναζητήσεις της. Τό νά δεχτοΰμε ένα τέτοιο συλλογισμό σημαίνει νά δώσουμε μιά βαθιά και ουσιαστική αιτιολόγηση π.χ. στην άυτονομία του συνδικάτου ώς «πολιτικού ύποκειμένου», νά θεωρήσουμε τήν άυτονομία ώς άνάγκη όλότελα επιβεβλημένη στην πορεία τής παρούσας κρίσης, αλλά και ταυτόχρονα νά άναρωτηθοΰμε πώς είναι δυνατό νά συναρθρωθοΰν οί «μορφές» πολιτικής έτσι πού δέν θά περιορίζονταν τά ύποκείμενα σέ κράτος κι άκόμη χειρότερα σέ δημόσια γραφειοκρατία.

Στό κίνημα τής άριστεράς ύπηρεξε μιά γόνιμη βάση πού έβλεπε τά κόμματα ώς συνδετικούς άρμούς ανάμεσα στην κοινωνία τών πολιτών και τό κράτος. Σήμερα όμως οί έξελίξεις και οί μεταλλαγές στίς κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού (κι όχι μόνο σ' αυτές) από τή μιά μεριά, σ' αυτή τή λειτουργία τών κομμάτων, ύποκατέστησαν άμεσους δεσμούς ανάμεσα στους κρατικούς μηχανισμούς και τίς μάζες και από τήν άλλη μεριά έξώθησαν τά κόμματα σέ ένα είδος στενής έξομοίωσής τους μέ τό κράτος. Νομίζω ότι ή τάση ύποτίμησης του δάθους και τής έκτασης τών σχέσεων κράτους και μαζών πρέπει νά καταπολεμηθεί. Γιατί άν έξασθενίσουν οί συνδετικοί άρμοί ανάμεσά τους, ανεξάρτητα από προθέσεις, θά καλλιεργούνται οί συντεχνιακοί θεσμοί και θά τονώνονται οί θεσμοί τής εκπροσώπησης. Μέσα από τό δρόμο τής άμεσης σύνδεσης τών μαζών μέ τό κράτος είναι δυνατό νά κατακτηθοΰν διακριτές έξουσίες (ή γκέτο) αλλά ή ικανότητα παρέμβασης στο σύνολο τών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων θά περνάει συνεχώς άλλου, σέ άλλα χέρια, είτε εθνικά είτε ντόπια. Νά γιατί κάτω από τό φώς τών σημαντικών άλλαγών πού συντελέστηκαν αυτή τή δεκαετία και χάρη στίς νέες πολιτικές εμπειρίες, τό ζήτημα του ρόλου του κόμματος και τής κομματικής οργάνωσης μένει όλωσδιόλου άνοιχτό.

Άς σταθοΰμε σέ δυό σημεία: από τή μιά ή άνάγκη ενός πολιτικού «σχεδίου» πού δέ σημαίνει «ιδεολογισμό» αλλά θέτει σέ πρώτο πλάνο τή διάσταση τής συνάρθρωσης τών δυνάμεων και τής επιλογής τών πολιτικών προτάσεις, όπως επίσης τή σχέση ανάμεσα στο παρόν και τό μέλλον. Νά βλέπουμε δηλαδή τίς άπαντήσεις πού δίνονται σ' αυτές τίς άνάγκες πέρα από θεωρήσεις άξιωματικές και άξιώσεις μονοπώλησης. Νά μήν ξεχνάμε τή διακλάδωση και τόν πολλαπλασιασμό τών πηγών τής πολιτικής εμπειρίας πού άπαιτούν περισσότερο από κάθε άλλο τήν τάση του σχεδιασμού, τόν μή έγκλωβισμό στο κοντόθωρο σήμερα, και πού είναι άκριβώς τό αντίθετο από ένα άπλό καθήκον μεσολάβησης και παρέμβασης στην «πολιτική άγορά», θεωρούμενης ως σφαίρας καθευατή.

Και έπειτα ή άλλη όψη. Δέν πιστεύω ότι είναι

σωστό νά ύποτιμάμε τό βάρος πού έχει ή «θεομοποίηση» και ή «μορφοποίηση» τής διάστασης πού λέγεται κρατική άπόφαση. Στο σημείο αυτό δέν μπορούν νά ύπάρξουν διφορούμενα. Δύο είναι οί δυνατοί δρόμοι. Ή άρνεϊται κανείς τή νομιμότητα και τόν όρθολογισμό του κρατικού επιπέδου, θεωρητικοποιεί αυτή τήν άρνηση και, έπομένως, οδηγείται στο νά θεωρεί τήν άλλαγή ώς άντι-κράτος και παραπέρα ώς καθαρή κυριαρχία μιās δύναμης πάνω σέ μιά άλλη. Είναι ένας δρόμος και ξερόνουμε, μέ βάση τίς εμπειρίες αυτού του αιώνα, πού οδηγεί. Κι από τήν άλλη μεριά κανείς δέν μπορεί νά ύποτιμήσει τί θά σήμαινε σήμερα μιά παρόμοια «στροφή» για τήν όλη τοποθέτηση του εργατικού κινήματος και τής άριστεράς.

Άν όμως θεωρηθεί ότι ή κρατική διάσταση δέν άποτελεί έκχώρηση έξουσιών αλλά μιά άνάγκη τών μαζών στην πάλη τους για τή χειραφέτησή τους, άν σκεφτοΰμε ότι ή ήγεμονική δύναμη του κόσμου τής εργασίας εκφράζεται επίσης και μέ τήν ικανότητά της νά προτείνει μιά «κρατική μορφή» (κι επίσης, κατά τή γνώμη μου, ό κόσμος τής εργασίας πρέπει νά έχει τήν ικανότητα τήν ίδια στιγμή πού προσδιορίζει νά ύπογραμμίζει τή μερικότητα και τήν ιστορικότητα αυτής τής μορφής, θά 'λεγα τά πεπερασμένα ιστορικά της όρια) τότε ή ιδιαιτερότητα του κράτους, τό πρόβλημα τών μορφών τής συναίνεσης και τής νομιμοποίησης, τό ζήτημα τής διεύθυνσης τής «γενικής πολιτικής βούλησης» είναι θέματα πού δέν μπορεί νά παραμεριστοΰν χωρίς νά πληρώσουμε βαρύτατο τίμημα.

Ποιές μορφές λοιπόν; Βέβαια τό ερώτημα μās επαναφέρει στην κρίση τής λειτουργίας τών αίρετών σωμάτων, στο περιεχόμενο και στίς μορφές τής δραστηριότητάς τους, στην κρίση τής μορφής «γενικός πολιτικός λειτουργός», «άντιπρόσωπος του λαού», και μās παραπέμπει άμεσα σέ φαινόμενα γραφειοκρατίας τών κομματικών μηχανισμών και φεουδοποίησης του κράτους, πού διαδίδονται τόσο περισσότερο όσο μιά όρισμένη μορφή «έπαγγελματία» πολιτικού χρειάζεται για νά στηριχτεί τό κόμμα στην εύρεία πολιτική άγορά. Άλλά τό ερώτημα πού ανακύπτει είναι νά ξανασκεφτοΰμε και νά μεταρρυθμίσουμε τό σύστημα τής τυπικής αντιπροσώπευσης, δηλαδή τό σύστημα τών δημοκρατικών θεσμών. Αυτό σημαίνει νά διαλέξουμε άκόμη μιά φορά ανάμεσα σέ δυό δρόμους: ή νά δεχτοΰμε τό δρόμο όπου τά κόμματα μετατρέπονται σέ τμήματα του κράτους, γίνονται μέρος τών κρατικών μηχανισμών, οργανισμοί επιλογής μιās γραφειοκρατικοποιημένης πολιτικής όμάδας και περιορίζονται στο έπάγγελμα του «μεσολαβητή», του «μεσάζοντα». Ή νά εργαστοΰμε για μιά μεταρρύθμιση τών κομμάτων πού ενώ ξεφεύγει από μιά έρμηνεία περί του «όλοκληρωτικού» τους ρόλου, τους ξαναδίνει ζωή, περι-

εχόμενο, ικανότητα και αρμοδιότητα, εκσυγχρονίζει τη γενική τους λειτουργία ως επιπέδων σύνθεσης των σχέσεων ανάμεσα στις μάζες και το κράτος. Άς μὴν ξεχνάμε ὅτι ὁ πρῶτος δρόμος, ὁ δρόμος πού περιορίζει τὰ κόμματα σέ τμήματα τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, εἶναι ἡ πλήρης νίκη τοῦ συστήματος τῆς ἐκχώρησης ἐξουσιῶν, εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση μιᾶς ἀκόμα διάσπασης, εἶναι ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο στή διαδικασία ἀνασύνθεσης τῆς ἐργασίας καί τῶν προϊόντων τῆς.

Καί ἐδῶ πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ἕνα τελευταῖο σημεῖο. Δέν πιστεύω ὅτι ἂν ἡ ἀριστερά κινήθῃ πρὸς τὴν κατεύθυνση πού προσπάθησα νά διατυπώσω, θά ἐμποδίσει τὴν ἐπαφή μ' ἐκείνες τίς νέες μορφές «ὑποκειμενικότητας» πού δέν ἀναδύονται ἄμεσα ἀπὸ τοὺς θεμελιακοὺς χώρους τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ ἀντιθέσεις πού, ὅπως συνήθως λέγεται, διαπερνοῦν «διαγώνια» τὴν κοινωνία τοῦ καιροῦ μας. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ νέα ἔμπνευση τῆς ἀριστερᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε καλύτερα τίς ρίζες καί τίς βαθύτερες αἰτίες τῶν ἀναγκῶν ἀπελευθέρωσης πού ὠρίμασαν στό κίνημα τῆς νεολαίας, στόν κόσμο τῶν γυναικῶν καί γενικότερα στόν ἀνθρώπινο χρόνο ζωῆς.

Ἐξηγοῦμαι. Πιστεύω ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἐργασίας ἐκφράζει σήμερα ψυχικὲς διαθέσεις καί ριζοσπαστικὲς τάσεις πού ξεπερνοῦν τὴ σtάση περιορισμένων ὁμάδων νέων. Μιά ὄθηση τέτοιου τύπου διαπερνᾷ ἐπίσης καί ἄλλα φαινόμενα, συνήθειες, τρόπους κατανάλωσης καί διευθέτησης τοῦ ἀνθρώπινου χρόνου πού συναντῶνται σέ εὐρύτατα στρώματα πού «ἐργάζονται» ἢ ἔχουν μιᾶν ἀπασχόληση, μιᾶ θέση ἐργασίας. Καί ἀκόμη νομίζω ὅτι ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ «ιδιωτικοῦ χώρου», ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς ἰδιαίτερης ἀτομικῆς μοίρας, ἡ τάση γιὰ τό ἄμεσο, καί ἀκόμη, μιᾶ ὀρισμένη ἄρνηση τῆς «ἱστορίας» ἔχουν μεγάλη πέραση στή σύγχρονη κοινωνία καί ἐπομένως φαίνεται ἀληθινά παράλογο νά ἀντιμετωπίζουμε αὐτὰ τὰ φαινόμενα καταφεύγοντας σέ ἠθικά κηρύγματα.

Ὡστόσο πρόκειται γιὰ φαινόμενα πού δέν χωρίζονται ἢ δέν μπορεῖ νά διαχωριστοῦν ἀπὸ αὐτό πού κατάντησε σήμερα ὁ καταμερισμός ἐργασίας, ὁ πολλαπλασιασμός καί ἡ συσσώρευση τῶν ἐιδικεύσεων, ὅλη αὐτὴ ἡ «ἀνάπτυξη» τῶν γνώσεων πού ἐνῶ μᾶς ἄνοιξε πόρτες γιὰ πολὺ καιρὸ κλειστές, ταυτόχρονα μᾶς κατακερμάτισε. Ἡ καλύτερα, αὐτὰ τὰ φαινόμενα μᾶς λένε ὅτι ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία, οἱ τρόποι ὑπαρξῆς τοῦ κεφαλαίου ἔχουν τὴν ικανότητα νά διαχέονται μέσα στήν ἐπιστήμη, τὴν ἐξουσία, τὸ κράτος. Γι' αὐτὸ ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ἔχει μορφές καί χρόνους ἀρκετὰ διαφορετικούς ἀπὸ ἐκείνη τὴ μοναδικὴ καί ριζοσπαστικὴ πράξη, ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐπικεντρωμένη καί ἀποφασισ-

τικὴ σύγκρουση μέ τὴν ὁποία γιὰ τόσο καιρὸ οἱ κοινὲς παραδοχὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος εἶχαν ταυτίσει τὴν ἴτητα τοῦ ἀντιπάλου καί τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ συλλογισμὸς μου χρησιμοποιεῖ τοὺς συγκεκριμένους ὅρους καπιταλιστικὴ κοινωνία, κεφάλαιο, σχέσεις παραγωγῆς θεωρώντας τοὺς ὡς βασικὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς κοινωνίας, θεωρώντας ἀκόμη ὅτι εἶναι δυνατό νά ὑπάρχει ἕνα τέτοιο κλειδί ἀνάγνωσης. Ἄλλοι μπορεῖ νά ἰσχυριστοῦν ὅτι δέν εἶναι ἔτσι, ὅτι δέν εἶναι δυνατὴ μιᾶ συνολικὴ κοινωνικὴ θεωρία. Ἄλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικὸ νά ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα πού ἔρχονται εὐλόγα στήν ἐπιφάνεια: Γιατί νά μιλάμε γιὰ ἀριστερά; Τί εἶναι ἡ ἀριστερά σήμερα;

Χωρὶς πειστικὲς ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δέν ἔχει νόημα νά μιλάμε γιὰ ἐνότητα τῆς ἀριστερᾶς σήμερα.

Μετάφραση: Θανάσης Ἄγις

Διονύση Σαββόπουλου

1. Η ΡΕΖΕΡΒΑ

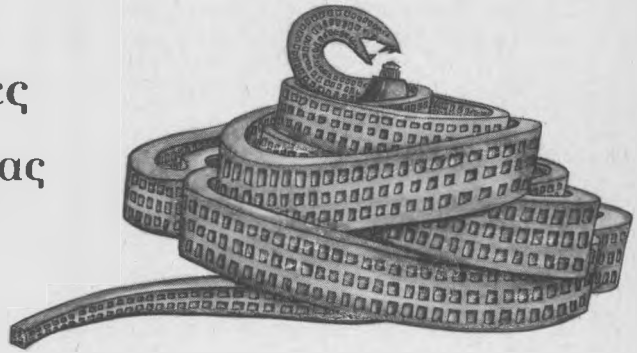
στίχοι - παρτιτούρες - συνεντεύξεις

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΘΑΚΗ

Πανεπιστημίου 25-29 Τηλ. 3229560 (Φωλιά του Βιβλίου)

Γεωγραφικές προοπτικές της έλληνικῆς Πρωτεύουσας καί σχεδιασμός τοῦ χώρου

πρός μιά κάμψη τῆς ἀθηναϊκῆς ἀνάπτυξης;

τοῦ Γ. Πρεβελάκη

Διάλεξη πού δόθηκε στίς 15 Ἀπριλίου 1981 στό πλαίσιο τῶν σεμιναριακῶν διαλέξεων περιόδου Μαρτίου-Ἀπριλίου 1981, πού ὀργάνωσαν οἱ Ἑδρες Πολεοδομίας Α καί Β, Χωροταξίας καί Γεωγραφίας τοῦ Ε.Μ.Π.

Μιά νέα στάση ἀπέναντι στό μέλλον

Ἄν θελήσουμε νά κάνουμε μίαν ἀναδρομή στήν ἐποχή τοῦ '60, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ Ἀθήνα τήν ἐποχή ἐκείνη βρισκόταν στήν καλύτερη στιγμή τῆς. Τά προβλήματα τῆς ἔλλειψης δικτύων, τῆς κρίσης τῆς κατοικίας, τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῆς μεγάλης μάζας, εἶχαν σέ μεγάλο βαθμό ἀντιμετωπισθεῖ μετά ἀπό τήν ἀνοικοδόμηση τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων καί τόν ἐκουγχρονισμό τῆς οἰκονομίας. Ἔτσι, ἡ Ἀθήνα ἐβλεπε τότε τό μέλλον τῆς νά ἀνοίγεται ρόδινο μπροστά τῆς. Ἡ γενικότερη προοπτική τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιά μίαν ἀνάπτυξη χωρίς ὄρια καί γιά συνεχή βελτίωση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου ἐνίσχυαν τήν εἰκόνα αὐτή.

Μοναδική νότα ἀπαισιοδοξίας μέσα σ' αὐτό τό εἰδυλιακό κλίμα (τοῦ ὁποίου ἐνδιαφέρουσα ἔκφραση ἀποτελεῖ ἕνα μικρό εἰκονογραφημένο φυλλάδιο πού εἶχε βγάλει τότε τό ΤΕΕ¹) ὑπῆρξε μιά δημοσίευση τοῦ Κ. Δοξιάδη. Στό βιβλίο του *Ἡ πρωτεύουσα μας καί τό μέλλον τῆς ὁ Δοξιάδης*, στηριγμένος στή διαίσθηση πῶς πολύ, παρά σέ ἐπιστημονική ἐπιχειρηματολογία, ὑποστήριζε ὅτι οἱ προοπτικές γιά τήν Ἀθήνα ἦταν ζοφερές.

«Δέν πρέπει νά φοβηθοῦμε νά ποῦμε», ἔγραφε τότε ὁ Δοξιάδης, «πῶς τό μέλλον γιά τήν πρωτεύουσά μας εἶναι πραγματικά ζοφερό (...) Ἡ πολιτεία μας θά εἶναι πολύ δύσκολο νά κατοικηθεῖ μέσα σέ δέκα χρόνια, καί θά εἶναι πραγματικά ἀκατοίκητη μέσα σέ εἴκοσι χρόνια».²

Εἶναι ἐντυπωσιακό νά διαπιστώνει κανεῖς πόσο προφητικές ἀποδείχθηκαν οἱ προβλέψεις αὐτές. Πραγματικά, γύρω στό 1970 τά προβλήματα τῆς Ἀθήνας ἀρχί-

ζουν νά γίνονται ἐντονα αἰσθητά καί σήμερα πιά δέν εἶναι λίγοι αὐτοί πού θά χαρακτήριζαν τήν Ἀθήνα ἀκατοίκητη.

Τήν ἐποχή πού ὁ Δοξιάδης ὑποστήριζε τίς θέσεις αὐτές, λίγοι ἦταν πρόθυμοι νά πάρουν σοβαρά τίς προειδοποιήσεις του καί ἀκόμη λιγότεροι ἐκεῖνοι πού ἦταν πρόθυμοι νά βγάλουν τά ἀναγκαῖα συμπεράσματα. Λίγο-λίγο θέβαια, καθώς τό ἕνα πρόβλημα ἐρχόταν νά προστεθεῖ στό ἄλλο, διαμορφωνόταν μιά συνείδηση κρίσης, πού ἔχει οδηγήσει τά τελευταῖα χρόνια σέ ὀρισμένες προσπάθειες γιά τό σχεδιασμό τοῦ χώρου, μέ στόχο νά μπορέσουν οἱ ἐξελίξεις καί τά προβλήματα νά τεθοῦν ὑπό ἔλεγχο. Ἄν ἀναλύσουμε τήν προβληματική αὐτή, θά διαπιστώσουμε ὅτι καί ὡς πρὸς τίς ἀναλύσεις καί ὡς πρὸς τίς προτάσεις, βαδίζει στά χνάρια τῆς συλλογιστικῆς πού εἶχε ἀναπτύξει ὁ Κωνσταντῖνος Δοξιάδης τό 1960.

Δέν ἀποτελεῖ καμιά πρωτοτυπία ἡ ἀποψη ὅτι πολύ συχνά ἡ πολεοδομία, διεθνῶς, ἀλλά ἰδιαίτερα στή χώρα μας, βρίσκεται ἕνα βῆμα πίσω ἀπό τίς ἐξελίξεις, ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς ἐφαρμογές, ἀλλά καί τόν τρόπο σκέψης. Εἶναι λοιπόν φυσικό νά διατυπώσει κανεῖς τήν ἀνησυχία ὅτι καί σήμερα ὁ τρόπος σκέψης μας, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά προβλήματα τῆς Ἀθήνας, δέν ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τῶν συνθηκῶν καί τῶν πραγματικῶν προοπτικῶν. Ἄν θέλαμε νά ἐπαναλάβουμε τό ἐγχείρημα τοῦ Δοξιάδη σήμερα, δέν θά ἔπρεπε νά ξαναπάρουμε τή συλλογιστική του καί νά τήν προεκτείνουμε ἄλλα εἴκοσι χρόνια. Τό θέμα εἶναι νά μπορέσουμε νά ἀναλύσουμε ἀπό τήν ἀρχή τίς προοπτικές, ἐντοπίζοντας ποιά στοι-

1. ΤΕΕ, *Ἀθήναι*, Ἀθήναι, 1961.

2. Κ. Δοξιάδη, *Ἡ πρωτεύουσά μας καί τό μέλλον τῆς Ἀθήνας*, 1960, σ. 38.

χεία της αθηναϊκής εξέλιξης θά διατηρηθούν στο χρόνο, ποιά είναι τα καινούρια στοιχεία που εμφανίζονται, ποιά προβλήματα θά συνεχίσουν νά μάς βασανίζουν και ποιά νέα προβλήματα θά έρθουν νά προστεθούν στα παλιά.

Η προσπάθεια αυτή γιά ένα ξανακοίταγμα των προβλημάτων των μητροπολιτικών περιοχών, κάτω από ένα καινούριο πρίσμα, στό έξωτερικό έχει ήδη ξεκινήσει. Αφετηρία της προσπάθειας αυτής είναι η διαπίστωση ότι εδώ και δέκα περίπου χρόνια, στις χώρες της αναπτυσσόμενης Δύσης, εμφανίζονται φαινόμενα τά όποια οί παραδοσιακές αναλύσεις δυσκολεύονται νά εξηγήσουν. Οί προεκτάσεις και οί προβολές των τάσεων του παρελθόντος στό μέλλον, πού είχαν γίνει στό πλαίσιο των προσπαθειών γιά τή ρύθμιση των μητροπολιτικών περιοχών κατά τή δεκαετία του '60, αποδεικνύονται, καθώς ή μία άπογραφή διαδέχεται τήν άλλη, λαθεμένες και, παράλληλα, παρωσιάζονται προβλήματα τά όποια οί παλιές αναλύσεις δέν είχαν καν ύποψιαστεί. Έτσι, διαμορφώνεται ή συνείδηση ότι βρισκόμαστε σέ κάποια σημαντική καμπή. Παράλληλα, ή εσωτερική κρίση άξιοπιστίας, κρίση προορισμού συνδυασμένη μέ ένα αίσθημα άδιεξόδου, τροφοδοτεί τήν προσπάθεια αυτή μέ πρόσθετα κίνητρα γιά τή διαμόρφωση, όπως γράφεται σέ μία τελευταία έκδοση του Ινστιτούτου του άρμόδιου γιά τήν πολεοδομία του Παρισιού, μέ τίτλο «Στοχασμός γύρω από τό Ρυθμιστικό του Παρισιού», «μιάς νέας στάσης άπέναντι στό μέλλον»,³ προσαρμοσμένης στις συνθήκες τής καινούριας εποχής πού μοιάζει νά άρχίζει.

Σ' αυτή τήν καμπή λοιπόν, καμπή σέ διεθνές επίπεδο, πού πιθανότατα έκδηλώνεται ήδη και στή χώρα μας, έπιβάλλεται νά αφήσουμε και μεις στήν άκρη δόγματα και έτοιμες ιδέες, πού έχουν διαμορφωθεί στή διάρκεια μιάς περιόδου πού τελειώνει, γιά νά μπορέσουμε νά συλλογιστούμε, μέ όσο τό δυνατόν πιά έλεύθερη σκέψη, πώς διαμορφώνεται μπροστά μας τό μέλλον και πώς μπορούμε, μέσα από τό σχεδιασμό του χώρου, νά παρέμβουμε σ' αυτό.

Καμπή στήν εξέλιξη των μητροπολιτικών συγκροτημάτων;

Κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, τό κύριο χαρακτηριστικό τής εξέλιξης των μητροπολιτικών συγκροτημάτων ήταν ή σταθερή τους μεγέθυνση πού συνδυαζόταν μέ τό φαινόμενο πού όνομάστηκε προαστιοποίηση: ή δημιουργία δηλαδή έκτεταμένων προαστιών κατοικίας στις παρυφές των πολεοδομικών συγκροτημάτων. Οί κάτοικοι των περιοχών αυτών πηγαioέρχονταν καθημερινά προς τό κέντρο τής πόλης γιά νά έργαστούν. Τό φαινόμενο αυτό, όπως είναι γνωστό, στήριχτηκε στή μαζική διάδοση του ιδιωτικού αυτοκινήτου και όδήγησε σέ μία έντονη λειτουργική διαφοροποίηση του χώρου στό πλαίσιο των μητροπολιτικών περιοχών. Αυτή ή εξέλιξη, εκεί πού πήρε άκραίες μορφές, κατέληξε στα γνωστά φαινόμενα τής δημιουργίας πόλεων-ύπνωτηρίων και τής ύποβάθμισης των κεντρικών περιοχών. Ακόμα, ή σημασία πού πήραν οί καθημερινές μετακινήσεις όδήγησε σέ έντονα συμφορικά φαινόμενα, τά όποια έγινε προσπάθεια νά αντιμετωπισθούν μέ κατασκευή όλοένα και περισσότερων οδικών αξόνων. Είναι γνωστές οί διαδικασίες μέ τις όποιες οί εξελίξεις αυτές συναρτάνται μέ τήν άποδιοργάνωση τής παραδοσιακής οργάνωσης τής πόλης. Αυτά τά προβλήματα, πού αποτελούν τις κύριες συνιστάμενες τής κρίσης των μεγαλουπόλεων τής Δύσης γύρω στό μέσα τής δεκαετίας του '60, επιδιώχθηκε νά αντιμετωπιστούν μέ τά διάφορα ρυθμιστικά σχέδια, μέ τις διάφορες πολιτικές γιά άποκέντρωση δραστηριοτήτων, μέ τις διάφορες νέες πόλεις...

Καθώς όμως ή εφαρμογή των λύσεων αυτών άρχισε νά προωθείται, έκαναν τήν εμφάνισή τους νέες τάσεις, γιά τις όποιες έγινε προηγουμένως λόγος. Οί τάσεις αυτές, καθώς έκδηλώνονται στή μία μετά τήν άλλη στις χώρες τής δύσης, άρχίζουν νά άπασχολούν τους έρευνητές όλοένα και περισσότερο.

Κυριότερη έκφραση των τάσεων αυτών είναι ή άντιστροφή των μεταναστευτικών ροών προς τις μεγαλουπόλεις και, σέ όρισμένες μεγαλουπόλεις, ή μείωση του πληθυσμού. Αρχικά τό φαινόμενο είχε έρμηνευτεί ως έσωτερική άποκέντρωση: ό πληθυσμός δηλαδή φαινόταν νά μετακινείται από τό κέντρο προς τήν περιφέρεια τής μητροπολιτικής περιοχής και ή μείωση του πληθυσμού στόν μητροπολιτικό πυρήνα έρμηνευόταν ως άπώτελεσμα τής προαστιοποίησης. Όμως, από τό 1970 και μετά, στό Λονδίνο και στή Ν. Υόρκη, όλόκληρες οί περιφέρειες των δύο αυτών μεγαλουπόλεων βλέπουν τόν πληθυσμό τους νά μειώνεται.

Τά στατιστικά δεδομένα από πολλές μεγαλουπόλεις τής Δύσης άρχισαν κατόπιν νά έπιβεβαιώνουν όλοένα και περισσότερο τήν τάση αυτή, πού παίρνει μορφή επιδημίας. Χαρακτηριστικό είναι τό παρακάτω άπόσπασμα από μία σχετικά πρόσφατη δημοσίευση:

«... σύμφωνα μέ μία μελέτη πού περιέλαβε δέκα χώρες, στις άρχές τής δεκαετίας αυτής (του '70), πολλές μεγαλουπόλεις σέ βιομηχανικές χώρες άρχισαν νά παρουσιάζουν μείωση στήν εϊσροή μεταναστών από τις γύρω από αυτές ή τις πιά περιφερειακές περιοχές και, σέ πολλά μέρη, τό πράγμα έφθασε στό σημείο νά δημιουργηθεί καθαρή ροή πληθυσμού από τις κύριες αυτές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις προς τις περιφερειακές και κύρια άγροτικές περιοχές. Η ξαφνική εμφάνιση του φαινομένου αυτού και τό γεγονός ότι συνέβη πρακτικά ταυτόχρονα σέ χώρες πού τις χωρίζουν τεράστιες άποστάσεις κάνει ώστε νά άποτελεί μία από τις κύριες προκλήσεις γιά εξέγηση».⁴

Παράλληλα μέ αυτή τήν κάμψη στήν ανάπτυξη των μητροπολιτικών περιοχών, όρισμένα φαινόμενα μιάς γενικότερης έπιστροφής προς τήν ύπαιθρο διευρύνουν τόν κύκλο του σχετικού προβληματισμού. Έτσι, οί Γάλλοι γεωγράφοι έχουν άρχισι νά μιλούν γιά «rurbanization», δηλαδή γιά δημιουργία άστικών γεωγραφικών δομών στήν ύπαιθρο, ενώ σέ ένα εισαγωγικό σημείωμα σέ μία άμερικανική συλλογή άρθρων του 1978 σχετικά μέ τά συστήματα πόλεων διαβάζουμε:

«Τό ιστορικό πρότυπο τής συνεχώς αύξανόμενης συγκεντρώσης πληθυσμού στα μεγαλοπολιτικά κέντρα και τους άστικούς διαδρόμους έχει άναστραφεί μέσα σέ μία δεκαετία. Γιά πολλούς και διαφορετικούς λόγους, πολλοί από τους όποιους μοιάζουν νά ξεφεύγουν κατά πολύ από τόν έλεγχο του δημόσιου τομέα, ένα νέο άστικό μέλλον μοιάζει νά άνατέλλει. Ο Βerry (1976) περιέγραψε τήν τάση

3. «Réflexion sur le Schéma Directeur de la région d' Ile de France», Cahiers de l' Institut d' Aménagement et d' Urbanisme de la région D' Ile-de-France, vol. 56-57, Παρίσι, Δεκέμβριος 1979, τετάρτη σελίδα εισαγωγικού σημειώματος.

4. R. Drewett, «A description of development of European Settlement Systems and the significance of large urban concentrations», Urban Networks, Development of Metropolitan Areas, EDUCAM, Rio de Janeiro, 1979, σ. 117.

αυτή ως τάση «αντίστροφης αστικοποίησης» και πληθυσμιακής αποσυγκέντρωσης. "Ένα από τα αποτελέσματά της μπορεί να είναι η θεμελίωση της βάσης για ένα τελειώς νέο σύνολο προβλημάτων. Καί ο συντάκτης καταλήγει με τόν έξηξ άφορισμό: «Ήδη πολλές από τις θέσεις μας πού άφορούν τήν πολιτική του χώρου και άνάγονται στό 1960 είναι ξεπερασμένες».⁵

Είναι δύσκολο νά διακρίνει κανείς, από τά λίγα στοιχεία και μελέτες πού υπάρχουν ως τώρα, ποιό είναι τό κυρίαρχο πρότυπο πληθυσμιακής κατανομής πού διαμορφώνεται. Ή μελλοντική ανάπτυξη θά στραφεί πρós μεσαίες πόλεις, πρός μικρές πόλεις, ή πρός τά χωριά; Καθώς τό φαινόμενο άκολουθεί μία διαδοχή φάσεων (π.χ. ή κάμψη τής μεγαλουπολικής ανάπτυξης έξισε πρώτα τόν κεντρικό πυρήνα, κατόπιν τήν άμεση περιφέρεια και τέλος όλόκληρη τήν άστική περιφέρεια στά πίο προχωρημένα παραδείγματα) δέν μπορεί κανείς, πρίν ολοκληρωθεί ή πορεία, νά διαγνώσει ποιά θά είναι ή τελική κατάληξη.

Άκόμα δυσκολότερο είναι νά κατανοήσει κανείς τά γενοισουργά αίτια. Άπό πολλούς προβάλεται ως αίτιο μία ιδεολογική άναστροφή, σέ συνδυασμό με τήν κρίση τών μεγαλουπόλεων: ό κόσμος θέλει νά έπιστρέψει στήν ύπαιθρο. Ή έξήγηση αυτή όμως δέν έπαρκει. Άλλοι πάλι προβάλλουν μετασχηματισμούς στήν τεχνολογία και στίς οικονομικές συνθήκες: ή ένεργειακή κρίση κάνει όλοένα και δυσκολότερες τίς ήμερήσιες μετακινήσεις από τίς πόλεις-ύπνωτήρια στό κέντρο, ενώ ή ανάπτυξη τών τηλεπικοινωνιών και τής πληροφορικής κάνουν από τήν άλλη δυνατή τήν άποκέντρωση τών άπασχολήσεων. Οι έξηγήσεις όμως αυτές δέν έχουν άκόμη άποτελέσει ένα πειστικό σώμα θεωρίας. Αυτή ή δυσκολία έρμηνείας κάνει πολύ άμφίβολη τή διατύπωση προβλέψεων. Τό πνεύμα τής άμφιβολίας εκφράζεται έτσι, και μάλιστα από έπίσημα χείλη, (τό Νομάρχη του Παρισιού) στήν έκδοση του ΄Ινστιτούτου Πολεοδομίας τής Περιφέρειας του Παρισιού πού άναφέρθηκε παραπάνω:

«Ή παγκόσμια κρίση έθεσε τέρμα σ' αυτές τίς βεβαιότητες (τής μεταπολεμικής περιόδου) και έδώ και πέντε χρόνια ή άμφιβολία έχει κυριεύσει τή σκέψη τών ανθρώπων. Δέν είναι πιά δυνατό νά όρίσουμε τίς μακροπρόθεσμες προοπτικές, έθνικές ή περιφερειακές.

Περνάμε μία οικονομική κρίση πού θά διαρκέσει, ή πρόκειται για κάποια παροδική προσαρμογή και για μία διακοπή πού έπιτρέπει τή σταθεροποίηση τών δομών πρίν από ένα νέο αναπτυξιακό ξεκίνημα;

Βρισκόμαστε στίς παραμονές μιās κοινωνικής κρίσης πού θά καταλήξει σέ ένα πρότυπο όργάνωσης τελειώς διαφορετικό από αυτό πού έχουμε ως τώρα συνηθίσει;

Ή έπιστροφή στη φύση, οι ιδεολογικές και ήθικές άθεβαιότητες, ή άποστροφή για τίς ασχολίες τής ρουτίνας και για τή μισθωτή εργασία είναι τέτοιας φύσης ώστε νά μπορέσουν νά προκαλέσουν τήν άλλαγή του τρόπου ζωής ενός σημαντικού ποσοστού από τούς κατοίκους τής περιοχής του Παρισιού;...

... Μέ δύο λόγια πρόκειται για τό τέλος τών μεγάλων μητροπόλεων, τών μεγάλων συγκροτημάτων κατοικιών, τών μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, πρός όφελος ενός μεγάλου άριθμού από μικρές έπιχειρήσεις οι όποιες, χρησιμοποιώντας στό μέγιστο βαθμό τίς εύκολίες πού προσφέρει ό συνδυασμός τών τηλεπικοινωνιών, θά μπορούν νά

ασκούν τίς δραστηριότητές τους σ' όλες τίς περιοχές χωρίς νά δεσμεύονται από τήν άνάγκη για γενίτσια με τά κέντρα λήψης άποφάσεων;»⁶

Οί δυνάμεις πού προκαλούν τούς μετασχηματισμούς πού συζητήθηκαν παραπάνω σέ κλίμακα χωροταξική, δέν αφήνουν άθικτες και τίς έσωτερικές δομές τών μεγαλουπόλεων. Ή σασσιμότητα τής συνολικής ανάπτυξης δέν συνεπάγεται ύποχρεωτικά σταμάτημα τών αλλαγών μέσα στα μητροπολιτικά συγκροτήματα, ούτε και αυτόματη θελίωση τών συνθηκών. Άντίθετα, ή επέκταση τών άστικών χρήσεων μπορεί νά συνεχίζεται, και νέα προβλήματα, όξύτερα ίσως από τά παλιά, μπορεί νά κάνουν τήν εμφάνισή τους.

Έτσι, ενώ ή ένεργειακή κρίση θεωρείται από πολλούς ότι θά έχει συνέπεια τή μείωση τής επέκτασης τών άστικών χρήσεων στό χώρο και τήν αύξηση τών πυκνοτήτων, από τήν άλλη ή έντονη τάση για έγκατάλειψη τών κεντρικών περιοχών δέν συμβαδίζει με μία τέτοια λύση. Όλοένα και περισσότερο έκδηλώνεται αντίθετα ή τάση, τά τελευταία χρόνια, για έγκατάλειψη τών μεγάλων συλλογικών οικοδομικών συγκροτημάτων πρός χάρη τής μονοκατοικίας με κήπο, ή ανάπτυξη τής όποιας είναι π.χ. εκρηκτική σέ μία πόλη όπου τό πρότυπο αυτό δέν ήταν τό κυρίαρχο στό παρελθόν, όπως είναι τό Παρίσι.⁷ Ό συνδυασμός τών αντίθετων αυτών τάσεων ίσως οδηγεί σέ δημιουργία σχετικά αυτόνομων οικιστικών συγκεντρώσεων στα πλαίσια τών άστικών περιφερειών. Ή μορφή όμως πού παίρνουν οι τάσεις αυτές έξαρτάται σέ μεγάλο βαθμό από τίς συγκεκριμένες συνθήκες και από τή φυσική δομή του καθενός μητροπολιτικού συγκροτήματος.

Τό τέλος τής άθηναϊκής ανάπτυξης;

Πώς οι έξελίξεις αυτές μπορούν νά επηρεάσουν τήν εικόνα τών προοπτικών για τήν Άθήνα; Άποφεύγοντας τίς άκριτες μεταφορές, υπάρχουν δύο στοιχεία τά όποια μπορούμε νά κρατήσουμε από τή διαπίστωση τών νέων τάσεων.

- Μπορούμε νά αρχίσουμε και μεις νά συζητάμε μέσα από τήν όπτική μιās πιθανής καμπής, νά σκεφτόμαστε δηλαδή ότι ίσως τά πράγματα θά αρχίσουν νά έξελίσσονται στό μέλλον κατά τρόπο ποιοτικά διαφορετικό από ό,τι έξελίχθηκαν στό παρελθόν. Οι διεθνείς τάσεις μπορούν από τήν άλλη νά θεωρηθούν ως νύξεις για μία πιθανή πορεία πραγμάτων και στή χώρα μας.
- Θά πρέπει νά δεχθούμε ότι πολλές από τίς άρχές και τά θεωρητικά πρότυπα, σύμφωνα με τά όποια έχουμε συνηθίσει νά σκεφτόμαστε, έχουν πάψει νά είναι άξιόπιστα.

Μέ αυτό τό πνεύμα άς δούμε ξανά τίς προοπτικές τής ελληνικής πρωτεύουσας.

Και πρώτα από όλα τό θέμα τής συνολικής τής ανάπτυξης. Σέ πολλούς επικρατεί ή πεποίθηση ότι ή Άθήνα

5. L.S. Bourne, J. W. Simmons (έκδ.), *Systems of cities*, Oxford University Press. Ν. ΄Υόρκη, 1978, σ. 422.

6. «Reflection sur le Schéma...», ό.π., δεύτερη σελίδα εισαγωγικού σημειώματος.

7. M. Burdeau, O. Paul-Dubois-Taine, J. -P. Portefait, *Demain, l' espace, rapport de la mission d' étude sur l' habitat individuel périurbain*, La Documentation Française, Παρίσι, 1979.

θά συνεχίσει να αναπτύσσεται με ρυθμούς ανάλογους με αυτούς που χαρακτήρισαν την ανάπτυξή της τις περασμένες δεκαετίες.

Η πεποίθηση αυτή στηρίζεται, αν αποπειραθούμε να την αναλύσουμε, σε δύο βάσεις. Από τη μία μεριά στην έμμονή και τη σταθερότητα των αναπτυξιακών τάσεων στην Αθήνα σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της ανεξαρτητής Ελλάδας. Και, από την άλλη, στο δόγμα του ανέμφικτου της επιβράδυνσης της μητροπολιτικής ανάπτυξης τό όποιο είχε διατυπώσει ο Δοξιάδης τό 1960 ως εξής:

«Έτσι φθάνουμε στο αναγκαστικό συμπέρασμα πώς η Πρωτεύουσα θα μεγαλώνει και πώς καθέννας πού λέει κάτι αντίθετο κοροϊδεύει τό έαυτό του, κοροϊδεύει και μάς. Επιστημονικά μπορεί να αποδειχθεί ότι τά κεντρικά σημεία των οικονομικών λειτουργιών μεγαλώνουν ταχύτερα από κάθε άλλο σημείο, και πρακτικά μπορεί να αποδειχθεί ότι καθέννας πού προσπάθησε να σταματήσει μία τέτοια φυσική (sic) εξέλιξη – ό Χίτλερ τό δοκίμασε – απέτυχε. Στην πράξη βλέπουμε πώς τά μεγάλα οικονομικά κέντρα, όταν μάλιστα συμπύκνουν με τά μεγάλα διοικητικά κέντρα, ξεπετάγονται πολύ γρηγορότερα από κάθε άλλο κέντρο για να γίνουν μητροπολιτικά συγκροτήματα.»

Είδαμε ότι τό δεύτερο έπιχείρημα, τό δόγμα της συνεχούς μητροπολιτικής ανάπτυξης, έχει καταρρεύσει μετά τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας.

Γιά να διαπιστώσουμε αν τό πρώτο έπιχείρημα, δηλαδή ή «ιστορική» σταθερότητα της ανάπτυξης της Αθήνας, είναι βάσιμο, πρέπει να περάσουμε από τη μεταφυσική της «φυσικής» τάσης στην εξέταση των μηχανισμών πού τό καθορίζουν. Θα δούμε τότε ότι αυτή ή σταθερή ανάπτυξη οφείλεται σε μία σειρά από διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες πού καθόριζαν σε κάθε περίπτωση ένα ύψηλό ρυθμό αύξησης. Αν θελήσουμε να χωρίσουμε τις διάφορες αυτές περιπτώσεις σε κάποιες ομάδες, μπορούμε ίσως να μιλήσουμε για την ανάπτυξη της Αθήνας σε όλη την περίοδο από την ανεξαρτησία μέχρι τό 1940 ως ανάπτυξη ενός ιδιότυπου ήμισοποικιακού τύπου – με την Αθήνα γέφυρα ανάμεσα σε μία υπανάπτυκτη ένδοχώρα και την αναπτυγμένη Δύση – και

αναλύοντας τις διάφορες δευτερεύουσες έσωτερικές σχέσεις κυριαρχίας πού προκύπτουν από τη βασική αυτή σχέση να εξηγήσουμε τά διάφορα αναπτυξιακά άλματα της πρωτεύουσας.

Τή μεταπολεμική περίοδο όμως βρισκόμαστε μπροστά σε άλλου είδους φαινόμενα. Χωρίς ή Αθήνα να παύει να παίζει τό ρόλο γέφυρας ανάμεσα στην Ελλάδα και τό έξωτερικό, ή οικονομία της ανδρώνεται αρκετά σύντομα μετά τόν πόλεμο ώστε ή ανάπτυξή της να εξηγείται από τά πολλαπλασιαστικά φαινόμενα και τις έξωτερικές οικονομίες πού παράγονται σε μία μεγαλούπολη σύμφωνα με την κλασική γεωγραφική ανάλυση. Αυτό τό φαινόμενο διέγνωσε – διαισθητικά βέβαια – ό Δοξιάδης τό 1960 και διατύπωσε τις προβλέψεις πού αναφέραμε παραπάνω.

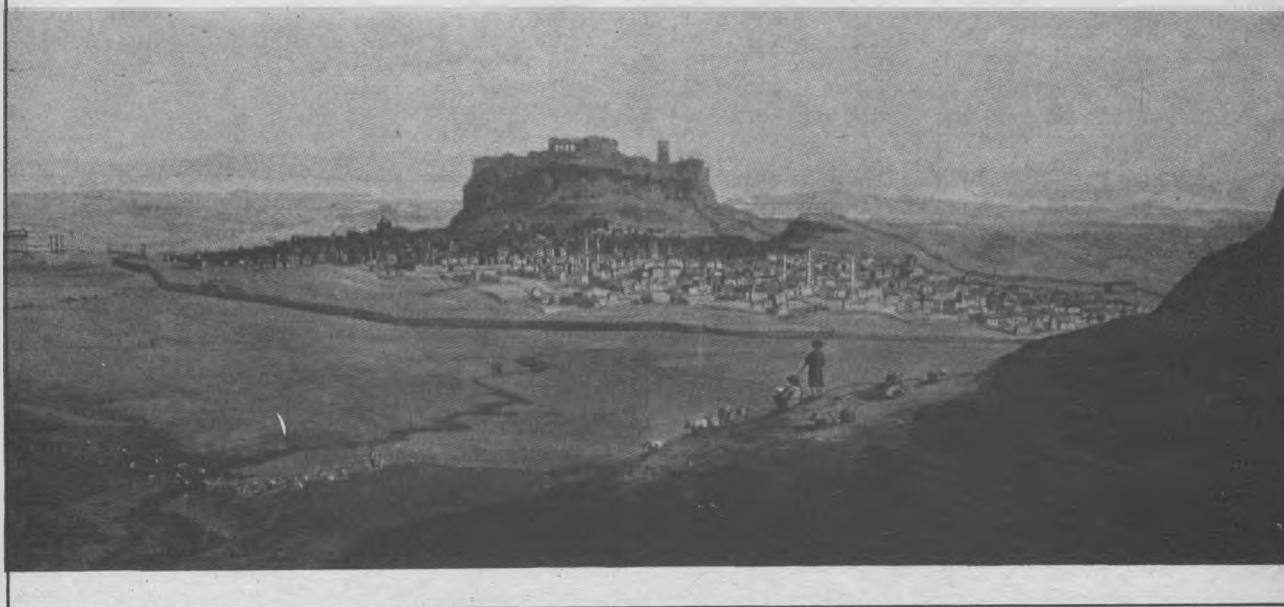
Έτσι λοιπόν ή ιστορική τάση για συνεχή ανάπτυξη της Αθήνας αποτελείται από δύο διαφορετικές κατηγορίες φαινομένων, διαχωρισμένες χρονικά. Τό ήμισοποικιακό φαινόμενο έχει πιά έκλειψει. Από την άλλη οι λόγοι πού εξηγούν τη μεταπολεμική ανάπτυξη της Αθήνας τείνουν να χάσουν την αποφασιστική τους σημασία μπροστά στις νέες συνθήκες πού διαμορφώνονται.

Είναι όμως νόμιμη ή μεταφορά των συμπερασμάτων από τις διεθνείς συγκρίσεις στην περίπτωση της Αθήνας, ή μήπως ή Αθήνα αποτελεί μία διαφορετική περίπτωση από τις μεγαλουπόλεις της Δύσης και πρόκειται να ακολουθήσει διαφορετικά πρότυπα; Ας δούμε πώς εξελίσσονται τά τελευταία χρόνια οι μηχανισμοί πού καθορίζουν την ανάπτυξη της Αθήνας και τί πρώτες ένδείξεις έχουμε για τούς πρόσφατους ρυθμούς αύξησης της.

Η απογραφή πληθυσμού του '81 είναι αμφίβολο αν θα δείξει πολλά πράγματα, γιατί αν πράγματι ό ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της Αθήνας έχει μειωθεί, αυτή θα είναι πρόσφατη εξέλιξη.⁸ Αντίθετα, ή απογραφή της βιομηχανίας του '78 δείχνει ήδη μία τάση, και προαναγγέλλει, όπως έγινε σε πολλές άλλες μεγαλουπόλεις, τη

8. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 39.

9. Τελικά, τά πρώτα αποτελέσματα της απογραφής του '81, πού δημοσιεύτηκαν στις 22 Απριλίου 1981, έδειξαν μία σαφή μεταστροφή, καθώς ό ρυθμός αύξησης της Αθήνας έπεσε στο 1,7% τό χρόνο (από 3,2% κατά τό διάστημα 1961-1971) (αν τά αποτελέσματα αυτά είναι αξιόπιστα).

μείωση του πληθυσμού: τό μερίδιο της πρωτεύουσας (Ν. Αττικής) στη βιομηχανική απασχόληση για πρώτη φορά μειώθηκε σημαντικά (κατά 4% από τό 1973).

Μιά άλλη σημαντική ένδειξη είναι ή συνεχιζόμενη στασιμότητα στην οικοδόμηση στην Αθήνα. Όμως σημαντικότερη από όλα αυτά τά στοιχεία είναι ή άίσθηση πού έχουν όσοι επισκέπτονται τήν έπαρχία ότι, για πρώτη φορά έδώ και δεκαετίες, ή έπαρχία (ή τουλάχιστον όρισμένες περιοχές της) ζει και αναπτύσσεται, ότι τά πραγματικά εισοδήματα και ή ποιότητα ζωής είναι σέ πολλές περιοχές της καλύτερα από ό,τι στην Αθήνα. Ακόμα, πολλοί έχουν παραδείγματα μιάς αντίστροφης μεταναστευτικής κίνησης πού αρχίζει, μιάς επιστροφής πρós τήν έπαρχία, ή όποια είναι πίο σημαντική γιατί ξεκινάει από σχετικά δυναμικά πληθυσμιακά στοιχεία (π.χ. πτυχιούχους Α.Ε.Ι.).

Έτσι λοιπόν δεν είναι παράλογο νά υποθέσει κανείς ότι και ή Αθήνα βρίσκεται σέ μιά πορεία ανάλογη μέ τίς άλλες μεγαλουπόλεις στόν κόσμο.

Βέβαια, στην έμπειρική αυτή προσέγγιση υπάρχει ό αντίλογος, πού στηρίζεται όμως περισσότερο σέ συγκυριακές συνθήκες παρά σέ διαρθρωτικές τάσεις. Έτσι, σύμφωνα μέ αυτόν, ή διαρκής λίγο-πολύ ύφεση της οικονομίας δεν ευνοεί άποκεντρωτικές τάσεις. Όμως, και άν δεχτούμε αυτή τή συλλογιστική (πού έντάσσεται στά θεωρητικά σχήματα τά όποια άμφισβητεί όπως είδαμε σέ άλλες χώρες ή πραγματικότητα), μπορεί μέν νά μήν έχουμε άποκέντρωση στά χρόνια πού έρχονται, όμως ούτε και ιδιαίτερη ανάπτυξη της Αθήνας θά πρέπει νά προβλέψουμε, μιά και, όπως εύκολα μπορεί νά διαπιστώσει κανείς, ή ανάπτυξη της Αθήνας συνόδευε πάντα τή γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά παραπάνω, μπορεί κανείς νά δεχθεί ως λογική υπόθεση τήν κάμψη της άθηναϊκής ανάπτυξης, τό μηδενισμό της ή και τήν αντίστροφή της άκόμη, κατά τίς δεκαετίες πού μάς χωρίζουν από τό τέλος του αιώνα μας. Περισσότερο από τήν έκτίμηση κάποιων πληθυσμιακών μεγεθών, σημασία έχει ή διαπίστωση αυτής της προοπτικής για μιά ποιοτική αλλαγή, ή αναγνώριση ότι τά προβλήματα πού θά αντιμετώπιζουμε από δώ και πέρα θά είναι διαφορετικά από αυτά πού αντιμετώπιζαμε στό παρελθόν.

Ή Αθήνα τίς δύο έπόμενες δεκαετίες: προοπτικές και προβλήματα

Τό δεύτερο μεγάλο θέμα πού τίθεται είναι πώς θά εξελιχθεί έσωτερικά ή άστική περιφέρεια της Αθήνας. Οί προοπτικές πού ανοίγονται, θεωρητικά τουλάχιστον, είναι κυρίως τρεις:

α. Διατήρηση της σημερινής δομής και μικροαλλαγές μέσα σέ ένα πλαίσιο πληθυσμιακής στασιμότητας και ενεργειακής κρίσης πού μπορεί νά ανακόψει τάσεις πού έχουν εκδηλωθεί για διεύρυνση του άστικού χώρου.

β. Νά ακολουθήσει ή Αθήνα τό πρότυπο της μητροπολιτικής ανάπτυξης της δεκαετίας '60-'70, δηλαδή νά παρουσιαστεί έντονη προαστιοποίηση, υποβάθμιση του κέντρου, κ.ο.κ.

γ. Κάποια άλλη προοπτική πού τά στοιχεία της άκόμα δεν μπορούμε νά τά προσδιορίσουμε μέ ακρίβεια άλλά μέ κύριο συστατικό τή δημιουργία αυτόνομων λίγο-πολύ πυρήνων άστικής ανάπτυξης σέ ένα διευρυμένο χώρο πού νά ξεπερνάει τά όρια του λεκανοπεδίου.

Είναι άδύνατο βέβαια νά προβλέψει κανείς ποιά από

αυτές τίς τάσεις θά πραγματοποιηθεί. Πιθανότερο είναι νά έχουμε μπροστά μας ένα συνδυασμό από τίς τάσεις αυτές κλιμακωμένο χρονικά. Άλλωστε ήδη έχουν εκδηλωθεί όρισμένα στοιχεία τέτοιων τάσεων.

Όμως, άν ή συνολική πρόβλεψη είναι πολύ δύσκολη, υπάρχουν όρισμένες εξελίξεις, τίς όποιες μπορεί κανείς νά θεωρήσει ιδιαίτερα πιθανές και πού διαγράφουν μιά κάποια εικόνα του μέλλοντος της πρωτεύουσας.

1. Μπορεί κανείς νά προβλέψει μέ ασφάλεια μιά έντεινόμενη υποβάθμιση των κεντρικών περιοχών της Αθήνας πού έχουν κύρια χρήση τήν κατοικία. Οί περιοχές αυτές ήδη παρουσιάζουν έντονα προβλήματα από τίς ύψηλές πυκνότητες και τό κακό περιβάλλον. Έτσι εγκαταλείπονται λίγο-λίγο από τά πίο εύπορα στρώματα. Στό μέλλον θά προστεθεί στίς περιοχές αυτές άκόμα ένα πρόβλημα, δηλαδή ή φθορά του οικοδομικού πλούτου και ή αδυναμία αντικατάστασής του, μιά και δεν υπάρχουν περιθώρια για πρόσθετη οικοδομική έκμεταλλευση των οικοπέδων, πού άποτελούσε τό κίνητρο μέχρι τώρα για τήν οικοδομική ανανέωση.

2. Ήδη τό κέντρο της Αθήνας έχει χάσει ένα μέρος της σημασίας του καθώς αναπτύσσονται από μόνα τους διάφορα άλλα κέντρα, κυρίως κατά μήκος των κυκλοφοριακών άξόνων. Ή υποβάθμιση των περιοχών κατοικίας πού τό περικυκλώνουν θά έντείνει τήν τάση για εγκατάλειψη του και για τή δημιουργία νέων κέντρων.

3. Οί περιοχές του λεκανοπεδίου πού κατά τή δεκαετία πού πέρασε γνώρισαν έντονη ανάπτυξη στό πλαίσιο τάσης για προαστιοποίηση θά παρουσιάζουν μειούμενους ρυθμούς ανάπτυξης για δύο λόγους:

α. Οί ύψηλές τιμές γής πού έχουν διαμορφωθεί στίς περιοχές αυτές θά τίς κάνουν ολοένα και λιγότερο ανταγωνιστικές σέ σύγκριση μέ νέες περιοχές οικιστικής ανάπτυξης πού μπορεί κανείς νά υποθέσει ότι θά αναπτυχθούν άλλού.

β. Ή άτμοσφαιρική ρύπανση στό λεκανοπέδιο δεν μοιάζει ότι θά μπορέσει νά περιοριστεί για μιά τουλάχιστον δεκαετία· έτσι είναι φυσικό ό κόσμος νά άποφεύγει, όταν άποκτά νέα κατοικία, νά εγκαθίσταται στό λεκανοπέδιο.

4. Μπορεί κανείς μέ άρκετή βεβαιότητα νά προβλέψει μιάν έκρηκτική ανάπτυξη της πεδιάδας των Μεσογείων. Πρόκειται για ένα χώρο παρθένο πού θά συγκεντρώσει τά έπόμενα χρόνια μαζικές επενδύσεις, κυρίως εξαιτίας της κατασκευής του αεροδρομίου. Τό αεροδρόμιο από τήν άλλη θά άποτελέσει μιά δυναμική έστία συγκέντρωσης κεντρικών και άλλων λειτουργιών και θά συμβάλει στην όργάνωση και τόν εξοπλισμό ολόκληρης της περιοχής. Ή τάση πού εκδηλώνεται διεθνώς, και πού λίγο-λίγο τήν βλέπουμε νά εμφανίζεται και στην Αθήνα, για επιστροφή στη μονοκατοικία μέ κήπο ευνοεί τήν ανάπτυξη των Μεσογείων. Τέλος, τά Μεσόγεια προσφέρουν προσιτότητα πρós τό πολεοδομικό συγκρότημα, χωρίς όλα τά μειονεκτήματα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης (νέφος, κλπ.), αντίθετα μέ τίς άλλες γειτονικές περιοχές.

5. Τέλος, όρισμένες μικρές πόλεις σέ κοντινή άπόσταση από τήν Αθήνα, όπως ή Κόρινθος, ή Χαλκίδα, ή Θήβα, ίσως και τό Ναύπλιο άκόμα, είναι πολύ πιθανό νά γνωρίσουν επίσης έκρηκτική ανάπτυξη γιατί ενώ δεν άπέχουν σημαντικά από τήν Αθήνα, προσφέρουν αυτό πού μοιάζει νά αναζητεί ό σημερινός κάτοικος της μεγαλούπολης - δηλαδή τήν κλιμακα και τήν κοινωνική άτμόσφαιρα της μικρής ή μεσαίας πόλης. Ήδη μπορούμε νά διαπιστώσουμε διάφορα φαινόμενα πού δείχνουν πρós μιά τέτοια κατεύθυνση, δηλαδή κυρίως τό δυναμισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων γύρω από τίς πόλεις αυτές.

Θά ήταν δυνατό νά διατυπώσει κανείς και άλλες υποθέσεις μελετώντας σέ μεγαλύτερη λεπτομέρεια καταστά-

σεις και τάσεις. Έτσι, π.χ., είναι πιθανό να αναπτυχθεί στις κεντρικές σχετικά περιοχές της Αθήνας μία περιοχή υψηλής στάθμης, σε αντίθεση με το υποβαθμιζόμενο περιβάλλον, για να στεγάσει εύπορες τάξεις που έχουν ανάγκη από τη γεγνησία με το κέντρο (εφόσον αυτό δεν αποδιοργανωθεί τελείως). Οι περιοχές του λεκανοπεδίου με καλό μικροκλίμα επίσης είναι πιθανό να μπορέσουν να επιθιώσουν (π.χ. υπερυψωμένες περιοχές). Η εξέλιξη της χωροθέτησης δραστηριοτήτων και κεντρικών λειτουργιών αποτελούν επίσης κεφάλαια τα οποία χρειάζονται λεπτομερειακή εξέταση.

Τα προβλήματα που θα αντιμετωπίζει η πρωτεύουσα στο μέλλον είναι ίσως ο σημαντικότερος τομέας στον οποίο χρειάζομαστε προβλέψεις. Θα πρέπει από την αρχή να τονιστεί ότι η ανακοπή της ανάπτυξης δεν συνεπάγεται λύση των προβλημάτων, όπως αφήνουν να νοηθεί διάφορες αναλύσεις που υποστηρίζουν πολιτικές αποκέντρωσης. Απόδειξη γι' αυτό είναι το γεγονός ότι μετά από μία εποχή έντονων αποκεντρωτικών προσπαθειών στην Αγγλία, τη στιγμή αυτή επιδιώκεται η επιστροφή δραστηριοτήτων στο Λονδίνο, ή το μέγεθος των προβλημάτων στις παλιές βιομηχανικές περιοχές της Ευρώπης που παρακαμάζουν.

Τα προβλήματα που σχετίζονται με τη στασιμότητα ή την παρακμή είναι πρώτα κοινωνικά και οικονομικά και μετά γεωγραφικά. Ακόμα, καθώς η στασιμότητα του συνόλου μίας γεωγραφικής περιοχής δεν σημαίνει ότι δεν θα υπάρχουν σ' αυτήν κάποιες νησίδες ανάπτυξης, μπορούμε να έχουμε συνύπαρξη και των δύο κατηγοριών προβλημάτων. Τέλος, τα προβλήματα που κληροδοτεί το παρελθόν της αναρχής ανάπτυξης, δεν ξεπερνιούνται υποχρεωτικά, κατά τη φάση της στασιμότητας, αλλά μπορεί να εντείνονται, ή να αποτελούν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη νέων, χειρότερων προβλημάτων. Έτσι μετά από μία περίοδο κατά την οποία τα προβλήματα μας ήταν συσχετισμένα με υπερβολικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, είναι πιθανό από δω και πέρα το πρόβλημα που θα αντιμετωπίζουμε να είναι «πώς να ζήσουμε με την παρακμή και τη στασιμότητα μάλλον, παρά με την ανάπτυξη», όπως γράφουν οι Simmons και Bourne.¹⁰ Μπροστά στα προβλήματα της νέας εποχής

μπορεί να φτάσουμε να θεωρούμε την περίοδο που ήδη έχουμε διανύσει ειδυλλιακή. Άς δούμε μερικά από τα πιθανά νέα προβλήματα:

1. Προβλήματα ανεργίας και υποασασχόλησης, γενικά πτώση του βιοτικού επιπέδου στην Αθήνα.

2. Χρηματοδοτικά προβλήματα συσχετισμένα με τη συντήρηση και την εξασφάλιση υποδομής στον αστικό χώρο, με συνέπεια την ολοένα μεγαλύτερη υποβάθμισή του.

3. Αύξανόμενος γεωγραφικός διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων, αφού η υποβάθμιση των κεντρικών περιοχών θα διώξει τις εύπορες τάξεις, αφήνοντας πίσω τις φτωχότερες. Ανάπτυξη έγκληματικότητας στις κεντρικές περιοχές και γενικότερα κοινωνικών εντάσεων.

4. Συνεχής υποβάθμιση του περιβάλλοντος και αδυναμία εξυγίανσής του στις «φτωχές» περιοχές.

5. Διάσπαση της οργανικότητας της μητροπολιτικής περιοχής και δημιουργία κλίματος ακοινωνικότητας και στροφής προς την οικογενειακή μονάδα και προς τη μικρή κοινότητα.

6. Αποδιοργάνωση των συλλογικών εξυπηρετήσεων που προσφέρει η μεγαλούπολη και επιστροφή σε σχέδια εξυπηρέτησης που χαρακτηρίζονται από τη χρήση ιδιωτικών μέσων (και που επομένως κατανομούνται με κριτήριο την οικονομική άνεση).

Πρόκειται δηλαδή για μία διευρυμένη κρίση της μεγαλούπολης που με τη σειρά της θα προκαλέσει ακόμα μεγαλύτερη ύφεση στο μητροπολιτικό χώρο, καθώς ο κόσμος θα τείνει να φύγει από αυτόν ολοένα και περισσότερο.

Ίσως μερικοί θεωρήσουν την εξέλιξη αυτή ως αναγκαίο κακό, ως ένα μέσο για τη διαμόρφωση ενός πιο ισόρροπου αστικού δικτύου. Όμως θα πρέπει να σκεφθεί κανείς με τί κόστος γίνεται αυτός ο μετασχηματισμός. Τα κοινωνικά προβλήματα που συνεπάγεται, ή καταστροφή του συσσωρευμένου πλούτου από ολόκληρες γενιές, είναι πολύ ακριβά τιμήματα για να πετύχουμε μία καλύτερη προσαρμογή προς τον κανόνα Rank-Size. Και το πρόβλημα που τίθεται στην κοινωνία μας αυτή τη στιγμή είναι με ποιό τρόπο μπορεί να παρέμβει στις προοπτικές αυτές για να περιορίσει τουλάχιστον τους κινδύνους και τις καταστροφές. Φτάνουμε έτσι στο θέμα του σχεδιασμού του μέλλοντος της πρωτεύουσας και των άρχων που πρέπει να το διέπουν.

10. L. S. Bourne, J. W. Simmons, *δ. π.*, σ. 497.

‘Ο σχεδιασμός της ελληνικής πρωτεύουσας: ναι ή όχι στο σχέδιο-πλαίσιο;

Είναι γνωστές οι προσπάθειες που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια για τό σχεδιασμό της Αθήνας. Μολονότι οι προσπάθειες αυτές είναι ίσως τό μοναδικό ένθαρρυντικό σημάδι μέσα στην άπαισιόδοξη εικόνα που διαγράφεται μπροστά μας, τό μέγεθος των προβλημάτων από τή μιά και οι έσωτερικές αντιφάσεις και άδυναμίες των προσαθειών αυτών από τήν άλλη οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πολλά πρέπει νά γίνουν άκόμα για νά μπορούμε νά θεωρήσουμε ότι ή κοινωνία μας αντίδρα στις ζοφερές προοπτικές για τήν ελληνική πρωτεύουσα.

Οί προσπάθειες αυτές, πρώτα άπ’ όλα, ήδη έχουν σημειώσει μιά σημαντική κάμψη. Όταν οι προσπάθειες αυτές άρχιζαν, σέ ένα άρθρο έγραφα: «... όσες φορές κάποιος κυβερνητικός παράγοντας έγγίζει τά όρια τής κοινωνικής τομής, καθώς άναζητά λύση και ή σημερινή έξουσία [και έδώ δέν πρέπει νά έννοήσουμε μόνο τήν κυβερνητική έξουσία αλλά τήν έξουσία μέ τήν εύρύτερη έννοια] στηρίζεται στα ίδια αυτά στρώματα, που ή έξυπνέρευση των βραχυπρόθεσμων συμπεροόντων τους έχει οδηγήσει στο σημερινό πρόβλημα».¹¹ Δυστυχώς, και παρ’ όλες τής προσπάθειες πολλών από όσους έντάχθηκαν στην τελευταία άπόπειρα για άλλαγή στα πολεοδομικά πράγματα τής χώρας μας, οι προβλέψεις που περιλαμβάνονται στο άπόσπασμα αυτό έπιβεβαιώθηκαν.

Από τήν άλλη, οι άρχές και ή μεθοδολογία του σχεδιασμού του χώρου τής πρωτεύουσας που προωθήθηκε, άποτελούν ένα μείγμα νέων και παλιών αντιλήψεων. Τά νέα στοιχεία άποτελούν σέ μεγάλο βαθμό δάνεια από τήν εξέλιξη τής πολεοδομικής σκέψης σέ διεθνή κλίμακα, αλλά, σέ ό,τι άφορα τήν έκτίμηση των προοπτικών και τή διάγνωση των προβλημάτων τής συγκεκριμένης περίπτωσης τής Αθήνας, έχουμε παραμείνει κατά βάση στην προβληματική τής έποχής του Δοξιάδη.

Έτσι, για νά μπορούμε ό σχεδιασμός τής πρωτεύουσας νά ανταποκριθεί στις προκλήσεις των σημερινών καιρών χρειάζεται από τή μιά νά εξασφαλιστούν οι πολιτικές προϋποθέσεις για τήν προώθηση των άπαιτούμενων τομών (πρόβλημα που είναι κατά βάση πολιτικό, αλλά στο όποιο μπορούν νά παρέμβουν οι ειδικοί του χώρου μέ τήν έπίσημανση των κινδύνων και μέ τήν έννημέρωση τής κοινής γνώμης) και από τήν άλλη νά ολοκληρωθεί ή άνανέωση τής προβληματικής για τόν άθηναϊκό χώρο και για τό σχεδιασμό (στόχος που άποτελεί κατά βάση εύθύνη των ειδικών, αλλά που για τήν πραγματοποίησή του χρειάζονται όρισμένες προϋποθέσεις, οικονομικές και τεχνικές, τής όποιες έλέγχουν σέ μεγάλο βαθμό πολιτικοί ή διοικητικοί φορείς).

Όμως ή ολοκλήρωση του ρυθμιστικού σχεδίου που έπικείται (που άφετηρία του ήταν τό σχέδιο-πλαίσιο) θέτει ένα άμεσο πρόβλημα, που άποχωρίζεται από τους πίο μακροπρόθεσμους στόχους. Μπορούμε νά πούμε ότι τό ρυθμιστικό αυτό άποτελεί μιά άνεκτή άρχή σχεδιασμού όταν πολλές από τής άρχές του, τής παραδοχές του, τής μεθόδους του είναι άμφίβολες ή άνήκουν σέ μιάν άλλη έποχή;

Η άπάντηση στο έρώτημα αυτό είναι νομίζω διαφορετική άνάλογα μέ τό επίπεδο στο όποιο τό ξετάζουμε.

Σέ τακτικό επίπεδο ή ύποστήριξη του ρυθμιστικού αυτού άποτελεί άναμφισβήτητη άνάγκη. Τό πρόβλημα μέ-

χρι τώρα στη χώρα μας δέν ήταν τόσο ή σύνταξη «σωστών» ρυθμιστικών όσο ή έφαρμογή τους. Η προώθηση τής έφαρμογής του ρυθμιστικού θά άποτελέσει μεγάλη νίκη τής προσπάθειας για έλεγχο του χώρου, και γιατί θά δώσει τήν εύκαιρία για τή διαμόρφωση εργαλείων σχεδιασμού, που λείπουν άπελπιστικά, και γιατί θά τροφοδοτήσει τή σκέψη μας μέ έμπειρίες πράξης, χωρίς τής όποιες κινούμαστε άναγκαστικά σέ ύποθέσεις που δέν υπάρχει τρόπος νά έλεγχθούν. Έτσι, ή άμφισβήτηση τής έφαρμογής του ρυθμιστικού τή στιγμή αυτή, και για όποιοδήποτε λόγους, έπιστημονικούς ή μή, θά μπορούσε νά κάνει μεγάλη ζημιά, όσο τουλάχιστον δέν υπάρχει ένα πειστικό έναλλακτικό σχήμα για νά τό άντικαταστήσει.

Από τήν άλλη, τό ρυθμιστικό αυτό είναι ένα πλαίσιο και ένα σύνολο από προγράμματα μάλλον παρά μιά στατική εικόνα του μέλλοντος (και αυτό είναι ένα από τά θετικότερα νέα στοιχεία που περιέχουν οι πρόσφατες προσπάθειες). Παρέχει έτσι δυνατότητες εύελιξίας κατά τήν έφαρμογή του. Η προβληματική που άναπτύχθηκε στα προηγούμενα θά μπορούσε νά έπηρεάσει τήν έφαρμογή του ρυθμιστικού. Οι έξης άρχές μπορούν νά θεωρηθούν βασικές:

1. Κάθε έργο που προβλέπεται από τό ρυθμιστικό, νά προωθείται μέ περίσκεψη και μέ συνείδηση ότι στηρίζεται σέ προβλέψεις που μπορεί νά άποδειχθούν έσφαλμένες. Η προσεκτική έκτίμηση των έπιπτώσεων και ή προσπάθεια για άποφυγή, όσο είναι δυνατόν, δεσμευτικών καταστάσεων για τό μέλλον πρέπει νά πρυτανεύουν στο σχεδιασμό των έργων.

2. Κατά τήν έφαρμογή του ρυθμιστικού νά υπάρχει συνείδηση ότι σέ όρισμένους τομείς είμαστε λιγότερο άσφαλείς στις προβλέψεις μας από ό,τι σέ άλλους. Τό ρυθμιστικό δηλαδή νά εφαρμόζεται κριτικά.

3. Χρειάζεται ένα πνεύμα οικονομίας, αντίθετο μέ τό πνεύμα μεγαλεπήβολων έργων που χαρακτηρίζει τήν έποχή τής άνάπτυξης. Σέ μιά έποχή που οι πόροι είναι λίγοι, ή σωστή διαχείρισή τους επιβάλλεται περισσότερο από ό,τι ή γρήγορη ολοκλήρωση σχεδίων που μπορεί νά άποδειχτούν άνεδαφικά.

4. Η έπίδιωξη εύέλικτων λύσεων, που νά μπορούν νά προσαρμόζονται σε άλλαγές των συνθηκών, είναι έπίσης μιά άνάγκη των καιρών που δέν μπορεί νά άγνοηθεί.

5. Τέλος, χρειάζεται νά δοθεί έμφαση στους τομείς στους όποιους ή παρέμβαση μπορεί νά έχει τό μέγιστο άποτέλεσμα. Τέτοιοι είναι οι περιοχές που βρίσκονται σέ άνάπτυξη μάλλον παρά οι ήδη άναπτυσμένες περιοχές. (Τό πρόγραμμα παραθεριστικής κατοικίας είναι μιά καλή έφαρμογή τής άρχής αυτής).

Σέ στρατηγικό επίπεδο όμως, χρειάζεται νά γίνει ένα έργο κατανόησης των προοπτικών και προβληματισμού πάνω στα μέσα έλέγχου των εξελίξεων μέσω του σχεδιασμού, που νά οδηγήσει κάποια στιγμή στην άντικατάσταση του ρυθμιστικού σχεδίου από ένα νέο σύνολο άρχών και στόχων (άντικατάσταση που μπορεί νά είναι και σταδιακή). Η προβληματική αυτή θά πρέπει νά δώσει τελικά άπάντηση στα κύρια διλήμματα, μέ τά όποια θά βρίσκεται ολοένα και περισσότερο άντιμέτωπος ό σχεδιασμός. Μερικά από τά διλήμματα αυτά είναι:

1. Ποιά πολιτική πρέπει νά ακολουθηθεί στο θέμα τής άποκέντρωσης. Είναι σκόπιμο νά έπιδιωχθεί άποκέντρωση δραστηριοτήτων, ή μήπως μιά τέτοια ένέργεια θά μπορούσε νά εντείνει τά προβλήματα τής ελληνικής οικονομίας στο σύνολο της (μπροστά στην προοπτική μιάς ύφεσης) και τής μητροπολιτικής περιοχής τής Αθήνας ειδικότερα (μπροστά στο ένδεχόμενο δραματικών άλλαγών στους ρυθμούς άνάπτυξης). Μήπως χρειάζεται πίο εξειδικευμένα σχήματα για τήν πολιτική τής άποκέντρωσης (π.χ. άποκέντρωση επιλεγμένων τομέων); Εί-

11. Γ. Πρεβελάκη, Τό άθηναϊκό πρόβλημα: ή κρίση και οι διεξοδοι, *Σύγχρονα Θέματα*, 3 (1978) σ. 74.

ναι φανερό ότι ιδιαίτερα χρήσιμες μπορούν να φανούν, σε μία τέτοια προσπάθεια, δύο ειδών πληροφορίες:

- πληροφορίες για εξελίξεις και τη σχετική προβληματική που άφορούν τις μητροπολιτικές περι-οχές σε παγκόσμια κλίμακα.
- παρακολούθηση σε πυκνά χρονικά διαστήματα, ορισμένων δεικτών, που δείχνουν την ανάπτυξη της Αθήνας (π.χ. εκτιμήσεις πληθυσμού, οικοδομική κίνηση, κ.ά.)

2. Υπάρχει φυσικά τό συμπληρωματικό θέμα που αφορά την ανάπτυξη των υπολοίπων πόλεων του αστικού δικτύου της χώρας τό όποιο δέν άποτελεί αντικείμενο αυτού του άρθρου.

3. Ποιά στρατηγική μπορεί να ακολουθηθεί για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ανάπτυξης και οικιστικού περιβάλλοντος της πρωτεύουσας:

- έγκατάλειψη του υποβαθμισμένου λεκανοπεδίου και φυγή προς τά έξω (πράγμα που σημαίνει ότι δεχόμαστε ότι τό λεκανοπέδιο θά μετατραπεί σε ένα τεράστιο γκέτο);
- ή αντίθετα προσπάθεια για έλεγχο των τάσεων προς τά έξω και έντονα μέτρα για βελτίωση των συνθηκών στο λεκανοπέδιο (μέ τί έλπίδες επιτυχίας όμως);

4. Ποιά πολιτική πρέπει να ακολουθηθεί ως προς τον έξοπλισμό της Αθήνας μέ δίκτυα, δρόμους, κλπ:

- έγκατάλειψη της Αθήνας στην τύχη της
- ή καινούργια έργα που συνεγόνονται νέες επενδύσεις σε ένα κεφάλαιο που κινδυνεύει να άχρηστεθεί στο σύνολό του;

5. Ποιά πολιτική πρέπει να ακολουθηθεί ως προς τις κεντρικές λειτουργίες:

- δημιουργία νέων κέντρων που μέ ασφάλεια μπορούμε να προβλέψουμε ότι θά άποδυναμώσουν τό παλιό κέντρο και θά έντείνουν τά προβλήματα υποβάθμισης
- ή προσπάθεια για διατήρηση του κύριου βά-

ρους των κεντρικών λειτουργιών στο κέντρο μέ αποτέλεσμα μία άκτινωτή επέκταση του κέντρου και άκόμα έντονότερα συμφορικά προβλήματα;

Στά διλήμματα αυτά ή σημερινή πολιτική που περιλαμβάνεται στο ρυθμιστικό δέν δίνει σαφείς άπαντήσεις, ούτε άλλωστε υπάρχουν τά έρωτήματα αυτά στις ανάλυσεις που τό στηρίζουν διατυπωμένα σαφώς. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και τις προβλεπόμενες συνθήκες έφαρμογής του ρυθμιστικού, μπορούμε να υποθέσουμε ότι θά αναζητηθούν στα περισσότερα από αυτά ένδιάμεσες και άτολμες γενικά λύσεις, πράγμα που ίσως δέν είναι, βραχυπρόθεσμα, ή χειρότερη δυνατή εξέλιξη, υπό τις σημερινές συνθήκες άβεβαιότητας. Όμως, όσο τά προβλήματα θά έντείνονται στο μέλλον, τά διλήμματα αυτά, όπως και άλλα δευτερεύοντα, θά ζητούν ολοένα και περισσότερο μία ξεκάθαρη άπάντηση, μία και χωρίς σαφείς κατευθύνσεις δέν είναι δυνατό να υπάρξει πολιτική μέ συνοχή και αποτελεσματικότητα.

Τό κείμενο αυτό θέτει πολύ περισσότερα έρωτήματα από όσα λύνει. Για να αρχίσουμε κάποτε να δίνουμε άπαντήσεις στα έρωτήματα αυτά χρειαζόμαστε να αναπτύξουμε δύο κυρίως πράγματα: έρευνα και έφαρμογή. Είναι γνωστά τά προβλήματα της έφαρμογής και των προϋποθέσεών της. Η ανάπτυξη της έρευνας, από την άλλη, άπαιτεί ύποδομή. Νομίζω ότι σήμερα, περισσότερο παρά ποτέ, είναι άνάγκη να δημιουργηθεί ένα κέντρο ειδικευμένο στη μελέτη των προβλημάτων της ελληνικής πρωτεύουσας, που άπερίσπαστο από σκέψεις άμεσων έφαρμογών και χάραξη πολιτικής, να μπορεί να συσπειρώσει δλη την άπαιτούμενη επιστημονική σκέψη. Ο Δοξιάδης είχε, στην εποχή του, δημιουργήσει ένα ιδιωτικό τέτοιο κέντρο. Σήμερα κάτι τέτοιο δέν θά ήταν δυνατό.

Ένας χώρος άκαδημαϊκός, όπως είναι τό Πολυτεχνείο της Αθήνας, θά μπορούσε ίσως να παίξει τό ρόλο ενός τέτοιου πόλου συσπείρωσης, προσανατολίζοντας την ύποδομή που ήδη διαθέτει προς την κατεύθυνση αυτή και συντονίζοντας άτυπα μέσα από άκαδημαϊκές διαδικασίες (σεμινάρια, εκπαίδευση, δημοσιεύσεις, συνεργασίες, κλπ.) και τις προσπάθειες που πραγματοποιούνται σε άλλους χώρους.

Τά αυθαίρετα και οι προεκλογικές αυθαιρεσίες

του Μιχάλη Μοδινού

Τό ότι ή χώρα αυτή άνάμεσα στίς άλλες διεθνείς πρωτίες πού κατά καιρούς διεκδικεί και έπάξια καταλαμβάνει, διαθέτει επί ευρωπαϊκού επιπέδου και αυτήν του ποσοστού αυθαιρέτων επί του συνόλου κτισμάτων, είναι μάλλον κοινό μυστικό. Είναι όμως γεγονός ότι στην Ελλάδα του 1981 λείπουν οι τριτοκοσμικές τενεκεδουπόλεις πού κυριαρχούν μέ τόν όγκο τους στή Μανίλα, τή Λίμα ή τήν Καλκούτα. Τά πάσης φύσεως αυθαίρετα διαθέτουν μπιντέ και συχνά κάποιο ΙΧ ή άγροτικό παρκαρισμένο στην έξώθυσρά τους. Οι έλλείψεις τους, άλλοτε σέ ηλεκτρικό, άλλοτε σέ νερό ή σέ άποχετευτικό δίκτυο δέν είναι δά και τόσης σημασίας ώστε νά τά βάψουμε μαύρα. Άλλωστε ακόμα και τό Ψυχικό όπου τό τετραγωνικό προσεγγίζει ή συχνά ξεπερνά τίς 100.000 όρχ. άποχετεύεται στό μεγαλύτερο τμήμα του σέ βόθρου. Έτσι οι κατά καιρούς φωνασκίες διαφόρων αντιδραστικών, άνήσυχων πνευματών πού άπαιτούν πράσινο, πλατείες, όξυγόνο, σχολείο και γήπεδο (όχι άναγκαστικά του τένις) άκούγονται σάν παραφωνίες ξεκούρδιστων έγχόρδων, κυρίως στην πρωτεύουσα μας των κρουστών ντεσιμπέλ.

Στό 20% επί του συνόλου του δομημένου χώρου του λεκανοπεδίου άνεβάζει ό πρόεδρος του ΤΕΕ τίς αυθαίρετες οίκοδομές.¹ Στό 4-5% ό ύπουργός Χωροταξίας-Οίκισμου και Περιβάλλοντος.² Για νά ξεδιάλυνουμε τί σημαίνουν αυτά τά νούμερα θά χρειάζοταν νά κοπιάσουμε πάρα πολύ. Άλλωστε δέν έχει τόση σημασία ό άριθμός των κτισμάτων πού σήμερα θρίσκονται εκτός σχεδίου πόλεως, όσο ό τεράστιος άριθμός αυτών πού άνεγέρθηκαν μέ όποιονδήποτε τρόπο παράνομα και στή συνέχεια κατά καιρούς εντάχθηκαν στους πολεοδομικούς ιστούς αποκτώντας φώς, νερό, τηλεφωνο και πρόσβαση (βλ. π.χ. Ν. 720/77).

Βέβαια τά κοινωνικά αίτια τής ύπερσυγκέντρωσης στην πρωτεύουσα και του συνακόλουθου οίκοδομικού παραληρήματος πού επεκτάθηκε σέ όλη τήν επικράτεια έχουν συζητηθεί ευρέως τελευταία, χωρίς πάντα σαφή και κοινά άποδεκτά συμπεράσματα. Αυτό όμως πού άποτελεί κοινή παραδοχή άφορά τό ότι ή μέχρι σήμερα οίκοδομική πολιτική τής Πολι-

τείας ήταν όλότελα συγκυριακή και χρησιμοποίησε τήν οίκοδομή ως μέσο άναθέρμανσης και άποθήρμανσης τής οίκονομίας. Άπ' τήν άλλη μεριά ή ιδιωτική πρωτοβουλία έκμεταλλεύθηκε τήν άσυδοσία πού οι εκάστοτε κυβερνήσεις τής εξασφάλιζαν «λύνοντας» μέ διάφορες μεθόδους τήν ποσοτική τουλάχιστον πλευρά του προβλήματος σέ ένα, θά πρέπει νά όμολογήσουμε, ίκανοποιητικό βαθμό. Όσον άφορά τήν ποιότητα τής στέγασης ή του πολεοδομικού περιβάλλοντος, και τής στάθμης των παρεχομένων ύπηρεσιών (κοινώς ύποδομής), δέν χρειάζεται νά γίνει κανένας ειδικός σχολιασμός. Έτσι σύμφωνα μέ τίς διαπιστώσεις πρόσφατης μελέτης έντεταγμένης στό πλαίσιο του ρυθμιστικού τής Άθήνας: «Μεγάλο μέρος του πληθυσμού κατοικεί σέ αυθαίρετα κτίσματα δίχως καμιά ύποδομή πόλης. Άλλο μέρος ζει σέ συνοικίες χαμηλής ποιότητας, όπου ύπάρχει στενότητα χώρου, δίχως στοιχειώδεις κοινωνικές έξυπηρετήσεις, σέ μολυσμένες περιοχές, σέ έπαφή μέ βιομηχανικές ζώνες και άλλες έστίες ρύπανσης».³

Ό περίφημος νόμος 947/1979 είναι γνωστό ότι έχει μπει πρό πολλού στον καταψύκτη. Βασική ευθύνη διεκδικούν στον τομέα αυτό οι αντιπολιτευόμενες δυνάμεις πού έξ όρισμού βλέπουν μέ μισό μάτι τήν όποιαδήποτε έκσυγχρονιστική ένέργεια τής κυβερνώσας παράταξης. Έτσι ή προσπάθεια του κ. Πλυτά νά ένταχθούν στό σχέδιο πόλεως τής Άθήνας μερικές χιλιάδες στρέμματα από τό παραθυράκι ειδικής παρά φύσιν διατάξεως του «νόμου περί γκαράζ» συνάντησε τήν όμόφωνη άποδοχή όλων των βουλευτών των κομμάτων!!! τής κοινοβουλευτικής επιτροπής. Και στην πιο πάνω (2) έπιστολή του προς τόν Πρόεδρο του ΤΕΕ ό κ. ύπουργός μέ τήν μεγαλύτερη άπλόττητα του κόσμου άναφέρει πώς ή τροπολογία πού υπέβαλε

1. Ε. Κουλουμπή, «Κακόμοιρη Άθήνα, δυστυχημένη χώρα», στό ΒΗΜΑ 2.8.81.

2. Έπιστολή του κ. Γ. Πλυτά στό ΒΗΜΑ 16.8.81 μέ τίτλο «Έπεκτάσεις, αυθαίρετα και ύψος οίκοδομών».

3. Θ. Παπαγιάννης και συνεργάτες, «ΑΘΗΝΑ: Κεντρική Περιόχη. Όργάνωση χώρου και ρυθμίσεις», Άθήνα, Μάρτιος 1981.

αναφέρεται στη «δυνατότητα ένταξης μόνο των πνικνοδομημένων περιοχών – όπως και εκείνος προτείνει – και άφορά τό πολύ-πολύ 30.000 στρέμματα».

Και παρακάτω: «Δέν αντίλαμβάνομαι γιατί ή ένταξη στό σχέδιο πόλεως μέ τήν διαδικασία του Ν.Δ. του 1923 αποκλείει τήν άρτια επιστημονική μελέτη και έξασφάλιση χώρων κοινωνικής ύποδομής».

1 + 1 = 2. Ποιός είπε ποτέ ότι σ' αυτή τή χώρα δέν υπάρχει κοινωνικό consensus;

Παρενθετικά θυμίζουμε στους μή ειδικούς (και στους μή αυθαίρετους) ότι ο περιβόητος Ν. 947/1979 για τίς οικιστικές περιοχές αντικατέστησε αυτόν του 1923 φιλοδοξώντας νά επιβάλλει μιά τελείως διαφορετική αντίληψη στόν πολεοδομικό σχεδιασμό, θεωσιζόντας τήν εισφορά ποσοστού γής από τίς ιδιοκτησίες πού έντάσσονται στό σχέδιο και ρυθμίζοντας ό ίδιος πλέον τά τής ενεργού πολεοδομίας μέσω μιας άπαλλοτριώσης τής γής ύπέρ του φορέα ανάπτυξης, πού μπορεί νά είναι είτε ιδιωτική εταιρεία, είτε εταιρεία μικτής οικονομίας μή κερδοσκοπική, ελεγχόμενη από τό δήμο και μέ συμμετοχή των οικοπεδούχων ή τής ΔΕΠΟΣ. Και άσχετα λοιπόν από τυχόν επιφυλάξεις, ή κοινωνική σημασία μιας τέτοιας αντίληψης για τή ρύθμιση του αστικού χώρου γινόταν τόσο αυτόνομη όσο άκατανόητες φαινόταν οι άνιδράσεις πού αυτόματα τό νομοσχέδιο δημιούργησε και πού οδήγησαν στό πάγωμα του νόμου, στη σύσταση επιτροπών για τήν άναθεώρησή του, στη γεωμετρική συσώρευση πολεοδομικών προβλημάτων και στην πρόσφατη επαναφορά στά είωθότα.

Οί πιά πάνω αντιδράσεις «είχαν τήν έξυπνάδα νά εκφραστούν όχι άπευθείας από τό κόμμα τής Νέας Δημοκρατίας, αλλά μέ τό προκάλυμμα των λαϊκών αντιδράσεων ενάντια στό νόμο 947/79 που προκάλεσαν όρισμένα κόμματα τής αντιπολίτευσης, κόμματα πού είτε για ιδεολογικούς είτε για καθαρά προεκλογικούς λόγους είχαν συμφέρον νά άποδοκιμάσουν αυτή τήν προσπάθεια».⁴ Έτσι ή επαναφορά μιας συντηρητικής διοικητικής πρακτικής υπήρξε ή φυσιολογική συνέπεια τής άνακοπής τής διαδικασίας,

ένταξης στό σχέδιο πόλεως μέ τίς μεθοδεύσεις του Ν. 947.

Στό ίδιο άλλωστε άρθρο προφητικά επισημαίνεται από τον Αύγουστο του 1980: «Δέν θά παραξενευτούμε λοιπόν καθόλου αν ό ύπουργός χρησιμοποιήσει τίς πιέσεις αυτές σάν πρόσχημα για επιστροφή στό παλιό καθεστώς προωθώντας π.χ. κάποιο τροποποίηση του 947 μέ τήν όποια θά επαναφέρει «προσωρινά» σέ ισχύ νόμο του 1923... ή όποιαδήποτε άλλη λιγότερο έντυπωσιακή αλλά εξίσου άποτελεσματική τροποποίηση, πού θά καθιστά ουσιαστικά άνεργό στά καιρία σημεία του τό νόμο, τροποποίηση του χαρακτήρα εκείνων από τίς όποιες βρθεί ή ιστορία του θεσμικού πλαισίου».⁵

Στό μεταξύ στό κύριο άρθρο του τό Βήμα τής 19.8.81 καταγγέλλει συγκεκριμένα περιστατικά άνέγερσης αυθαιρέτων κτισμάτων μέ ολοένα επιταχυνόμενους ρυθμούς καθώς ή ήμερομηνία των έκλογών πλησιάζει: «Κυρίως στις άκτές (τής Άττικής), σέ μήκος 200 χιλιομέτρων από τους Άγίους Θεοδώρους ως τό Σούνιο κι από κεί προς τή Νέα Μάκρη-Ωρωπό κάθε μέρα ξεφτυρώνουν εκατοντάδες καινούριες αυθαίρετες κατασκευές κάθε τύπου: Ανόμενα σπίτια, οικοδομές από μπετόν καιτσιμεντόλιθους, μικρές ή μεγάλες θίλες πολυτελείας κ.λπ. Η προκλητικότητα έχει φτάσει σέ τέτοιο σημείο ώστε δέν είναι λίγοι εκείνοι πού χτίζουν παράνομες οικοδομές για εκμετάλλευση», ενώ τόσο οι πολεοδομικές όσο και οι άστυνομικές αρχές «δέν έχουν προσωπικό νά τά βγάλουν πέρα» κυρίως τώρα μέ τίς καλοκαιρινές άδειες. Άλλωστε εδώ και αρκετές μέρες μέ επιστολή του προς τό ένσημερωτικό δελτίο του ΤΕΕ (φύλλο τής 10.8.81) ό Πανελλήνιος Σύλλογος Άρωγή Χωροφυλακής, σχολιάζοντας τή δήλωση του προέδρου του

4. Κ. Γκάφτζος, «Οι πρόσφατες εξελίξεις του θεσμικού πλαισίου τής πολεοδομίας-χωροταξίας στην Ελλάδα», περιοδικό Αρχιτεκτονικά θέματα, 1981.

5. Οι μελετητές τής Άθήνας μέ τηλεγράφημά τους στό Πρόεδρο και στους αρμόδιους ύπουργούς κοινοποιημένο σ' όλους τους δήμους και κοινότητες τής χώρας, κατήγγειλαν ως άπάρδεκτη τήν επαναφορά του ΝΔ του 1923 (Δές π.χ. Ένημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ, τεύχος 1160/29.6.81

ΤΕΕ κ. Κουλουμπή στο συνέδριο του Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών Ελλάδος ότι «*ή αυθαίρετη δόμηση μπορεί να ελεγχθεί από το χωροφύλακα*» περιγράφει γλαφυρότατα πολλά ενδιαφέροντα αν και εν πολλοίς γνωστά όμως εξόχως προοδευτικά, αν και εις άπταιστον καθαρεύουσα. Σταχυολογούμε: «*Τό οικιστικόν πρόβλημα συνναιείται με συμφέροντα ορισμένων και διέπεται υπό έντόνου συναλλαγής*»... «*Χιλιάδες εταιρείαι και γραφεία πωλήσεως θαλασσιών, ορεινών και παρομοίων οικοπέδων, διαλαλούν τό αντίκειμένον των, αγοράζουν και τεμαχίζουν κατά βούλησιν τήν γήν*»... «*Κτίρια ξεφυτρώνουν εις πενκόφυτα βουνά διότι κάποιος Τουρκος μπέης είχε δωρήσει ταύτα εις άγνωστον πρόγονον*». «*Ακται καταργούνται "νομίμως"*». «*Εν κράτος πολεοδομικώς παραλύσαν, με βαρυτάτην τήν ευθύνην τεχνικού, επιστημονικού, οικονομικού τής χώρας, πειράται να σωθεί από τόν χωροφύλακα*».

Ναι, από τόν χωροφύλακα του οποίου οι πολλές αρμοδιότητες επεκτείνονται από τόν τελικό του κυπέλλου μέχρι τόν έλεγχο των αυθαιρέτων ή τή σύλληψη των «*όμοφυλοφίλων-πυρομανών*» τή στιγμή που ή προοδευτική αντιπολίτευση μιλά για αστυνομείσεις, γιγαντισμό του κράτους κ.λπ., κ.λπ.

Στό μεταξύ στό *Βήμα* τής 19.8.81, μετά από τό θόρυβο που ακολούθησε τήν πληροφορία για τίς διάφορες μεθόδους με τίς οποίες τά έντός σχεδίου αυθαίρετα αποκτούν ηλεκτρικό ρεύμα, ό ύπουργός βιομηχανίας κ. Στ. Μάνος, πατέρας του Ν/947 και πρώτος ύπουργός Χωροταξίας, άπαντά άμεσα μέν στήν εφημερίδα, έμμεσα δέ στό συνάδελφο και διάδοχό του κ. Γ. Πλυτά άποδεικνύοντας μέ πλήρη νομοθετική κατοχύρωση τούς λόγους για τούς οποίους ή ΔΕΗ άδυνατεί να παράσχει ηλεκτρισμό στα αυθαίρετα, τουλάχιστον νομίμως. Γιατί τελευταία, άνάμεσα στα πολλά εύτραπέλα, ή μικρομεσαία ίθαγενής κατοοσύνη έχει ιδρύσει παραρτήματα μεσιτικών γραφείων μέ άρμοδιότητα στίς πάσης φύσεως συνδέσεις των αυθαιρέτων μέ κοινωφελή δίκτυα. (Π.χ. ένα τέτοιο γραφείο λειτουργούσε πέρυσι τό χειμώνα στό ισόγειο κτιρίου όπου στεγάζεται τό παράρτημα τής Νομαρχίας Θεσσαλονίκης στήν όδό Βαρδάρη). Παράλληλα στήν ίδια έπιστολή ό κ. Μάνος υπερασπίζεται τήν αντίληψη που προσπάθησε να εισαγάγει καταρχήν στή Γενική Διεύθυνση Οίκισμού του Ύπουργείου Δημοσίων Έργων και στή συνέχεια στό ΥΧΟΠ άναφέροντας τά εξής: «*Τό δξύ κοινωνικό πρόβλημα που έχει από πολλών ετών δημιουργηθεί μέ τήν αυθαίρετη δόμηση - στό όποιο βέβαια δέν περιλαμβάνεται ή πολλές φορές 2η και 3η παραθεριστική κατοικία - είναι δυνατό να λυθεί μόνο μέ τόν ισχύοντα Ν. 947/79 "περί οικιστικών περιοχών", τροποποιούμενο έστω, ό όποιος καθορίζει πλήρως και λεπτομερειακώς όλες εκείνες τίς προϋποθέσεις για τήν ένταξη αυθαίρετα δομημένων περιοχών στό σχέδιο πόλεως και τή δημιουργία ανθρώπινου περιβάλλοντος διαβιώσεως μέ ρητή εξασφάλιση των τεχνικών έργων ύποδομής και του κοινωνικού εξοπλισμού*». Άποψη που μάς θρίσκει γενικά σύμφωνος παρ' όλες τίς άυτονόητες επιφυλάξεις που άφορούν τό άνοιγμα τής ψαλίδας μεταξύ παντοειδών θεσμικών πλαισίων και αντίστοιχης ύλοποίησής τους στόν ύπαρκτό χώρο των τριών διαστάσεων.

Όμως τό σήριαλ συνεχίζεται...

Και πάλι στίς 20.8. τό *Βήμα*, που έχει πλέον μεταβληθεί σε δήμα παρεμβάσεων επί του θέματος, δημο-

σιεύει έπιστολή άπάντηση του κ. Πλυτά που εξηγεί έμμεσα στόν συνάδελφό του κ. Μάνο τούς λόγους για τούς όποιους ή ΔΕΗ είναι ύποχρεωμένη να παρέχει ηλεκτρική ενέργεια σ' όλους τούς πολίτες άσχετα μέ τή νομιμότητα του κτίσματος. Πρόκειται πιά για μία ενδιαφέρουσα παρτίδα πίνγκ-πόνγκ όπου τό νομολογικό μπαλάκι διαθέτει αυξημένη ελαστικότητα και οι παίκτες ειδική εκπαίδευση σε φαιτσαριστές μπαλιές.

Όμως τό έργο συνεχίζεται ενώ τά αυθαίρετα ανηφορίζουν τίς σεληνοειδείς πλαγιές του Ύμηττου και οι καταγγελίες άπ' όλες τίς κατευθύνσεις δέν έχουν άλλο σα στόχο παρά τήν οικειοποίηση του θλιβερού αυτού γεγονότος. Οι ευαισθησίες έχουν άμβλυνθεί, τά αυτιά έχουν βουλώσει καιρό τώρα και καταγγελίες, όπως τής ίδιας εφημερίδας του συγκροτήματος που ήδη από τίς 7 Φεβρουαρίου άναφερόταν σε «κερδοφόρα προεκλογική επιχείρηση» και από τίς 24 Ίουνίου σε «τακτικό έκλογικό όπλο», παρέχουν ύλικό για τήν καθημερινή άναγνωστική μας έμπειρία αλλά και για τήν άπεικόνιση τής ζοφερής άθηναικής πραγματικότητας.

Και ένώ - άρχές Σεπτεμβρίου τώρα - ή Βουλή εκπνέει, ή ψήφιση του Νομοσχεδίου για τά γκαράζ έχει προγραμματισθεί για τήν τελευταία της συνεδρίαση χωρίς να είναι άπόλυτα σαφές αν ή «έμβόλιμη» διάταξη θά ένσωματωθεί τελικά. Η καθημερινή φιλολογία τίς τελευταίες μέρες έχει περιλάβει τήν δι' έλικόπτρου πτήση του κ. ύπουργού του ΥΧΟΠ πάνω άπ' τίς περιοχές των αυθαιρέτων, τό διάλογο περί καταπίσεως των παρανόμων κτισμάτων που καταλήγει σε έπιβολές προστίμων, (κατά κανόνα σε παρατηματούχους και όχι σε κατόχους δεύτερης ή τρίτης κατοικίας), διάφορες άπαντήσεις - συνεντεύξεις του κ. ύπουργού μέ βασικό μοτίβο τους τό «να μπουν στό σχέδιο τώρα - έστω και μέ κάποιες άτέλειες - και άργότερα βλέπουμε⁶ και τίς διογκούμενες διαμαρτυρίες άπ' όλες τίς κατευθύνσεις.⁷

Τή στιγμή που γράφονται οι γραμμές αυτές δέν είναι γνωστή ή συνέχεια τής ιστορίας. Όμως τά δεδομένα είναι τόσο διάφανα, οι προθέσεις τόσο συγκεκριμένες, ή ιστορική έμπειρία ξεκάθαρη σε σημείο ώστε τό σενάριο να μην άπαιτεί ιδιαίτερη φαντασία για να συντεθεί. Λείπουν μόνο μερικά νούμερα, λίγοι κομπάρσοι και ένα μικρό ρεπουσάρισμα του διαλόγου. Για μάς όμως τό κεφαλαιώδες έρώτημα άφορά στή στάση τής τοπικής αυτοδιοίκησης που μέ τό σόμα του δημάρχου τής Αθήνας είχε αντιδράσει έντονα (10.6.81) στήν αυθαίρετη ένταξη των αυθαιρέτων στό σχέδιο πόλεως αϊφνιδιάζοντας σύν και αντιπολίτευση.⁸ Μία όμως και δέν είμαστε και πολύ συνηθισμένοι σε τέτοιου είδους ενέργειες άναρωτιόμαστε αν οι δήμοι, τουλάχιστον αυτοί που έχουν προχωρήσει σε μελέτες μέ βάση τό Ν. 947, θά καταστήσουν σαφές στό ΥΧΟΠ ότι δέν είναι διατεθειμένοι να έπαιέλθουν στή διαδικασία του 1923.

6. Δές και τό αντίστοιχο έγγραφο του κ. Πλυτά προς τό ΤΕΕ που δημοσιεύθηκε στό *Ένημερωτικό Δελτίο* τής 20/7/81.

7. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν - μεταξύ άλλων - οι αντιδράσεις του ΤΕΕ και του Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών Ελλάδος στα *Ένημερωτικά Δελτία* τής 17.8.81 και 31.8.81 αντίστοιχα, μέ τίτλους «Ευθύνη του ΥΧΟΠ ή υπεράσπιση πολεοδομικών ρυθμίσεων ύπέρ του κοινωνικού συνόλου» και «Σκανδαλώδης προεκλογικό χαρακτήρα άπόφαση του ΥΧΟΠ - Νέα τόνωση των αυθαιρέτων».

8. Δές σχετικά και τό άρθρο του Γ. Μαρίνου στόν *Οικ. Ταχυδρόμο* τής 25.6.81 «Τό άγχος τής επανεκλογής κίνητρο ενός πολεοδομικού έγκλήματος».

Η [ΝΕΟΤΕΡΗ] ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ*

του Γιάννη Δάλλα

1. 'Η Εκπαίδευση και ο συντηρητικός ρόλος της

Ής αρχίσουμε μ' αυτή τή σκληρή διαπίστωση: 'Ο ρόλος τής 'Εκπαίδευσης είναι συντηρητικός, από τή φύση και τή θέση του έργου της: 'Ενός έργου ταγμένου νά συντηρεί διαχρονικά τή γνώση και τίς αξίες του πολιτισμού. Και νά τίς καθλώνει στο νου και τίς ψυχές των μαθητευομένων ως «μνημεία» άμετάθετα, ως «πρότυπα» ύποχρεωτικά. Μιά διαδικασία έναντιον του ρεύματος, αντίθετα δηλαδή προς τήν εξέλιξη των πραγμάτων: τής διδακτικής ύλης και των φορέων της (ήτοι των γνώσεων και των αξιών, αλλά και του πομπού και προπάντων του αποδέκτη τους).

'Εξάλλου τή συντήρηση αυτή ή 'Εκπαίδευση τήν επιβάλλει κάθετα και άρα εξουσιαστικά. Γιατί εμπειδώνει άκόμη και στα πιό σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα μία σχέση έντολέα και έντολοδόχου. Και πάλι μία διαδικασία έναντιον τής φυσικότητας, αντίθετα δηλαδή προς τήν έλευθερη - τήν άβίαστη και αυτοπροαίρετη - λειτουργία πού πρέπει νά είναι ή εκπαίδευση: νά είναι ή (ένεργητική) μετάληψη και όχι ή (αυταρχική) μεταβίβαση των γνώσεων. 'Ενώ ως τώρα δεσμεύει και ύποχρεώνει τή συνείδηση του παιδιού. Δεσμεύει τήν αυτενέργειά του και ύποχρεώνει τή δεκτικότητά του προς μία κατεύθυνση, τήν κατεύθυνση τής έντολής. Και μάλιστα τής έντολής ενός συστήματος - έννοώ ιδεολογικού συστήματος - πού μέσα από τήν εκπαίδευση διαρκώς αναπαράγεται.

2. 'Η λογοτεχνία και τά άλλα μαθήματα

Στή γενική αυτή παθολογία εμπλέκεται και ή λογοτεχνία. Άλλωστε ύπάρχει μία θεμελιώδης διαφορά της μέ τά άλλα μαθήματα: ή δυσκολία προσέγγισής της. 'Η δυσκολία στα άλλα μαθήματα, επειδή εκεί πρόκειται για στοιχεία έπιστημών, είναι νοητικής κατηγορίας. Δέν καταλαβαίνω ένα θεώρημα των Μαθηματικών ή μιá έννοια τής Φιλοσοφίας, σημαίνει μειονεξία τής αντίληπτικής και των άλλων γνωστικών ικανοτή-

των μου· μειονεξία τής δξύνουιας και τής ευφυΐας. 'Η άκαταληψία εκεί είναι θέμα νοητικής επάρκειας, άρα ποσότητας. 'Η δυσκολία και συνεπώς ή άκαταληψία στην ποίηση, και μάλιστα στή νεότερη ποίηση, είναι άλλης κατηγορίας: είναι θέμα ποιότητας. Σημαίνει και κρίνει τήν παρουσία και τήν επάρκεια μέσα μας ενός άλλου στοιχείου ή έφοδίου: τής κριτικής φαντασίας. Και συμπληρωματικά, προκειμένου για τήν άρση τής δυσκολίας και τήν εύκολότερη κατανόηση των έργων της, σημαίνει τήν πρωταρχικότερη ανάγκη για καλλιέργεια και εμπέδωση στις ψυχές των παιδιών και στή σχολική πράξη μιás σύστοιχης προς τήν κριτική φαντασία κριτικής συνείδησης. 'Η ανάπτυξη μιás αντίληπτικής ικανότητας στον τομέα των άλλων - άς πούμε, των έπιστημονικών μαθημάτων - έκανε τά παιδιά ικανά για τήν πρόσληψη τής καινούριας ύλης και μεθόδου των Μαθηματικών και των Φυσικών έπιστημών, πού μέ γενναίες σχετικά αλλαγές έχει περάσει εδώ και χρόνια στα σχολικά εγχειρίδια και προγράμματα. 'Ενώ ή παντελής άπουσία οποιασδήποτε μέριμνας για τή συστηματική καλλιέργεια αυτής ειδικά τής κριτικής ικανότητας πού συνάπτεται μέ τά έργα τής κριτικής φαντασίας, δημιουργεί σ' όλες τίς φάσεις, από τήν έπιλογή και τήν προσφορά ως τήν έπεξεργασία και τήν πρόσληψη του μαθήματος, μιá σύγχυση των όριων.

Πάνω στή σύγχυση αυτή δοκιμάζονται παλαιά και σύγχρονα συστήματα διδασκαλίας. Ατά είναι σε γενικές γραμμές τά εξής:

- 1α 'Η λογοτεχνική ανάλυση (χτές)· και β ή «σημειολογική» έρμηνεία (σήμερα)
- 2α 'Η ανθρωπιστική σκοπιμότητα (χτές)· και β ή κοινωνική σκοπία (σήμερα).

3. 'Η παραδοσιακή διδακτική και τά νέα δεδομένα: Δύο παραδείγματα

'Η παραδοσιακή διδακτική στή θεωρία και τήν πράξη ύπηρετούσε τά πρώτα σκέλη: τή «λογοτεχνική» τάχα ανάλυση μέ τήν αναζήτηση των καλλιλογικών στοιχείων και τήν «άνθρωπιστική» - βεβαίως! - σκοπία μέ τήν άνεύρεση των ιδεών και του κεντρικού μηνύματος του κειμένου. Τό αποτέλεσμα: 'Η τυ-

Εισήγηση πού έγινε στις 4 Ιουλίου 1981 στο «Πρώτο Συμπόσιο Νεοελληνικής Ποίησης» στην Πάτρα

ποιοιούσε βολικά με τή γνώριμη και από τή νέκρωση τής αρχαίας λογοτεχνίας «τεχνολογία» του κειμένου – π.χ. νά βρείτε τίς εικόνες, τίς παρομοιώσεις, τά επίθετα, ή τά σχήματα λόγου του κειμένου – ή παρέλκυε και επικάλυπτε τή λογοτεχνική «ἀξία» με τά εξωαισθητικά συμφραζόμενα. Πρόκειται για παρέλκυση πρὸς τά ιστορικά, τά κοινωνικά, τά διωτικά δεδομένα και υπονοούμενα του γραφτού και του συγγραφέα του. Δηλαδή για στοιχεία μίας γνωστικής και – σχετικά με τό σύμπωμα πού θά συζητήσουμε – ψυχολογικής και ήθικης ἐρμηνείας.

Ἔτσι πιστεύαμε πὸς ἡ διδασκαλία μας γίνεται και θεωρητική και παιδαγωγικότερη.

Ἄς μιλήσουμε με σχετικά παραδείγματα.

I. Παράδειγμα ἀπὸ τή φάση του τέλους ἢ του ἐλέγχου τής διδασκαλίας.

Σέ πρόσφατη ἀπολυτήρια ἐξέταση του Λυκείου δίνονται ὡς θέμα στό μάθημα τής Νεοελληνικῆς Γραμματείας οἱ *Θερμοπύλες* του Καβάφη. Οἱ τρεῖς ἐρωτήσεις του εἰσηγητῆ εἶναι:

1η. Πού πέφτει τό βάρος στους δύο πρώτους στίχους του ποιήματος:

*Τιμή σ' ἐκείνους ὅπου στή ζωή των
ᾤρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες*

2η. Τί παρατηρεῖτε για τήν ἀντίθεση πού ὑπάρχει στίς φράσεις: «δίκαιοι κ' ἴσοι σ' ὄλες των τές πράξεις» – «ἀλλά με λύπη κιόλας κ' εὐσπλαχνία»;

3η. «Και περισσότερη τιμή... ἐπιτέλους θά διαδοῦνε». Νά ἀναλυθεῖ.

Τό πλῆθος τῶν μαθητῶν ἀπάντησε στήν πρώτη ἐρώτηση: Τό βάρος πέφτει στό ρῆμα «ᾤρισαν» και ἀκολουθεῖ, κατά τή γνωστή σχολική χρησιμομάθεια, ἡ ἀξιολόγηση: «γιατί ἀξίζουν πῶς πολύ αὐτοί πού μόνοι τους κτλ. κτλ.». Ἡ ἀπάντηση βαθμολογεῖται με ἄριστα. Κάποιοι μαθητές ἔγραψε, πὸς τό βάρος πέφτει στό «φυλάγουν» πού τό συνδέει με τό νόημα του ἐπόμενου στίχου-κλειδιού του ποιήματος

ποτέ ἀπό τό χρέος μή κινουῦντες

και ἐξηγεῖ ἔτσι τή σόλοικη ἐκφορά του: ὄχι «ἀπό τό χρέος μή ἐκκινουῦντες» ἀλλά «ἀπό τό χρέος μή κινουῦντας το». Ἄλλος μαθητής σημειώνει πὸς τό βάρος πέφτει και στά δύο ρήματα ἢ μᾶλλον σ' ὄλη τήν ἐκφραση «ᾤρισαν και φυλάγουν» ὅπου τό «και» ἔχει, κατά τή γνώμη του (πού συμβαίνει νά εἶναι και γνώμη του Θέμελη) σημασία αἰτιολογική (και γι' αὐτό) και προσπαθεῖ νά διατυπώσει μερικῆς στοιχειώδεις παρατηρήσεις για τήν εἰδική λειτουργία τῶν καθαφικῶν λέξεων. Ἄλλος, ξεκομμένος ἐπίσης ἀπό τήν ὁμοφωνία, παρατηρεῖ πὸς τό βάρος πέφτει στή φράση «στή ζωή των», ἀναφέροντας κάτι για τή σημασία του συμβόλου και μάλιστα του ιστορικού συμβόλου πού χρησιμοποιεῖται για ἠθικοδιδασκικούς σκοπούς στήν ποίηση του Καβάφη. Οἱ ἀπαντήσεις, ὅπως και οἱ σχετικές τους στή 2η και 3η ἐρώτηση, πού ἐδῶ παραλείπονται, ἀπό τόν εἰσηγητή-βαθμολογητή του μαθήματος ὑποβαθμίζονται ἢ ὡς ἄσχετες (φλύαρες) μηδενίζονται.

Παρόμοια – ἢ περίπου – ἀντιμετωπίζονται και οἱ λοιπές ἀπαντήσεις.

II. Παράδειγμα ἀπὸ τή φάση τής ἀφετηρίας ἢ τῶν δεδομένων του μαθήματος.

Στά *Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας Γ'* Γυμνα-

σίου, στά ὁποῖα συνεχίστηκε ἡ καινούρια ἀντίληψη σχετικά με τήν ἐκλογή και τήν προσφορά τής ὕλης, περιλαμβάνεται για πρώτη φορά και ἡ πρώτη μεταπολεμική γενιά πού ἀποτελεῖ και θέμα αὐτοῦ του *συμποσίου*. Ὑπάρχει σωστά μιά γενική εἰσαγωγή και ἀκολουθεῖ μιά δειγματοληπτική ἀνθολόγηση. Ἀνθολογούνται οἱ ποιητές Γιώργος Θέμελης, Τάκης Βαβιτσιώτης, Ἄρης Δικταῖος, Μηνᾶς Δημάκης, Μανόλης Ἀναγνωστάκης, Νίκος Καρούζος, Τάκης Σινόπουλος, Μίλτος Σαχτούρης. Ὁ ἐρμηνευτικός ὁδηγός, πού ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, δίνεται με τά λίγα προεισαγωγικά και προπαντός με τίς συνοδευτικές ἐρωτήσεις του ἐπιμελητή.

Ἄς δοῦμε ἓνα παράδειγμα: Τό *Ψωμί* του Μίλτου Σαχτούρη.

*Ἐνα τεράστιο καρδέλι, μιά πελώρια φρατζόλα
ζεστό*

*ψωμί εἶχε πέσει στό δρόμο ἀπό τόν οὐρανό
ἓνα παιδί με πράσινο κοντό θροακί και με μαχαίρι
ἔκοβε και μοίραζε στόν κόσμο γύρω
ὅμως και μιά μικρή, ἓνας μικρός ἄγγελος κι
αὐτή*

μ' ἓνα μαχαίρι ἔκοβε και μοίραζε

κομμάτια γνήσιο οὐρανό

κι ὄλοι τρέχαν τώρα σ' αὐτή, λίγοι πηγαῖναν στό

ψωμί,

ὄλοι τρέχαν στόν μικρόν ἄγγελο πού μοίραζε

οὐρανό¹

Ἄς μὴν τό κρύβουμε

διψᾶμε για οὐρανό!

Στό παραπάνω παράδειγμα λείπει ἡ προεισαγωγή πού θά κατατόπιζε κάπως τούς μαθητές για τό κλίμα και στοιχειωδῶς για τούς τρόπους και τά ποιητικά μοτίβα αὐτοῦ εἰδικά του ποιητῆ και ἴσως τής συλλογῆς του, ἐνῶ παρατίθενται οἱ ἐξῆς ἐρωτήσεις:

1η. Στό ποίημα ὑπάρχουν ὁρισμένα στοιχεία πού δέν συλλαμβάνονται με τή λογική. Ποιά εἶναι αὐτά και τί πετυχαίνει μ' αὐτά ὁ ποιητής;

2η. Γιατί ὁ ποιητής βάζει τά παιδιά (και μάλιστα ἓνα ἀγόρι και ἓνα κορίτσι) νά μοιράζουν ψωμί και οὐρανό στους ἀνθρώπους;

3η. Ποιές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων τονίζει ὁ ποιητής; Ποιά θεωρεῖ βασικότερη;

Ἄλλα ἔτσι προεξοφλεῖται ἡ λογική (με τήν πρώτη), ψυχολογική (με τή δεύτερη) και ἠθική (με τήν τρίτη ἐρώτηση) κατεύθυνση τής ἐρμηνείας. Προκειμένου για ποίημα ζητοῦνται και πάλι ἀπαντήσεις ἄλλου γένους, σάν νά πρόκειται δηλαδή για ἓνα ἀπό τά λοιπά θεωρητικά ἢ ἀνθρωπιστικά μαθήματα, π.χ. τήν Ἱστορία, τή Λογική ἢ τήν Ἠθική.

Και με τά δύο αὐτά παραδείγματα τῶν ἀκραιῶν φάσεων, τής «ἀρχῆς» ἢ του «τέλους» τής ἐρμηνείας, προδίνεται και ἡ ἐνδιάμεση φάση τής διδασκαλίας: ἡ κατεξοχὴν φάση τής προσφοράς, δηλαδή τής ἐπεξεργασίας του μαθήματος. Ὁ καθηγητής πού θέλει νά ξεφύγει και ἀπό τίς δύο ἐκτροπές, δέν ἔχει πού νά στηριχθεῖ. Ὅ,τι του ἀπομένει εἶναι ἡ ὁ αὐθαίρετος

1. Τό ποίημα στά *Κείμενα* του σχολείου τυπώνεται με κάποιες «ἀδελφίες» ἀπό τίς ὁποῖες οἱ πῶς σημαντικές εἶναι: α) δέν ἀραιώνονται τίς δύο τελευταῖες φορές, ὅπως γίνεται ἀπό τόν ποιητή, ἢ λ. οὐρανός β) οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι γίνονται ἓνας και με κατάργηση του θαυμαστικοῦ.

αυτοσχεδιασμός ή η προσφυγή στους γνωστούς τυφλοσύρτες – τά λεγόμενα τελευταίως λυσάρια – πού φύονται σαν τά μανιτάρια άμέσως μετά και κάποτε, «μαγικά», σχεδόν σύγχρονα με τή δημοσίευση τής νεότερης ύλης στά άναθωρωμένα ως τώρα βιβλία του Λυκείου και στά εξαρχής συνταγμένα *Κείμενα τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Γυμνασίου και πού κανέναν, μά κανέναν τους τυφλοσύρτες σήμερα δέν έχει τή χρησιμότητα πού είχε λ.χ. για τά παλαιότερα κείμενα ο πρώτος τόμος του σχετικού βοηθήματος του Κώστα Κουλουφάκου ή και οι δύο τόμοι τής γνωστής εργασίας του Γ. Θέμελη.

4. Τρόποι προσπέλασης στη νεότερη ποίηση

Σχετικά με τή νεότερη ποίηση, πού οι δυσκολίες μετάδοσής της είναι πολύ μεγαλύτερες, ή διδακτική πρακτική στρέφεται πειραματικά προς τίσ εξής λύσεις: Ή άναζητά και άκολουθεί τά σημεία προσδόσεως άπό τήν παραδοσιακή στη μοντέρνα ποίηση. Ή άπολευκάνει τή συνείδηση του παιδιού άπό κάθε παραδοσιακή προκατάθεση, για τήν έγγραφή του καινούριου ύλικού και κώδικα του ποιητικού μηνύματος.²

Ή πρώτη μέθοδος υπηρετεί θεωρητικά τήν ιδέα του συνεχόμενου σώματος τής Λογοτεχνίας μας και για τή σχολική πράξη, πού μελετά κείμενα όλων των περιόδων τής γραμματείας μας, άποτελεί άνάγκη. Ήλλά ή χρήση ενός παραδομένου κανόνα για τήν ερμηνεία ενός μοντέρνου κείμενου πρέπει να γίνεται με πολλή προσοχή και ελαστικότητα και προπαντός να εφαρμόζεται εκεί πού υπάρχει μαρτυρημένη επίδραση ή έκλεκτική συγγένεια των δύο ποιητικών φύσεων, τής παραδοσιακής και τής νεότερης. Λ.χ. άπό κάποια ποιητική πλευρά του Σικελιανού ή και του Σολωμού μπορεί να οδήγησει ο δάσκαλος, ο πιστός των προσδόσεων, τό μαθητή στον Έλύτη. Άκόμη μπορούμε να φτάσουμε σε άποτελέσματα και με τήν αντίθεση. Να περάσουμε δηλαδή, όχι μόνο άπό τον *Όδυσσέα* του Τένυσον ή τήν *Όδύσσεια* του Καζαντζάκη, στις *Θερμοπύλες*, αλλά άπό τον Παλαμά άπενθείας και χτυπητά στον αντίποδά του, τον Καβάφη.

Τό πέραςμα σημαίνει αυτόματα τήν εγκατάλειψη του παραδομένου ερμηνευτικού – και διδακτικού – κανόνα και τήν εγκαινίαση ενός άλλου: του θεωρητικά αντίστροφου και άρα άντιακαδημαϊκού και μοντέρνου. Άπό τήν τακτική αυτή δέν απέχει πολύ και ή δεύτερη μέθοδος και πορεία. Αυτή καταργεί, καθώς είπα, άπό τήν προσοχή των παιδιών, μαζί με τά παραδοσιακά κείμενα και τά ερμηνευτικά κλειδιά τους. Άποτείνεται λοιπόν σε μία παρθενική προσοχή και συνείδηση, λευκή άπό κάθε πρόσχωση και μαθητεία του παρελθόντος. Άποτείνεται στην ίδια τήν παιδικότητα και άκόμη βαθύτερα στην ύποσυνείδητη λειτουργία και τή συνειρμική φαντασία μέσα μας. Σ' αυτήν, πού χωρίς τή διαμεσολάβηση καμιάς σχολαστικής ερμηνείας κάνει δεκτή και τήν πιο παράτολμη εικόνα και έκφραση. Και τότε όπως ο «άμόρφωτος»

2. Τή λύση του πρώτου τρόπου π.χ. τήν πρότεινε και τήν εφαρμόσε μερικά αλλά εϋστοχα ο Ν. Παρίσης (βλ. *Ή διδασκαλία τής σύγχρονης ποίησης στη μέση εκπαίδευση*, Ήκπαιδευτήρια Ζηρίδη, 1978). Τή λύση του δεύτερου τρόπου τήν ύποδείξε θεωρητικά, με αναλυτικές δοκιμές τεχνητών συνειρμών, ο Α. Μπελεζίνης (βλ. περ. *Υδρία*).

δέχεται φυσικότητα τή λογική του παραμυθιού, παρόμοια και ή «λευκή» και άπροκατάληπτη συνείδηση του παιδιού μπορεί να δεχτεί και να καταλάβει αυτάματα άκόμη και τή γλώσσα του υπερρεαλισμού. Να καταλάβει λ.χ. στο ποίημα πού προανέφερα, χωρίς ιδιαίτερες εξηγήσεις ή έρωτήσεις, τήν παράλογη εικόνα τής μικρής πού έκοβε και μοίραζε: *κομμάτια γνήσιο ούρανό*.

5. Κοινωνική ερμηνεία και σημειολογική άνάλυση

Άλλά ή διδασκαλία τής ποίησης και μάλιστα τής νεότερης ποίησης στην Ήκπαίδευση δέν είναι θέμα επιδέξιου χειρισμού ή προσωπικής πρωτοβουλίας των ίκανών. Δέν είναι – και δέν πρέπει να είναι άποκλειστικά – θέμα παιδαγωγικού ταλέντου. Πρέπει να είναι θέμα κατευθύνσεων και δεδομένων κοινής χρησικτησίας: θά έλεγα μάλιστα, με όλη τήν ελαστικότητα πού επιβάλλεται να ύπάρχει, κοινής άποδοχής και γενικού κύρους. Όπως στην παλιά διδακτική είχαμε τά *συμφωνημένα* συστήματα διδασκαλίας – τή λογοτεχνική και τήν άνθρωπιστική σκοπία ή ερμηνεία – πρέπει τώρα να τά αντικαταστήσουμε με άλλα συστήματα και με τά συμφραζόμενά τους: καινούριες άρχές, μέθοδος, ύλη.

Έτσι ξαναγυρίζουμε στην άνάγκη μιας ενημερωμένης παιδείας και ερμηνευτικής γραμμής πού πρέπει να ένωτιστούμε όλοι μας, προκειμένου να πλησιάσουμε και να δουλέψουμε τή νεότερη αλλά και τήν παλαιότερη λογοτεχνία μέσα στη σχολική πραγματικότητα. Προτού βγούμε στη σκηνή τής διδασκαλίας, πρέπει να έχουμε άφομοιώσει τήν καινούρια ύλη [σουδής] και σκοπιά[ερμηνείας], πού έχει κουβαλήσει ο μόχθος τής ειδικής επιστήμης σχετικά με τό θέμα μας. Πρόκειται για δύο άντιποδικές όπτικές:

1. τήν κοινωνική σκοπία: και
2. τή σημειολογική άνάλυση.

Άντιποδικές, όχι ίσως γιατί ή πρώτη εξελίσσεται ως στενά πολιτική και ή δεύτερη ως (έντός εισαγωγικών) φορμαλιστική. Άλλά για τή διαφορετική σκόπευση και μεθοδολογία τους: Ή πρώτη πιστεύει στην έστερονομία του κείμενου και συνεξετάζει μαζί του τά ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά πράγματα και νοήματα, ενώ ή δεύτερη πιστεύει στην άυτονομία του και τό ανατέμνει στην επιφάνεια τής μορφής και γενικά του μορφώματός του, άποκλείοντας όλοτελώς ή ένμέρει τά άλλα κριτήρια.

Ή κοινωνική μέθοδος και σκοπία δέν έχει κωδικοποιήσει ως τώρα κανένα σύστημα ερμηνείας. Πάντως έχει διαποτίσει, έποικοδομητικά για τή μεταστροφή πού επιζητούμε, τή συνείδησή μας παρ' όλες τίσ υπερβολές της: Δέν μένομε πιά θεμιτά στους όρους ο πολιτικός χαρακτήρας στην ποίηση του Βάρναλη, του Ρίτσου ή τής πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, αλλά έξιςου άποδεκτοί μας γίνονται όροι άκατανόητοι στο παρελθόν ή συζητήσιμοι ως χτές, όπως ο πολιτικός Καβάφης, ο πολιτικός Σεφέρης, ο πολιτικός Καρυωτάκης. Και άπ' αυτή τή σκοπία διαμορφώνονται ήδη όρισμένες όπτικές, πολύ χρήσιμες για τή διδασκαλία. Λ.χ. ή μέθοδος των τριών κλειδιών για τήν ποίηση του Καβάφη (Στρατής Τσίρκας), ή οικονομική άποψη τής «άποξένωσης» στην ποίηση του Καρυωτάκη (Τίτος Πατριός), ή όπτική τής πολιτικής ήθικης στην μεταπολεμική ποίηση (Δ.Ν. Μαρωνίτης). Άπουσιάζει άκόμη ο κριτικός φιλόλογος πού θά χαράξει άπό

παρόμοιες όπτικές που θρίσκονται στη στάθμη της θεωρίας, όχι πιά πρωτοβάθμια αλλά επεξεργασμένα και όχι πιεστικά αλλά ελαστικά, τά καινούρια μοντέλα πρακτικής για μία κοινωνική ή ιδεολογική διδακτική του μαθήματος της Λογοτεχνίας.

Απεναντίας έχομε, τά τελευταία χρόνια, πολύ αναλυτικές και σχολαστικά οργανωμένες σημειολογικές εργασίες πάνω σε ποιήματα κυρίως του Καβάφη, του Σεφέρη, του Έλύτη, του Ρίτσου, του Σινόπουλου, του Σαχτούρη. Πρόκειται για αναλύσεις στην πλειονότητά τους συγκεκριμένα στυλιστικές και κάποιες άοριστα δομολογικές. Σημειώνω άπλως μερικά όνόματα έρμηνευτών – ή βιβλιογραφία είναι σε κάθε περίπτωση στη διάθεσή σας – μέ την κατανόσή σας αν δέν περιλαμβάνονται όλοι: Ε. Καψωμένος, Ξ.Α. Κοκόλης, Π. Κολακλίδης, Μ. Σαντορινιού, Renata Lavagnini, Massimo Peri.³ Σημειώνω πώς ή φαινομενική όμοιομορφία και άποκλειστικότητα της μεθόδου άποδεικνύεται μέ τό πέρασμα του χρόνου πραγματική ποικιλία και δείχνει τή διεύρυνση του φορμαλισμού της. Σημειώνω επίσης πώς ή έρμηνεία εφαρμόζεται, άπλη αλλά και μικτή (μέ την ύποστήριξη της δομολογικής και της κλασικής φιλολογικής μεθόδου), άκόμη και σε παλαιότερα κείμενα της Λογοτεχνίας μας (π.χ. *Ό Πειρασμός*: Ε. Καψωμένος, *ό Κρητικός*: Δ.Ν. Μαρωνίτης.⁴

Ξαναγυρίζομε στην κοινωνική έρμηνεία και τή σημειολογική άνάλυση. Ό αντιπαράθεσή τους στην κρίση των παιδιών ή ό δικός μας συνδυασμός κατά τή διδασκαλία του μαθήματος δέν πρέπει νά θεωρείται άστοχη τακτική: απεναντίας, οι δύο τρόποι – αντιπαράθεση και συνδυασμός – αξίζει, κατά περίπτωση και περίσταση, νά εναλλάσσονται. Π.χ. μπορεί νά συμπροσφέρονται προκειμένου για τίς *Θερμοπύλες*, παρ' όλη τήν εκζήτηση στη συνέπεια της μεθόδου τους και ή κοινωνική και θεωρητική έρμηνεία του Στρατή Τσίρα (*Ό Καβάφης και ή εποχή του*, σ. 103 κ.έ.), και ή τεχνολογική και εφαρμοσμένη άνάλυση του Ξ.Α. Κοκόλη (*Ό Φιλόλογος*, τ. 1 και 2). Και ό νοών νοεϊτώ.

6. Ό σχολική βιβλιοθήκη της Νεοελληνικής Γραμματείας

Μετά από τήν προηγούμενη κατατόπιση του φιλόλογου, χρειάζεται συστηματοποίηση στη δουλειά του. Είναι καιρός ή βιβλιοθήκη του σχολείου νά πλουτιστεί μέ μία σειρά βιβλία. Βιβλία που τά θεωρώ απαραίτητα και πρόσφορα και έτσι γραμμένα, ώστε νά είναι τά ίδια και για τό μαθητή και για τόν καθηγητή: Ό καθηγητής – πρέπει καλά νά τό συνειδητοποιή-

σομε – διαφέρει από τό μαθητή όχι κατά τήν άποκλειστική πηγή της σοφίας τους αλλά κατά τήν επισημονική του ξεειδίκευση και τήν άσκημένη του κρίση.

Αυτά λοιπόν πρέπει νά είναι:

I. ΜΙΑ ΣΧΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Πώς τήν φαντάζομαι: Δέν πρέπει νά είναι κανενός είδους έπιτομή των γνωστών και μεγάλων, αλλά προσαρμοσμένη στην προβλεπόμενη ύλη του αναλυτικού προγράμματος και στα περιεχόμενα των Νεοελληνικών Κειμένων των τάξεων. Καί όρα θά πρέπει νά δίνει στα κύρια χαρακτηριστικά τους και ευδιάκριτα τίς εποχές, τά ρεύματα και τίς σχολές αυτής της ύλης και αυτών των περιεχομένων: Στην άρχή ή εισαγωγικά στα άρμόδια κεφάλαια νά εξηγεί δηλαδή όχι θεωρητικά, αλλά πολύ συγκεκριμένα και μέ παραδείγματα, λ.χ. τί είναι ιδεολογική και τί αισθητική θεωρία, τί είναι ρεαλισμός και τί φορμαλισμός στην τέχνη, τί είναι ό υπερρεαλισμός και πώς εκφράζεται, τί είναι ό έλευθερος στίχος και πώς λειτουργεί. Και στην άνάπτυξη της πρέπει νά είναι περιγραφική: νά περιγράφει αναλυτικά τήν πορεία και τούς σταθμούς του έργου του συγγραφέα, άκόμη και τήν υπόθεση, δηλαδή τήν άνάπτυξη του θέματος και των ιδεών των μεγάλων και βασικών ποιημάτων (π.χ. του *Άξιον έστί*, του *Μπολιβάρ*, άκόμη και του *Τελευταίου σταθμού*). Μία πρόχειρη άνθολόγηση κρίσεων είναι επίσης άπαραίτητη. Τέλος οι εποχές πρέπει νά συνδέονται μέ άδρομερή σημειώματα. Και κατακλείδα μέ σχετική βιβλιογραφία και χρονολογικούς Πίνακες.

II. ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Δηλαδή όχι μόνον ό σχολικός Κάλδος, Σολωμός, Καβάφης, αλλά και ό σχολικός Σεφέρης, Έλύτης, Ρίτσος, Αναγνωστάκης, Παπαδίτσας, Σινόπουλος, Σαχτούρης. Βασικά, θά πρόκειται για μία αίτιολόγησή τους: Ό άνθολόγηση πρέπει νά είναι όχι ποιητική αλλά καταρχήν αντιπροσωπευτική. Ό αντιπροσώπευση πρέπει νά γίνεται μέ βάση τά προσωπικά θεματικά, ψυχολογικά και ιδεολογικά μοτίβα του ποιητή: και φυσικά, παρακολουθώντας τήν εξέλιξη τους από συλλογή σε συλλογή. Έτσι θά συσχετίζεται και θά αντιδιαστέλλεται ευδιάκριτα μέ τό περιβάλλον του. Χάρη στα ψυχολογικά και τά ιδεολογικά κριτήρια θά συσχετίζεται μέ τό κλίμα και τήν κίνηση των ιδεών της εποχής και χάρη στα προσωπικά του μοτίβα θά διακρίνεται από τούς άλλους ποιητές. Όπωσδήποτε θά υπάρχει μία γενική εισαγωγή, που – χωρίς καμία άξιολογική παρέμβαση του επιμελητή – θά τοποθετεί, θά περιγράφει και θά διακρίνει αυτά τά πράγματα: και ειδικότερες μικρές προεισαγωγές, σε κάθε άλλαγή σταθμού στην εξέλιξη του. Στο τέλος, *Σημειώσεις*, *Πίνακες* και *Γλωσσάρι*: Στίς *Σημειώσεις* θά περιέχονται τά πραγματικά στοιχεία του ποιήματος, οι *Πίνακες* θά είναι συσχετικοί, τό *Γλωσσάρι* θά άποτυπώνει, εκτός από τή σημασία, τή γλωσσική εικόνα και ιδιομορφία του ποιητή (δέν θά άποκλείονται άκόμη και λέξεις όλόκληρα λήμματα). Καθόλου έρωτήσεις, αλλά προτάσεις για εργασίες στο ύψος του σχεδιασμού που προηγήθηκε.

III. ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΕΛΤΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ

Έννοώ πώς θά έχομε ειδικά δελτία βοηθημάτων για μία εποχή, μία θεωρία, έναν συγγραφέα και προπαν-

3. Σχετικές εργασίες τους δημοσιεύονται κυρίως στα περ. *Ό Φιλόλογος*, *Φιλολογικά*, *Κώδικας*, *Σπείρα*, *Υδρία*, *Λόγος* και *Πράξη* κ.λπ.

4. Και μέ τήν ευκαιρία αυτή άς σημειωθεί πώς παρά τήν έπαφή τους αντίστοιχα μέ τή δομολογική και φιλολογική πλευρά του «μικτού αλλά νόμιμου είδους» τους αντίστέκονται στην ταξινόμηση και ή [παρ]ορμητική και κεντρομόλα στρατηγική του Δ.Ν. Μαρωνίτη και ή άνασυνθετική και περιμετρική τακτική του Γ. Κεχαγιόγλου. Μία άλλη άνάλυση και έρμηνεία παρ' όλη τήν κλασική φιλολογική της γραμμή, θά έλεγα αυτή των ψυχολογικών συνειρμών της πνευματικότητας άλά Μπόρχες πηγαινει νά στοιχειοθετήσει, τελευταία, ό Ν. Βαγενάς (Βλ. *Ό ποιητής και ό χορευτής*, 1979, σ. 196-200 και 250-259).

τός για τὰ ποιήματα πού θά διδάξομε. Δέν έννοώ γενικά βιβλιογραφία καί παραπομπές, άλλα αυτόσια τὰ κείμενα καί όπου χρειάζεται μεταποιημένα για τή σχολική χρήση. Π.χ. για τήν *Τελευταία μέρα* του Σεφέρη, τίς σχετικές εργασίες του Κοκόλη, του Vittì, του Αργυρίου, του Μαρωνίτη. Για τό *Περιμένοντας τούς βαρβάρους* του Καβάφη, τίς εργασίες του Π. Πετρίδη, του Μαλάνου, του Περιόδη, του Τσίρα, του Μιχαλέτου. Μέ τήν υπόδειξη του δελτίου θά οδηγούμαστε στην ειδική *Κειμενοθήκη* του θέματος ή του ποιήματος. Καί έτσι καθηγητής καί μαθητής όπλισμένοι – συνήθως συμβαίνει ό ένας νά είναι όπλισμένος καί ό άλλος διαθέσιμος – θά είναι καί τυπικά έτοιμοι για τήν έπεξεργασία του μαθήματος.

7. Κριτική συνείδηση σύστοιχη προς τὰ έργα της κριτικής φαντασίας

Μένει ή ουσιαστική πλευρά του ζητήματος. Είναι αυτή που μέ ιδιαίτερη έμφαση τόνισα στην αρχή: ή επιτακτική ανάγκη για καλλιέργεια στις ψυχές των παιδιών καί στη σχολική πράξη μιας κριτικής συνείδησης αυτοτελούς τύπου. Τί είναι τὰ κείμενα που διδάσκουμε; Έργα της κριτικής φαντασίας. Άρα σύστοιχη προς αυτή καθώς είπα θά είναι καί ή κριτική συνείδηση που πρέπει νά αναπτύξομε. Ούτε γενικά θεωρητική, ούτε ειδικά φιλολογική, άλλα κριτική. Άλλίως αν δεν εκτραπούμε σε άλλα ζητούμενα, σαν αυτά που ανέφερα στην αρχή, θά τελειώνει τό μάθημα καί θά μένομε άδειοι, μέ τίς θεωρίες καί τίς προηγούμενες αναλύσεις – μιá καινούρια τεχνολογία – στά χέρια. Στο μεταξύ ή ψυχή του κειμένου, που έχει τή δική του ψυχή καί τή δική του μορφολογία, θά μάς έχει καί πάλι ξεφύγει.

Πώς καλλιεργείται αυτή ή κριτική; Η απάντηση ούτε εύκολη είναι, ούτε χωρά στα όρια – που τὰ καταχράστηκα ήδη – μιας εισήγησης. Άλλά επειδή βρίσκομαι στην περιοχή των προτάσεων, θά πρότεινα καί εδώ κάποιες ιδέες: Πρώτη τό πνεύμα αυτής της ζητούμενης κριτικής νά περάσει γενναία καί στα Νεοελληνικά Κείμενα του σχολείου. Νά περιέχονται, ισότιμα προς τὰ κείμενα της κριτικής φαντασίας (τά διηγήματα καί ποιήματα) καί κείμενα γνήσιας κριτικής. Έπαναλαμβάνω γνήσιας καί δοκιμακικής κριτικής, καί όχι θεωρίας ή περιεχομένου άλλου γένους (π.χ. ψευδοφιλοσοφικά, ιστορικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά). Καί ισότιμα, που σημαίνει καί ποσοτικά καί ποιοτικά ισοδύναμα· ποιοτικά, μέ τήν προϋπόθεση νά μήν άγνοείται καί σ' αυτά ό παράγοντας της αντιπροσωπευτικότητας. Καί τό πνεύμα αυτής της κριτικής νά περάσει καί στη σύνταξη των βοηθημάτων που πρότεινα, δηλαδή στη *Σχολική Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, στους *Σχολικούς συγγραφείς*, ακόμη καί στην έπεξεργασία των αναλύσεων της *Κειμενοθήκης*. Συμπληρωματικά, θά βοηθήσει καί ή ζωντανή επαφή καί άσφαλώς ή κατάρτιση μιας σχολικής δισκοθήκης μέ άπαγγελίες καί εξομολογήσεις των σύγχρονων ποιητών. Μετά τὰ κριτικά κείμενα ή γλώσσα των ίδιων των ποιητών είναι ό ευθύτερος δρόμος που οδηγεί, έμμεσα άλλα άσφαλα, στη ζητούμενη κριτική συνείδηση.

Τελειώνοντας, θά ήθελα νά συγκεντρώσω τήν προσοχή μου στα εξής σημεία: Πρόκειται για μάθημα, που πρωταρχικά μάς ενδιαφέρει χάρη στην αισθητική άξια καί ιδιομορφία του. Στη συνέχεια, για

μάθημα που καλλιεργεί εκφραστικές καί πολιτιστικές άξίες σύγχρονες, ζωντανές καί λειτουργικότερες. Τέλος για μάθημα, που προβληματίζει, δίνει δηλαδή ιδεολογικά στηρίγματα στην προσωπική παιδεία μας. Άλλά τὰ δίνει διαμέσου της δικής του νομοτελείας. Η καλλιέργεια λοιπόν, κατά τή διδασκαλία, των αντίστοιχων κριτηρίων στην ύπηρεσία των παραπάνω σκοπών του μαθήματος – αισθητικός, πολιτιστικός, ιδεολογικός προβληματισμός μας – θετικά τό αντιδιαστέλλει μέ άλλα μαθήματα της σχολικής πραγματικότητας, που ό λόγος καί ή λογική τους ισοπεδώνονται καί γίνονται κάθε μέρα καί πιο «διεθνή», τεχνοκρατικά καί άφηρημένα. Ένώ ή λογοτεχνία, κοντά στις πιο αυτόχθονες καί προσωπικές ρίζες της γλώσσας, του πολιτιστικού καί της ιδεολογίας μας μπορεί νά άποδειχτεί, έτσι χειραγωγημένη, σαν ή μόνη αντίσταση στη δύναμη του άλλοτριωτικού μηχανισμού που είναι ή Έκπαίδευση στις μέρες μας.

και πάλι τὰ ομόλογα

ΕΤΒΑ

δίνουν τό μεγαλύτερο τόκο

Τώρα διατίθενται τίτλοι:

- Δραχμών: 5.000, 25.000, 50.000, 100.000, 200.000, 300.000, 400.000 ..... **17%** έπιτοκίου
- Δραχμών: 500.000, 600.000, 700.000, 800.000, 900.000 ..... **19%** έπιτοκίου
- Δραχμών: 1.000.000, 1.100.000, 1.200.000, 1.300.000, 1.400.000, 1.500.000, 1.600.000, 1.700.000, 1.800.000, 1.900.000, 2.000.000 ..... **21%** έπιτοκίου

Παραδείγματα ετήσιας άποδόσεως των ομολόγων

Τίτλος	Έπιτόκιο	Τόκος	Τίτλος	Έπιτόκιο	Τόκος
100.000	17%	17.000	1.000.000	21%	210.000
500.000	19%	95.000	2.000.000	21%	420.000

ομόλογα

ΕΤΒΑ ανώνυμα ρευστοποιήσιμα τόκος άφορολόγητος

Θά τὰ βρείτε, εκτός από τό καταστήματα της ΕΤΒΑ, στις έμπορικές Τράπεζες, στο Τεχνολογικό Τομέα, στο Χρηματιστήριο, καί στην Ελληνική Ένωση Επενδύσεων Χαρτοφυλακίου

Οί φιλοσοφικές θεωρίες του Φυσικού Δικαίου καί τό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας

Τόμας Χόμπς καί Τζών Λόκ

τοῦ Αἰμίλιου Μεταξόπουλου

Ἡ κλασικός φιλοσοφικός φιλελευθερισμός ταυτίζεται σέ γενικές γραμμές μέ τίς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ μελέτη αὐτή εἶναι ἀφιερωμένη στό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στό πλαίσιο τοῦ ἔργου δύο μεγάλων θεωρητικῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου: τοῦ Χόμπς καί τοῦ Λόκ. Ἡ ἀνάλυσή μας θά διακλαδωθεῖ στό σχολιασμό ὀρισμένων πτυχῶν τῶν συστημάτων τους.

Μιά μικρή εἰσαγωγή, ὅμως, εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν τοποθέτηση ἑνός σημαντικοῦ προβλήματος ἱστοριογραφικοῦ καί φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα: ἐκείνου πού ἀφορᾷ τό σαφῆ προσδιορισμό τοῦ τί ἐννοοῦμε λέγοντας ὅτι κάποιος φιλόσοφος ἀνήκει στή χορεία τῶν νεότερων θεωρητικῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Πρόσφατες σχετικά μελέτες μετατόπισαν λίγο τά παραδοσιακά κριτήρια «κατάταξης» περιλαμβάνοντας σ' ἕνα ἰδεατό κατάλογο τῶν μεγάλων ἐκπροσώ-

πων τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου περιπτώσεις μέχρι πρότινος ἀμφιλεγόμενες (παράδειγμα: τόν Χόμπς). Ἐμεῖς θά δανειστοῦμε ἀπ' τόν Ν. Bobbio δύο θεμελιακά κριτήρια ἄκρως γενικά: 1) πέρα ἀπό τό ὑπαρκτό δίκαιο ὑπάρχει τό φυσικό δίκαιο· 2) τό φυσικό δίκαιο εἶναι «ἀνώτερο», προσδιορίζει ἢ δεσμεύει τό ὑπαρκτό νομοθετικό οἰκοδόμημα ἀποτελώντας κατά κάποιο τρόπο τήν «οὐσία» του καί τήν πηγή τῆς νομιμότητάς του. Τά κριτήρια αὐτά εἶναι φορμαλιστικά: ἰδοῦ ἡ πρώτη ἀντίρρηση πού θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ κι ὄχι ἀδικαιολόγητα. Θά τά χρησιμοποιήσουμε ὅμως ἐπειδή μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὀρθοθετήσουμε ἕνα χώρο σκέψης ἀνιχνεύοντας κατόπιν τά ἰδιαίτερα καί βαθύτερα χαρακτηριστικά του. Διευκολύνουν λοιπόν τή θεμελίωση τῆς κεντρικῆς μας ὑπόθεσης: αὐτό πού διαπνέει καί καθορίζει τίς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἄρρηκτα δεμένες μέ τή γέννηση τοῦ σύγχρονου φιλελευθερισμοῦ, εἶναι μιά ὀρισμένη ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς φυ-

Τό κείμενο αὐτό εἶναι ἡ συντεταγμένη μορφή ἑνός κεφαλαίου διπλωματικῆς ἐργασίας, θέμα τῆς ὁποίας ἦταν οἱ σχέσεις τοῦ καντιανοῦ φιλελευθερισμοῦ μέ τά φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ δέκατου ἔβδομου καί τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα. Ἐλπίζουμε σ' ἕνα μελλοντικό τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ νά μπορέσουμε νά παρουσιάσουμε καί τό δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου πού ἀφορᾷ τή θεωρία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στόν Κάντ. Ἡ μελέτη πού δημοσιεύεται ἐδῶ ἔχει ἀντικείμενό της τίς ἀντίστοιχες θεωρίες τοῦ Χόμπς καί τοῦ Λόκ.

σικής ιδιότητας του Ἀνθρώπου, πού άλλοτε συνδέεται με ἀνθρωπολογικές (ἢ καί βιολογικές) ἰδιαιτερότητες, άλλοτε με τήν ἀνθρώπινη ἐργασία, άλλοτε με τήν πουριτανική ἀντίληψη τοῦ πεπρωμένου. Σέ κάθε περίπτωση οἱ θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποκτοῦν νόημα, μετά τό Μεσαίωνα, μόνο στό βαθμό πού ἐξαρτῶνται ἀπόλυτα ἀπό τό δικαίωμα στήν ἀτομική ἰδιο-

κτησία¹ καί τό νομιμοποιῶν μέ τή σειρά τους θεωρητικά. Τά προβλήματα τοῦ κράτους, τοῦ δικαίου καί τῆς πολιτικῆς δέν εἶναι δυνατόν νά ἀντιμετωπισθοῦν στό πλαίσιο τῶν θεωριῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποσυνδεδεμένα ἀπ' τή θεμελιακή ἐξίσωση: φυσική ἰσότητα + φυσική ἐλευθερία = συμφυρές στήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δικαίωμα στήν ἀτομική ἰδιοκτησία.

THOMAS HOBBS

Ὁ Thomas Hobbes (1588-1679) ἱκανοποιεῖ καί τά δυό φορμαλιστικά κριτήρια πού παραθέσαμε πῶ πάνω. Ἀλλά ἓνας ἀπ' τοὺς λόγους πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά τόν θεωρήσουμε θεμελιωτή τῆς μοντέρνας φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι καί ἡ ἐφαρμογή τῶν ριζοσπαστικῶν, νομιναλιστικῶν, ἐπιστημολογικῶν καί ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν πού διαπνέουν τίς γεωμετρικές του ἀντιλήψεις καί τή Λογική του στή θεωρία τοῦ Κράτους. Λέμε θεωρία τοῦ κράτους κι ὄχι πολιτική ἐπιστήμη ἐπειδή οἱ δυό ἔννοιες δέν ἔχουν τήν ἴδια ἔκταση· ἡ σύγχρονη πολιτική ἐπιστήμη ἀρχίζει μέ τό Μακιαβέλι. Ἀλλά μόνο μέ τόν Χόμπς καί τίς συστηματοποιήσεις του γίνεται φανερό ὅτι ἡ πολιτική συγκροτεῖται ὡς διαδικασία αὐτόνομη καί πρωταρχική σ' ἓνα δοσμένο κοινωνικό πλαίσιο μόνο διαμέσου τῆς συμπύκνωσής της στή στιγμή τῆς λήψης καί πραγματοποιήσεως ἀποφάσεων πού ὑλοποιοῦν τήν ἐξουσία: καί ἡ ἐξουσία εἶναι ταυτόσημη μέ τό κράτος ἀφοῦ ὅλοι οἱ πολύπλοκοι συσχετισμοί πού τήν ἀποκρυσταλλώνουν ἐλέγχονται καί διευθύνονται ἀπό τόν ἀπόλυτο ἀρχοντα, τό Leviathan, τό κράτος. Καμιά διαδικασία «ἡγεμόνευσης» δέν εἶναι δυνατή ἂν δέν ἀνάγεται στό κράτος ἢ δέν ἀπορρέει ἀπ' αὐτό.

Ὁ Χόμπς ἐπεκτείνει τίς ἀντιλήψεις του γιά τή γεωμετρία, ἢ τουλάχιστον γιά τή γεωμετρική, «γαλιλεϊανή» μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στήν ἀνάλυση τῶν δομῶν τοῦ κράτους. Τό κράτος, ἐξάλλου, στό σύστημά του δέν ἀποτελεῖ ἔννοια διαφοροετική

ἀπό ἐκείνη τῆς κοινωνίας. Ὁ διαχωρισμός κράτους-πολιτικῆς κοινωνίας/κοινωνίας τῶν πολιτῶν εἶναι πολύ μεταγενέστερος καί τόν ὀφείλουμε στό Χέγκελ.²

Παραλείποντας κάποιες ἰδιομορφίες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας τοῦ Χόμπς πού ἀφοροῦν τή φυσική, μποροῦμε σέ γενικές γραμμές νά ἐντοπίσουμε τό κοινό χαρακτηριστικό τῆς γεωμετρίας τῶν σωματιδίων πού ἐπεξεργάστηκε καί τῆς πολιτικῆς του θεωρίας στό συμβατικό τους χαρακτήρα (conventionalism). Οἱ ἐπιστήμες αὐτές εἶναι, κατά τή γνώμη του, ὁλοτελῆ ἀσφαίρητες στό βαθμό πού οἱ βασικές τους ἀρχές δέν ἀνταποκρίνονται σέ «ἐξωτερικά» πραγματικά δεδομένα (τοῦ χώρου γιά παράδειγμα) ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικά ἀπό ὀρισμένες «πρώτες ἀρχές» πού κατά πλήρως συμβατικό τρόπο οἱ ἄνθρωποι συναποδέχονται. Ὅταν διαθέτουμε τίς «πρώτες ἀρχές» εἶναι δυνατό, σύμφωνα μέ τή μέθοδο τῆς παραγωγικῆς λογικῆς, νά οἰκοδομήσουμε μιά ὁλόκληρη ἀλυσίδα ἀλληλεξαρτῶμενων συμπερασμάτων, μαθηματικά ἐπαληθεύσιμων, πού θά μᾶς ὁδηγήσουν στό μονοσήμαντο προσδιορισμό τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ ἰσχύοντος κανόνα γιά κάθε μιά ἀπ' τίς περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν πού θά μᾶς παρουσιασθεῖ. Σχηματοποιώντας, ὁ Χόμπς προχωρεῖ κάπως ἔτσι: συμβατικά ἀποδεχόμεστε καί ὀρίζουμε ὅτι τά a, b, c, ἰσχύουν. Ἀλλά τότε ἀναγκαστικά συμπεραίνουμε ὅτι ἰσχύουν ὡς παράγωγα τῶν a, b, c, τά πορίσματα k, m, n. Ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν πορισμάτων ἢ θεωρημάτων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό ὅποιαδήποτε «πραγματικότητα». Ἡ ἀλήθεια τους ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπό τή σύμβαση πού ἔχει ἀρχικά συναφθεῖ.

Γιά τίς κοινωνικές σχέσεις ἐπίσης ἰσχύει ἡ ἀρχή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μιά ἐπιστήμη θεμελιωμένη στή γεωμετρική (εὐκλείδεια) μεθοδολογία εἶναι μιά ἐπιστήμη πού ἐπιτρέπει τή μαθηματικο-συλλογιστική παραγωγή τῶν δευτερευουσῶν ἀληθειῶν ἀπό τό σύστημα τῶν πρώτων ἀρχῶν καί ὀρισμῶν πού συμβα-

1. Δέν θ' ἀσχοληθοῦμε καθόλου μέ τό ἀρχαῖο «φυσικό δίκαιο» τῆς ἑλληνικῆς ρωμαϊκῆς ἢ μεσαιωνικῆς θεώρησης. Ὅποτε χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο αὐτό ἀναφερόμαστε ἀποκλειστικά στή θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού εἶναι συνδεδεμένη μέ τά ὀνόματα τοῦ Grotius, τοῦ Pufendorf, τοῦ Thomasius κ.λπ.

2. Ὁ διαχωρισμός αὐτός εἰσάγεται καί «θεσμοποιεῖται» ἀπό τόν Χέγκελ καί στά νεανικά ἀλλά κυρίως στά ἔργα τῆς ὀριμότητάς του καί ἰδιαίτερα στή *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*. Ὁ Χέγκελ καταλήγει σ' αὐτό τό διαχωρισμό μέσ' ἀπ' τή μελέτη τῶν ἀγγλῶν «ἡθικιστῶν» καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα τοῦ Α. Smith, τοῦ Ferguson κ.λπ.

τικά έχουμε αρθρώσει. Ἐπιστήμη είναι ἡ γνώση τῆς λογικῆς σύνδεσης τῶν ἐσωτερικῶν θεωρημάτων πού θεμελιώνουν ἕνα σύστημα προτάσεων καί ὄχι ἡ γνώση τῶν γεγονότων. Ἐπιστημονική είναι ἡ γνώση πού μπορούμε a-priori νά ἐπαληθεύσουμε. Γιά a-priori ἐπαληθευσιμότητα, σημειώνει ὁ Χόμπς στό *De Homine*, μπορούμε νά μιλάμε μόνο στήν περίπτωση τῶν προτάσεων ἐκείνων πού ἀναφέρονται σέ ἀντικείμενα ἢ κατασκευῆ τῶν ὁποίων ἐξαρτάται ἀποκλειστικά ἀπό τήν αὐθαίρετη βούληση τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψή του ἄλλωστε

«καί ἡ πολιτική καί ἡ ἠθική, οἱ ἐπιστήμες δηλαδή τοῦ δίκαιου καί τοῦ ἀδίκου, τοῦ ἴσου καί τοῦ ἄνισου μποροῦν ν' ἀποδειχθοῦν a-priori»

κι αὐτό ἐπειδή τίς ἀρχές χάρις στίς ὁποῖες γνωρίζουμε τί είναι τό δίκαιο καί τό ἴσο ἢ ἀντίθετα τό ἀδικο καί τό ἄνισο, δηλαδή τίς αἰτίες τῆς δικαιοσύνης καί γιά τήν ἀκρίβεια τούς νόμους καί τίς συμφωνίες, τούς φτιάξαμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.³ Ἡ πολιτική είναι μιά ἀληθινή ἐπιστήμη ἐπειδή ἔχουμε μόνοι μας ὀρίσει τίς γενικές ἀρχικές προτάσεις ἐνός συμβολαίου (σύμβασης) μέ βάση τίς ὁποῖες θά ἐπιλύσουμε τά δευτερογενή προβλήματα τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης στίς συγκεκριμένες μεταπολίσεις, τίς διαμάχες, τίς ἀναμετρήσεις καί τούς κανόνες διευθέτησης τῶν προβλημάτων πού ἀνακύπτουν στούς κόλπους μιάς κοινωνίας. Ἡ κοινωνία δέν είναι θεμελιακή ἀρχή, δέν είναι ἀδιάσπαστο σύνολο: ἀποτελεῖται ἀπό μέρη, είναι μιά σύνθεση, ἕνα «σῶμα».⁴ Καθετί σύνθετο, είναι τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης καί τῶν ἀλληλεπιδράσεων τῶν μερῶν πού τό συγκροτοῦν. Ἡ κοινωνία σά σύνθεση, διασπάται ἐννοιολογικά σέ συνιστώσες ἢ μηχανική κίνηση τῶν ὁποίων τήν παράγει. Ἄν ἐπιθυμοῦμε νά κατανοήσουμε τί είναι μιά κοινότητα, ὀφείλουμε ἄναλύοντας τήν στήν συνθέτοντα μέρη νά ἀνακαλύψουμε τίς ἀρχές τῆς κίνησής τους ὥστε νά μπορέσουμε νά ἐπινασυνεργηθῶμε ἐννοιολογικά τούς νόμους πού ἐν εἶδει θεωρημάτων τήν διέπουν καί τήν συντηροῦν. Ὄφειλουμε μέ δύο λόγια νά ὀρίσουμε τίς πρῶτες ἀρχές τῆς. Στή γεωμετρία αὐτές είναι γιά παράδειγμα τά ἀξιώματα τοῦ Εὐκλείδη γιά τό χῶρο. Στήν ἐπιστήμη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων είναι τά ἀτομικά ὑποκείμενα, οἱ ὀρμές καί οἱ ὀρέξεις τους, στή φυσική, προκοινωνική τους κατάσταση. Οἱ συνιστώσες τῆς κοινωνίας είναι λοιπόν τά ἄτομα τῶν ὁποίων οἱ προκοινωνικές σχέσεις συνοψίζονται στόν ἀδιάκοπο, ἀνελέητο πόλεμο τῶν πάντων ἐναντίον πάντων.

Σύμφωνα μέ τόν Χόμπς: ἡ ἐννοια τῆς ἰδιοκτησίας συγκροτεῖται ταυτόχρονα μέ τήν ἴδρυση τοῦ κράτους. Ὄρισμένοι ἐρμηνευτές θεωροῦν ὅτι αὐτή ἡ ἀντίληψη διαφοροποιεῖ τόν Χόμπς ἀπό τούς ὑπόλοιπους θεωρητικούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τά ἀτομικά ὑποκείμενα διαμέσου τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδρύουν τήν πολιτική κοινωνία ὄχι γιά νά προστατεύσουν τήν ἤδη ὑπαρκτή ἰδιοκτησία ἀλλά γιά νά ἐπιτύχουν τή

διασφάλιση τῆς αὐτοσυντήρησής τους. Μόνο μετά τήν ἐνταξή τους σ' ἕνα κοινωνικό σύνολο, διεπόμενο ἀπό σχέσεις προσδιορισμένες ἀπό τό θετικό δίκαιο, ἀποκτοῦν τό δικαίωμα στήν ἀτομική ἰδιοκτησία. Ἄπ' τό κράτος ἐκπορεύεται κάθε εἶδος δικαίου. Ἄλλά ἀνάμεσα σ' αὐτή τή θέση καί ἐκείνη σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κράτος είναι ὁ ἐγγυητής τῆς εἰρήνης, στό βαθμό πού κατέχοντας τό νόμιμο μονοπώλιο τῆς ἀσκησης βίας ἀποκλείει καί καταστέλλει ὁποιαδήποτε διαδικασία θά μπορούσε νά ὀδηγήσει τούς ὑπηκόους τους στόν ἀλληλοσπαραγμό – ὑπάρχει πράγματι μεγάλη ἀπόσταση: Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιά εἰρήνη δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας; Είναι ἀπλῶς μιά ἠθική ἢ ἔστω ἀνθρωπολογική ἐπιταγή; Ἐχουμε τή γνώμη ὅτι ὁ ὀφελμισμός τοῦ Χόμπς, σέ συνδυασμό μέ τή μηχανιστική του ἀντίληψη γιά τή συγκρότηση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἀποκλείουν μιά τέτοια μονοσήμαντη ἐρμηνεία. Στή φυσική κατάσταση ἀνάου πολέμου, κάθε ἀνθρώπος δεσμεύεται ἀπό τόν ὑπέρτατο φυσικό νόμο τῆς διατήρησής του στή ζωή. Αὐτός ὁ φυσικός νόμος ἐγκαταρριζωμένος στή στοιχειώδη ὀρθολογικότητα τοῦ κοινῶν νοῦ ὑποδεικνύει ἕνα κοινό ἀγαθό καθολικά ἐπιδιώξιμο: τήν εἰρήνη. Τό κοινό αὐτό ἀγαθό, ἐάν πραγματοποιηθεῖ, δημιουργεῖ γιά τό κάθε ἄτομο ξεχωριστά συνθήκες στό πλαίσιο τῶν ὁποίων ἡ ὑλοποίηση τῶν προσωπικῶν του διαθέσεων καί ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων του καθίσταται ἄκρως πιθανότερη συγκριτικά μέ τή διαιώνιση ἐνός καθεστῶτος ἀλληλοσπαραγμοῦ ὅπου τό μόνο ἰσχύον δίκαιο είναι ἐκείνο τοῦ ἰσχυρότερου. Στή φυσική κατάσταση τό προσωπικό συμφέρον μόνο βραχυπρόθεσμα μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ. Τό ἐρώτημα συνεπῶς πού τίθεται είναι τοῦτο: είναι ἡ ἐπιταγή τῆς εἰρήνης τό σημεῖο ἐκκίνησης τῶν συλλογισμῶν τοῦ Χόμπς, ἢ μήπως είναι ἀπλά μιά ἐπιταγή ὑπαγορευμένη ἀπό ἀνάγκες ζωτικότερης σημασίας; Κι ἄν οἱ ἀνάγκες καί τά ἀγαθὰ αὐτά συνοψίζονται στό στόχο τῆς αὐτοσυντήρησής, είναι αὐτός πράγματι μονοδιάστατος ἢ μήπως ἡ ἐννοια αὐτοσυντήρησής δέν ἀνάγεται ἀποκλειστικά στή βιολογική διατήρηση στή ζωή; Μόνο μιά μετατόπιση τῆς ἐρωτηματοθεσίας μας θά μάς ἐπιτρέψει νά ἐπιλύσουμε τό κύριο πρόβλημα: γιατί στή φυσική τους κατάσταση οἱ ἀνθρώποι ἀλληλοεξοντώνονται χωρίς ἔλεος; σέ τί ἀποσκοποῦν ὅταν ὁ καθένας τους ἐπιδιώκει τό θάνατο τοῦ ἄλλου, μιά καί είναι προφανές ὅτι ὁ στόχος ἦταν ἡ θανάτωση τοῦ ἄλλου αὐτή καθαυτή καί ἄν αὐτός ὁ στόχος προέκυπτε ὡς ἀποτέλεσμα ἐγγενῶν ἀνθρωπολογικῶν χαρακτηριστικῶν τότε ὁποιαδήποτε προσπάθεια συνεννόησης γιά τή σύναψη ἐνός κοινωνικοῦ συμβολαίου θά κατέληγε σέ παταγώδη ἀποτυχία. Ἡ θεμελιακή ἐρώτηση συνεπῶς δέν είναι αὐτή πού οἱ περισσότεροι ἀπ' τούς μελετητές τοῦ Χόμπς θέτουν. Δέν ἔχει νόημα νά ρωτᾶμε «γιατί ἡ εἰρήνη;» μιά καί τό πρωταρχικό πρόβλημα είναι: «γιατί ὁ πόλεμος, πού ὀδηγεῖ στήν ἀνάγκη γιά εἰρήνη;» Ἐάν χρειάζεται νά καταλήξουμε στό ὅτι

«ἡ πηγή τῶν μεγάλων καί διηνεκῶν κοινωνικῶν πρέπει νά ὑπῆρξε ὄχι ἡ ἀμοιβαία συμπάθεια ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους ἀλλά ὁ ἀμοιβαῖος φόβος» καί στό ὅτι «ἡ αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου φόβου βρίσκεται ἐνμέρει στή φυσική ἰσότητα

3. Hobbes, §*De Homine* 10, 5.

4. Γιά νά ἐμβαθύνει κανεῖς στίς ἐπιστημονικές καί ἐπισημολογικές θεωρίες τοῦ Χόμπς θά πρέπει νά μελετήσει τό *De Corpore*. Μιά μηχανιστική ἀποψη διαφοροτικοῦ τύπου είναι καί τοῦ Descartes (*Regulae, Principes, Geometrie* κ.λπ.)

*τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐνμέρει στή διάθεσή τους
νά βλάψουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο»⁵*

τότε θά πρέπει νά κατανοήσουμε τίς γενεσιουργές αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀλληλοαποδιδόμενης διάθεσης γιά «πρόκληση βλάβης», πού ὅπως ὁ Χόμπς ὁμολογεῖ δέν ἔχει μιά ἀποκλειστική αἰτία: σέ μιά περίπτωση προέρχεται ἀπ' τή ματαιοδοξία καί τήν ἀπληστία καί στήν ἄλλη ἀπό τήν ἀναγκαιότητα ὑπεράσπισης ἀέναντι στούς ἄρπαγες τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καί τῶν ἀτομικῶν ἀγαθῶν τοῦ θιγόμενου. Καί ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος προσθέτει:

«μιά ἄλλη αἰτία, κι αὐτή πολύ συνηθισμένη, τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων νά βλαφθοῦν ἀμοιβαίᾳ, προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι πολλοί ἐπιθυμοῦν ταυτόχρονα τό ἴδιο πράγμα ἐνώ δέν εἶναι δυνατόν νά τό ἀπολαύσουν ἀπό κοινοῦ οὔτε νά τό μοιραστοῦν. Ἐπειτα ὅτι πρέπει νά τό ἀποκτήσει ὁ ἰσχυρότερος: ἀλλά τό ποιός εἶναι ὁ ἰσχυρότερος πρέπει νά ἀποφασιστεῖ μέ τήν πάλη».⁶

Ἡ φυσική προκοινωνική κατάσταση εἶναι συνυφασμένη μέ τήν ἀδεδειγμένη, τό φόβο, τό ἄγχος καί τή θηριωδία: ὅσο αὐτή διαρκεῖ, ἡ ζωὴ κάθε ἀτόμου βρῖσκεται σέ κίνδυνο ὄχι γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως δολοφονικό ὄν ἀλλά ἐπειδή διεκδικεῖ τή χρήση ἀγαθῶν πού ἐπιβουλεύεται καί κάποιος ἄλλος ἢ πού ἤδη τὰ κατέχει κάποιος ἄλλος χωρίς παράλληλα νά μπορεῖ νόμιμα νά ἐπικαλεσθεῖ σχέσεις ἰδιοκτησίας τῆ στιγμῆ πού ἡ ἰδιοκτησία εἶναι νοσητή μόνο σέ κοινωνικό πλαίσιο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ζῶον κτητικόν» καί θηριώδες· ἡ φυσική ἰσότητα δξύνει τὰ ἀδιέξοδα: ὀδηγεῖ στή διαιώνιση μιᾶς ἀτέρμονης διαδικασίας ἀλληλοεξόντωσης. Οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν αὐτό πού ἀτομικά τοὺς συμφέρει: στήν ἀναρχία τῆς φυσικῆς κατάστασης καμιά δύναμη δέν συνθέτει τίς φυγόκεντρες δυνάμεις, κι ὅπως λέει ὁ Χόμπς, ὁ πόλεμος ὅλων ἐναντίον ὅλων (guerra omnium contra omnis) καταστρέφει τό ἐμπόριο, τήν παραγωγή, ἀναστέλλει τήν εὐημερία. Δέν ἀντιλαμβάνεται ὁμως ὅτι ἡ ὑπαρξη ἐμπορίου σέ συνθήκες γενικευμένου διατομικοῦ πολέμου καί μάλιστα χωρίς ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι μᾶλλον περιεργή καί λογικά ἀντιφατική. Αὐτό πού διαφαίνεται ἀντίθετα μέσ' ἀπ' τήν εξέλιξη τῆς συλλογιστικῆς του εἶναι ὅτι ἡ δημιουργία κράτους ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιά ἕνα δικαίωμα, τό δικαίωμα στήν ἰδιοκτησία, πού εἶναι σύμφωνα μέ ἄλλες διακηρύξεις του προκοινωνικά ἀνύπαρκτο! Ὁ Χόμπς ὅμως τό προϋποθέτει σιωπηλά, ὑποστασιοποιώντας το. Σ' αὐτό τό σημείο ἄλλωστε καθίσταται λειτουργική ἢ μηχανιστική ἀντίληψη τῆς ἀνάλυσης ἐνός σύνθετου σώματος στά συναποτελοῦντα μέρη, καθὼς καί ἡ ἀτομιστική ὀπτική τῶν προκοινωνικῶν σχέσεων. Ἐάν κάθε «μέρος» εἶναι αὐτόνομο τότε εἶναι εὐκόλο νά θεωρηθεῖ «ἰδιωτικό» καί τό «ἔχειν» του καθίσταται «ἰδιωτικό ἔχειν». Ἡ εἰρήνη εἶναι τό πρόσταγμα ἐνός φυσικοῦ νόμου πού εἶναι τό συμμετρικό ἀντίθετο τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Στήν πολιτική κοινωνία θά ἑναρμονι-

σθοῦν φυσικό δίκαιο-ἐπιταγή γιά εἰρήνη καί φυσικός νόμος-δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀπεμπολήσει ὀλοκληρωτικά τήν ἐλευθερία του πού συνοψίζεται στό δικαίωμα του νά κάνει ὅτι-δήποτε προκειμένου νά ἐπιβιώσει, γιά νά κατορθώσει νά εἶναι πραγματικά ἐλεύθερος καί ζωντανός χωρίς νά διατηρεῖ πλέον τό παραμικρό πολιτικό δικαίωμα. Ἀλλά στό δάθος βρῖσκεται ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία πού ἀναζητεῖ τό θεσμικό πλαίσιο πού νομικά θά τήν «δημιουργήσει». Ἡ πολιτική κοινωνία εἶναι ἡ στιγμῆ τῆς κάθαρσης: καθέννας ἐγκαταλείπει ὅση ἐξουσία διαθέτει γιά ν' ἀποκτήσει ἐντός τῆς μιά ἐξουσία δομικά διαφορετική: καθέννας ἀπαρνιέται τό δικαίωμα στό «ἔχειν» γιά ν' ἀποκτήσει τό δικαίωμα στήν ἰδιοκτησία.

Ἡ κοινωνία εἶναι ἕνα σῶμα καί ἔχει μιά ψυχή: τόν ἄρχοντα. Ἡ ψυχὴ-θέληση διευθύνει τό μηχανικό σῶμα. Αὐτὴ εἶναι ἡ πολιτική, «ἡ ἀπόφαση», τό σῶμα εἶναι ἡ μηχανή πού ζεῖ στό ρυθμὸ τῆς πρώτης. Ἡ ἰδιοκτησία συνεπῶς, ὡς θεσμός, παράγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑψιστὴ θέληση ἀπ' τὴν ὁποία ἐκπηγάζει κάθε δικαίωμα: ἀλλὰ ἤδη, σέ μιά ἀτυπική μορφή, ἔχει προϋποθεθεῖ ἐφόσον τό ἐνστικτο τῆς κτητικότητας θεωρήθηκε βασικὰ ὑπεύθυνο γιά τὴν κατάσταση πολέμου πού κυριαρχεῖ στήν προκοινωνική περίοδο. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὡς θεσμός ὑπῆρχε ὡς ἐνστικτο καί φυσικὴ τάση. Καί ὄχι μόνο αὐτό: τό ἐνστικτο τῆς κτήσης σέ συνδυασμό μέ τὴν περιορισμένη ποσότητα ὁρισμένων ἀγαθῶν ἐπιθυμητῶν σέ ὅλους εἶναι ἡ πραγματικὴ αἰτία τοῦ προκοινωνικοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ. Τό νά ἀναφερθεῖται κανεὶς στό δίκαιο σ' ἐκεῖνη τὴν προκρατική φάση δέν ἔχει νόημα. Δίκαιο ὑπάρχει, σύμφωνα μέ τόν Χόμπς, μόνο ἀπ' τὴν στιγμὴ πού ἔπειτα ἀπ' τὴν κοινὴ συγκατάθεση μιά ἐνιαία ἐξουσία ἀναλαμβάνει νά θεσπίσει θεσμικὰ πλαίσια ἀπόλυτα δεσμευτικὰ γιά ὅλα ἀνεξάρτητα τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας καί διαθέτει τὴ νόμιμη ὑλικὴ δύναμη γιά νά ἐπιβάλλει τό σεβασμό τους. Τό κλασικὸ σχῆμα τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας ἀρθρωμένο στήν ἀτομιστικὴ ἀντίληψη, στή μετατροπὴ τοῦ κοινωνικοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σέ ἀνθρωπολογικὸ χαρακτηριστικὸ, στό ὠφελιστικὸ σχῆμα ὀρθολογικότητας πού ὑποθέτει ὅτι ἐπιδίωξη κάθε ἀτόμου εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἱκανοποίησός του, ἢ ὁποία σέ συνδυασμό μέ τὴ σπανιότητα τῶν ἀγαθῶν δημιουργεῖ τό πλαίσιο γιά τὴν ἀνάπτυξη ἀνταλλακτικῶν οικονομικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων, διαφαίνεται ὀλοκάθαρα πίσω ἀπ' τόν ἀπολυταρχισμό τοῦ Χόμπς. Οἱ ἀπολυταρχικὲς του ἀπόψεις εἶναι τελείως συγκυριακὲς: προέρχονται ἀπ' τό γεγονός ὅτι ἔζησε σέ μιά μεταβατικὴ φάση περάσματος ἀπ' τὴν φεουδαρχία στὸν καπιταλισμὸ καί συνεκδηλοποίησε ὅτι οἱ πραγματοποιούμενοι κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ ἀπαιτοῦσαν γιά νά ὀλοκληρωθοῦν μιά μορφή πολιτικῆς διεύθυνσης δικτατορικὴ καί ἀνεξέλεγκτη. Ὁ Χόμπς εἶναι ἀπολυταρχικὸς γιά τοὺς ἰδίους λόγους πού εἶναι καί ὁ Κρόμβελ. Κάθε δίκαιο, κάθε νόμος πηγάζει λοιπὸν ἀπὸ τό κράτος πού συνιστᾶ τό πλαίσιο ἀναφοράς κάθε κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος θεωροῦσε ὅτι γιά νά συγκροτηθεῖ ἡ πολιτικὴ κοινωνία χρειάζεται τό ἀδιαμόρφωτο καί διάσπαρτο πλῆθος (ὄχλος) νά μετατραπῆ σέ «λαό» ἢ ἀλλιώτικα σέ ὑποκείμενο δικαίον. Τό ὑποκείμενο δικαίον δέν εἶναι ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος ἀλλὰ τό «πρόσωπο». Τό Κεφάλαιο XV τοῦ *De Homine* πραγματεύεται τό θέμα τοῦ προσώπου κι ἔχει

5. Hobbes, *De Cive* I, §2-3-4.

6. Hobbes, *Leviathan*.

ένα χαρακτηριστικό τίτλο: «ο πλαστός άνθρωπος». Στο ίδιο έργο ο Χόμπς προτείνει μία εξίσωση: «πρόσωπο δηλαδή μάσκα». Ένα πρόσωπο είναι φυσικό όταν του αποδίδονται ενέργειες και λόγοι δικαίου κι είναι «πλαστό» όταν του αποδίδεται ή μάλλον όταν του αναγνωρίζεται τό (δυνητικό) δικαίωμα εκπροσώπησης των ενεργειών ή των λόγων άλλων φυσικών ατόμων. Μόνο ή έννοια του «προσώπου» μᾶς επιτρέπει νά κατανοήσουμε πῶς είναι δυνατή ή σχέση αντιπροσώπευσης ἐνῶ ταυτόχρονα ή παραγωγή δικαίου είναι αποκλειστικό έργο «προσώπων». Παράλληλα γνωρίζουμε ότι στή φυσική κατάσταση υφίσταται ήδη ένα είδος δικαίου, τό φυσικό δικαίο μεταφραζόμενο σέ δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση. Οἱ ἄνθρωποι συνεπῶς είναι δυνητικά ὑποκείμενα δικαίου ήδη στήν κοινωνική τους διάσταση. Ἡ σύναψη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δέν θά ἦταν δυνατή ἂν κάθε άτομο δέν ἦταν δυνητικά «πρόσωπο». Καί ή ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τυπική τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα, δέν είναι γιά τόν Χόμπς μόνο ένα θεωρητικό τέχνασμα πού καθιστᾶ ἐφικτή – σάν νομικό της θεμέλιο – τήν τυποποίηση καί νομιμοποίηση τῶν διανθρώπινων σχέσεων στό ἐσωτερικό ἑνός κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Αὐτή ή ἰδέα στόν Χόμπς λειτουργεῖ σά θεμέλιο τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καί ντεφάκτο. Καί μέ τή σειρά της ἐδράζεται σέ μία ήθική ἀξιολόγηση: ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σά δυνητικά «πρόσωπα» είναι τυπικά ἴσοι. Σύμφωνα μέ ὀρισμένους σχολιαστές ὁ ἄνθρωπος γιά τόν Χόμπς δέν είναι ἀπόλυτη ἀξία. Αὐτό ὅμως δέν ἀναιρεῖ ότι κατά τήν πράξη τῆς σύναψης τοῦ συμβολαίου παρουσιάζεται ἀναγκαστικά σάν ἀπόλυτη ἀξία ἀπό δυό ἀπόψεις: α) ὡς πραγματοποιούμενο «πρόσωπο» β) ὡς φορέας ζωῆς πού συνάπτει τή συμφωνία ὑπακούοντας στήν ὑψιστή ἐπιταγή τῆς εἰρήνης γιά νά προστατέψει ἀποτελεσματικότερα τήν ὑπέριστα ἀξία: τόν ἑαυτό του.

Ἡ ζωή είναι γιά τόν Χόμπς τό μέγιστο ἀγαθό. Ἄλλά ή έννοια τῆς ζωῆς περιλαμβάνει τόσο τό κτητικό ἐνστικτο ὅσο καί τήν τυπική ἱκανότητα παραγωγῆς δικαίου. Στό βαθμό μάλιστα πού τό δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση ἂν καί εὐρύτερο ταυτίζεται σέ μία ὀρισμένη ἔκταση μέ τήν ὑποκειμενική διάθεση κτήσης καί ἀπόλαυσης ἀγαθῶν, καί συνεπῶς μέ τό φυσικό δικαίο, ή δυνατότητα παραγωγῆς δικαίου, ή δυνητική μετατροπή σέ «πρόσωπο» ἀνάγεται τελικά σ' αὐτό. Γιατί τό γεγονός ότι ή συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας είναι δυνατή διαμέσου τοῦ συμβολαίου, ἀπορρέει ἀπό τό ότι ήδη στήν προκοινωνική κατάσταση οἱ διατελούντες κατά τά ἄλλα σέ ζωώδη κατάσταση ἄνθρωποι είναι κίβλας δυνητικοί φορεῖς δικαίου. Μ' αὐτή τήν έννοια πιστεύουμε ότι ὁ Χόμπς δέν είναι τόσο μακρινός ἀπ' τήν ὀπτική τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μία παραπάνω ἀπόδειξη συνιστᾶ παραδόξως ή ἀντίληψη του γιά τήν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης δέν ὑπάρχει γιά τόν Χόμπς. Ἡ ἐλευθερία είναι ἀπλά ή δυνατότητα ἐπιβολῆς τῆς ἐξαρθρώμενης καί καθορισμένης ἀπό ἀντικειμενικούς παράγοντες θέλησῆς μας στους ἄλλους, ή δυνατότητα αὐτοπραγμάτωσης. Ἐννοια μηχανιστική καί αὐτή, γεωμετρικῆς καταγωγῆς (ή «δύναμη»), πού παραπέμπει σέ μία εὐρύτερη ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας ὡς ἐξωτερικῆς (ὄχι ἐσωτερικῆς, ψυχικῆς) διαδικασίας σύγκρουσης ἀντίρροπων δυνάμεων. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ ἄλλωστε τή φιλοσοφία του τοῦ δικαίου καί τήν «ἐξωτερική» ἐλευθερία ὁ τυπικά φιλελεύθερος Κάντ, ἕναν αἰώνα ἀργότερα,

δέν θά ἀλλάξει οὔτε μία γραμμή ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τοῦ Χόμπς. Τό σχῆμα παραμένει τό ἴδιο:

- α) ή έννοια τοῦ ἀνθρώπου είναι συνυφασμένη μέ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία ή ἐν πάση περιπτώσει μέ τή διάθεση ἀποκλειστικῆς κτήσης καί χρήσης ἀγαθῶν
- β) τά ἀγαθά δέν είναι ἀρκετά γιά νά ἱκανοποιήσουν τούς πάντες στόν ἴδιο βαθμό
- γ) ὅσο οἱ ἄνθρωποι είναι ἀπομονωμένοι σά μικροί Ροδινῶνες, ή σύγκρουση πού λογικά ἀκολουθεῖ ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν α καί β ἀπολήγει σέ μία γενικευμένη ἀβεβαιότητα ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ ἰσχυρότερος
- δ) οἱ ἄνθρωποι ὡς ὄντα προικισμένα μέ μία μίνιμουμ ὀρθολογικότητα ἀποφασίζουν νά συνάψουν ένα κοινωνικό συμβόλαιο ἀναλαμβάνοντας σέ μία οὐδέτερη πολιτική ἐξουσία τήν ἐπιτήρηση γιά τό σεβασμό τους
- ε) ή ἰσχύς τοῦ συμβολαίου ἀλλά καί ή ἴδια ή δυνατότητα σύναψῆς του πηγάζουν ἀπ' τήν προκοινωνική ὑπαρξη ἑνός φυσικοῦ δικαίου πού καθιστᾶ τά ἄτομα τυπικά ἴσα. Αὐτό πού ἀλλάζει είναι οἱ ἰδιαίτερες ἀντιλήψεις τῶν μεμονωμένων στοχαστῶν τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί οἱ ἀποχρώσεις.

Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῆς ἀνάλυσῆς μας θά μᾶς βοηθήσει νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τή θέση πού διατυπώθηκε παραπάνω. Ἐνδεικτική τῆς ἄμεσης λειτουργικότητας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὡς πρὸς τήν ἀτομική ἰδιοκτησία είναι ή περικοπή πού παραθέτουμε ἀπ' τό *Leviathan*:

«Ἡ δικαιοσύνη είναι ή διαρκῆς θέληση νά ἀποδίδεις στόν καθένα τό δικό του· γι' αὐτό δέν ὑπάρχει πράγμα δικό του, δηλαδή ἰδιοκτησία, ὅπου δέν ὑπάρχει ἀδικία κι ὅπου δέν ὑπάρχει κατασταλτική ἐξουσία καί συνεπῶς ὅπου δέν ὑπάρχει κράτος δέν ὑπάρχει ἰδιοκτησία ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δικαιώματα πάνω σ' ὅλα τά πράγματα. Γι' αὐτό ὅπου δέν ὑπάρχει κράτος δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἀδικο. Ἐπομένως ή φύση τῆς δικαιοσύνης είναι τό νά ἐπιβάλλει τή διατήρηση τῶν ἰσχυροῦν συμφωνιῶν· ἀλλά ή ἰσχύς τῶν συμφωνιῶν δέν ἀρχίζει παρά μόνο μέ τή συγκρότηση μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀρκετά ἰσχυρῆς, ὥστε νά ἐξαναγκάζει τούς ἄνθρώπους νά τά διατηροῦν· καί τότε μόνο ἀρχίζει ή ἰδιοκτησία.»⁶

Εἶναι προφανές ότι γιά τόν Χόμπς στήν προκοινωνική φάση ὑπάρχει δικαίο καί δικαιοσύνη. Τό ἐντοπίσαμε ήδη. Αὐτό πού δέν ὑπάρχει είναι ή ἀδικία. Γιατί ὅταν τό δικαίο καθενός ἐρχεται σέ σύγκρουση μ' αὐτό τῶν ἄλλων καί ταυτόχρονα δέν ὑπάρχει ἄκομα κανένα θετικό νομικό οἰκοδόμημα πού νά ἀλληλοδεσμεύει διά τῆς καταστολῆς τούς ἀντιδικούντες (καί ἀλληλοσφαζόμενους...) τότε είναι ἀφελές νά ἀναφερόμαστε στήν ἀδικία. Τό «δικαίο» σ' αὐτή τή φάση είναι ή πλήρης αὐθαιρεσία. Τό δικαίο συνεπῶς καλύπτει κάθε μου ἐνέργεια καθώς καί κάθε ἐνέργεια τοῦ ἀντιπάλου μου. Ὅπου ὅλοι ἔχουν δίκιο κανείς δέν ἔχει ἀδικο. Ἡ κατάκτηση τῆς ἐννοίας τῆς ἀδικίας είναι τό συνδυασμένο ἀποτέλεσμα τῆς ριζικῆς ἀρνη-

σης της πλήρους ατομικής ελευθερίας και της διαδικασίας εξουσιοδότησης ενός τρίτου να ελέγχει, να επιβάλλει και να αποφασίζει για ό,τι άπτεται των διαφορών μου με τους αντιπάλους μου. Άλλά οι διατυπώσεις του Χόμπς είναι πολύ ενδιαφέρουσες και από μία άλλη άποψη. Ο συλλογισμός του εκτυλίσσεται ως εξής: τό δίκαιο είναι ή απολαγή αυτού πού μου αντιστοιχεί: δηλαδή ή ιδιοκτησία των όσων μου ανήκουν δικαιωματικά· αυτή ή ιδιοκτησία επειδή τίποτα δέν τή διασφαλίζει πριν τήν οικόδομηση κράτους είναι τυπικά άνύπαρκτη· είναι όμως και λογικό και άναγκαίο να ύπάρξει. Γι' αυτό ή δημιουργία των συνθηκών ειρήνης πού θά τήν κατοχυρώνουν και νομικά, προσδιορίζοντας τό τί είναι άδικο και κολάσιμο, ή σύσταση κράτους διαχειριζόμενου διαμέσου του άνώτατου άρχοντα πού ένσαρκώνει χωρίς περιορισμούς τή θέληση, τήν εξουσία, επιβάλλεται ως έπιταγή του στοιχειώδους κοινού νοϋ. Τό μόνο πρόβλημα βέβαια, καθώς και ή μόνη λογική αϋθαιρεσία πού σημαδεύει τήν επιχειρηματολογία του Χόμπς, είναι τό ότι ύποθέτει πέρ' από κάθε άμφισβήτηση ότι ή ιδιοκτησία «πρέπει» να ύπάρξει. Κανείς δέν άμφισβάλλει: άν ύπάρχει είναι εύλογη ή προστασία της. Άλλά γιατί «πρέπει» να ύπάρχει με τή μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας; Σ' αυτό τό σημείο καθίσταται πρόδηλη ή ύποστασιοποίηση στην όποία αναφερθήκαμε. Για τόν Χόμπς ή ατομική ιδιοκτησία έπεται της σύστασης κράτους και της θέσπισης νόμων. Έπεται όμως πρακτικά. Ως έπιταγή, άνάγκη και άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό όχι μόνο προηγείται – και έννοιολογικά στό σύστημα – αλλά θεμελιώνει και επιβάλλει τή σύσταση κράτους. Τό κίνητρο της ιδιοκτησίας προηγείται του κράτους ακριβώς επειδή ή ατομική ιδιοκτησία πραγματοποιείται μόνο μέσα στό κράτος. Η προκρατική οικονομική σχέση είναι σε τελεινταία άνάλυση καθοριστική. Είναι μ' άλλα λόγια ό λόγος ύπαρξης της πολιτικής κοινωνίας πού μπορεί μόνο να έγγυηθεί και να διανείμει τήν ατομική ιδιοκτησία. Λίγο σχηματικά θά μπορούσαμε να καθιερώσουμε μίαν άναλογία: σημειώνοντας ότι στην ουσία τό θέμα πού προκύπτει εδώ είναι συναφές μ' εκείνο της σχέσης άνάμεσα στην παραγωγική διαδικασία και τή διανομή στό καθαρά οικονομικό επίπεδο. Η προκοινωνική φυσική κατάσταση είναι τό πλαίσιο μέσα στό όποιο διαδραματίζονται οι διαδικασίες παραγωγής των όποιων ή ρύθμιση ή μάλλον ή πραγματοποίηση άπαιτεί τή στιγμή της διανομής και της κατανώλωσης. Τό κράτος έγγυάται ακριβώς τήν ισορροπία άνάμεσα στους μεμονωμένους παραγωγούς εξασφαλίζοντας συνθήκες κατάλληλες για τήν άνάπτυξη των οικονομικών και έμπορικών σχέσεων. Άν αυτό σύμφωνα με τήν κλασική φιλελεύθερη αντίληψη όφείλει να γίνεται με πάσα διακριτικότητα, είναι γιατί ένας Λόκ, για παράδειγμα, είχε να επιλύσει προβλήματα τελειώς διαφορετικά από αυτά του Χόμπς και της μεταβατικής περιόδου κατά τήν όποία έγραψε. Άλλά δέν είναι παράτολμος ό ισχυρισμός ότι ή προτεραιότητα του φυσικού δικαίου επί του θετου (άκόμα και στον Χόμπς) άπολόγησε σε μιά θεωρητική σχέση της όποιας ή δομή είναι αντίστοιχη («άντανακλά», παρά τό κακόηχον του ρήματος) εκείνης πού προσδιορίζει τήν προτεραιότητα της οικονομικής ζωής (τό «ζωικό βασίλειο του πνεύματος» κατά Χέγγελ) πάνω στην διάσταση του πολιτικού στοιχείου στό έσωτερικό της άστικής κοινωνίας. Η πολιτική θά στερεώσει – ίσως θά «δημιουργήσει» κιάλας – παρέχοντάς τους νομικό

περιβλήμα, τίς διαδικασίες πού ουσιαστικά τήν καθιστούν άναγκαία. Τό μόνιμο θέμα της προτεραιότητας της πολιτικής επί της οικονομίας, της παραγωγής επί της διανομής στον Χόμπς παρουσιάζεται μέσα άπ' τήν πραγματική έννοιολογική προτεραιότητα και τή θεμελιακή για τό σύστημα λειτουργικότητα των ιδιότυπων – έστω – φυσιοδικαιικών του θεωρήσεων. Η ουσιώδης κοπερνίκεια επανάσταση του Χόμπς στον τομέα της πολιτικής σκέψης πρέπει να έντοπισθεί στό ότι ένώ μετατρέπόμενος σε άπολογητή της άριστοτέλειας παραδοσιακής φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου θά μπορούσε εύκολα να ύποστηρίξει τήν προτεραιότητα του τήν κράτους σε σχέση με τό άτομο, της διανομής σε σχέση με τό κοινωνικό πλέγμα παραγωγής-ατομικής ιδιοκτησίας καθώς και τήν αντίληψη της ιδιοκτησίας ως παράγωγου της εξουσίας, επεξεργάστηκε μιά όπτική σύμφωνα με τήν όποία άν τό κράτος είναι ό θεμέλιος λίθος και άν ή θέλησή του είναι ανεξάρτητη άπ' αυτή των ατόμων πού τό συναπαρτίζουν, τότο συμβαίνει επειδή αυτός είναι ό μόνος τρόπος για να κατοχυρωθούν άποτελεσματικά τά ιδιαίτερα συμφέροντα των μεμονωμένων ατόμων με τήν ταυτόχρονη διάλυση όλων των ενδιάμεσων μεσαιωνικών εξουσιών πού παρεμβάλλονταν άπαγορευτικά στην έννοποίηση της κοινωνικής θέλησης. Παρολικά ό Χόμπς αντίληφθηκε ότι μιά άπεριόριστη εξουσία πού γεννιέται για να προστατέψει και να όχυρώσει τήν ατομική ιδιοκτησία προσκρούει αναπόφευκτα σ' ένα όριο: τήν ατομική ιδιοκτησία, νοϋμενη ως αναπόσπαστο μέρος, όπως είδαμε, του δικαίωματος στην ζωή και τήν αυτοσυντήρηση. Η εξουσία είναι άπόλυτη άποκλειστικά γιατί όφείλει να προασπίζει αυτό τό άπόλυτο δικαίωμα. Βέβαια, έχουμε χρέος να παρατηρήσουμε ότι ή εξίσωση δικαίωμα στην ζωή – ατομική ιδιοκτησία είναι προφανέστερη και πλιό άμεση στον Λόκ (πού αντίλαμβάνεται κατά ταυτόχρονο τρόπο τό γεγονός ότι κάθε άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του έαυτου του και τό ότι είναι ιδιοκτήτης ενός ζεύγους παπουτσιών πού κατασκεύασε μόνος του ή πού άγόρασε) παρά στον Χόμπς. Η έπιφύλαξη όμως είναι περισσότερο φιλολογική παρά ουσιαστική.

Ο ρόλος της ατομικής ιδιοκτησίας στό σύστημα του Χόμπς, άν και συνοπτικά, φωτίστηκε άρκετά. Δέν εξαντλήθηκαν όμως άλλες ενδιαφέρουσες πτυχές του προβλήματος και πρώτ' άπ' όλα αυτή πού άπτεται της σχέσης ατόμου-κράτους. Κατ' άρχήν δέν είναι άλήθεια ότι ή εξουσία πού όραματίστηκε ό Άγγλος φιλόσοφος είναι πάντα άμειλικτα παρεμβατική και άποπνικτική. Στο *De Cive* ύποστηρίζει:

«Έφόσον δέν είναι όλες οι κινήσεις και οι πράξεις των πολιτών ρυθμισμένες άπ' τους νόμους, ούτε εξαιτίας της ποικιλίας τους θά μπορούσαν να είναι, θά ύπάρξουν άναγκαστικά άπειρες δραστηριότητες ούτε διατεταγμένες ούτε άπαγορευμένες πού ό καθένας θά μπορεί να άναπτύξει ή να μίν άναπτύξει άνάλογα με τή θέλησή του. Έδώ μπορούμε να πούμε ότι κάθε πολίτης άπολαμβάνει μιά όρισμένη ελευθερία, έννοώντας για ελευθερία εκείνο τό μέρος του φυσικού δικαίου πού εξακολουθεί να ίσχύει για τους πολίτες άφού δέν περιορίζεται άπ' τους πολιτειακούς νόμους».⁷

7. Hobbes, *De Cive* XIII, § 14-15.

Αυτό τό μέρος τού φυσικού δικαίου είναι κατά τή γνώμη μας ή οικονομική καί εμπορική δραστηριότητα πού τό κράτος αναλαμβάνει άπλά νά ρυθμίζει καί νά συντονίζει χωρίς νά διεκπεραιώνει σέ πρώτο πρόσωπο. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στήν κοινωνία τών πολιτών καί τήν πολιτική κοινωνία δέν είναι άκόμη σαφής άλλα τά σπέρματά του έχουν τεθεί. "Αν καί στό σύστημα τού Χόμπς όλα έγγράφονται στόν ορίζοντα τής κρατικής εξουσίας (καί μ' αυτή τήν έννοια κάθε πρακτική είναι πολιτικά φορτισμένη), «πολιτική» μέ τήν αυστηρή έννοια κάνει μόνο ό άρχοντας-ένσάρκωση τής κοινωνικής δεοντολογίας. Κι άπ' τήν άλλη ό διαχωρισμός κνοφορείται ήδη στό διπολισμό τής σχέσης ανάμεσα στά διάσπαρτα άτομα πού συγκροτούνται στιγμιαία ως «λαός» σέ συνέλευση γιά νά αναθέσουν τήν εκπροσώπησή τους σ' ένα «πλαστό πρόσωπο» καί νά ξαναδιαλυθούν χάνοντας τελεισίδια τή δυνατότητα έξάσκησης τής τυπικής τους ικανότητας παραγωγής δικαίου, καί τό «πλαστό πρόσωπο», τόν άρχοντα. Έγγράφεται μέ δύο λόγια στή λογική τού ίδιου τού δεσμού τής εκπροσώπησης. Τό βήμα πρós τή μεταμεσαιωνική πολιτική φιλοσοφία τείνει πιά νά ολοκληρωθεί. Μετασηματίζεται ριζικά ή δομή τού «συμβολαίου» τής παραδοσιακής αρχαίας καί μεσαιωνικής φιλοσοφίας τού φυσικού δικαίου, άλλα αλλάζει τό ίδιο ριζοσπαστικά καί ή ουσία του. Έμφανίζεται μιά νέα σημασία τελείως άφηρημένη καί φορμαλιστική τής νομικής προσωπικότητας τού κράτους - *corpus fictitium*. Όπως δέβαια επισημαίνει ό Von Gierke, ό Χόμπς δέν άντιλαμβάνεται τό *corpus fictitium* υπό οργανικιστικό πρίσμα άλλα αντίθετα ως διεπόμενο άπό τούς νόμους τής μηχανικής: τό όλον είναι τό άθροισμα τών μερών πού λειτουργούν ρυθμισμένα σάν ένα ρολόι. Η ένοποίηση τών φυσικών υποκειμένων πραγματοποιείται μέσ' άπ' τήν άφαίρεση τής συγκεκριμένης τους ύπόστασης στό πρόσωπο τού άρχοντα ή θέληση τού τεχνητού αυτού προσώπου αντιπροσωπεύει, χάρη στόν άφηρημένο χαρακτήρα της, τήν ενοποιημένη δούληση τών εκπροσωπούμενων. Υπάρχει όμως καί

μιά άλλη θέση τού Χόμπς άρρηκτα δεμένη μέ τή θεωρητικοποίηση αυτής τής διαδικασίας άφαίρεσης:

«Η άξία τού άνθρώπου είναι όπως καί γιά όλα τά άλλα πράγματα ή τιμή του, δηλαδή αυτό πού θά προσφέραμε γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή δύναμή του».

Όπως παρατηρεί ό Macpherson, αυτή ή έκφραση είναι τό άπαύγασμα τών σχέσεων πού διαμορφώνονται σέ μιά καπιταλιστική έμπορευματική κοινωνία. Είκονογραφεί πιστά τή διάρθρωση τής καπιταλιστικής άγοράς. Η άξία ενός άτόμου είναι ή άνταλλακτική του άξία. Τό άτομο είναι τό άφηρημένο υποκείμενο τής άνταλλαγής τής εργατικής του δύναμης έναντι ενός ποσού. Η θεματική τής άφηρημένης, άνεξάρτητης άπό όποιαδήποτε φυσική διάσταση, νομικής προσωπικότητας συνδέεται άμεσα μέ τό ότι ή χρησιμοποίηση τής εργατικής δύναμης ενός ελεύθερου άτόμου έχει μιά χρηματική τιμή. Η άφαίρεση είναι ή διάσταση πού συνθέτει καί διευθύνει τίς ξεχωριστές ιδιαιτερότητες.

Μόνο εφόσον ή ιστορική διαδικασία επικράτησης τών καπιταλιστικών έμπορευματικών σχέσεων έχει ολοκληρωθεί, καθίσταται εφικτή ή θεωρητική διευθέτηση τής σχέσης ανάμεσα στό άτομο καί τό κράτος στή βάση ενός «έξουσιοδοτικού συμβολαίου» - πού παραπέμπει έξάλλου στίς σχέσεις εκπροσώπησης - τού τύπου αυτού τού Χόμπς: τό άποτέλεσμα τής άποσύνθεσης τών φεουδαρχικών κοινωνικών δομών είναι ή πλήρης διάσπαση τής ενότητας τών ατομικών υποκειμένων καί ή συνακόλουθη διάσταση ανάμεσα σ' ένα χώρο αυστηρά ιδιωτικό κι ένα δημόσιο. Οί θεωρίες τού φυσικού δικαίου, τουλάχιστον μέχρι τήν εποχή τής έξοντωτικής κριτικής πού άσκησε έναντίον τους ό Χέγγελ, θά παραμείνουν εγκλωβισμένες στό φιλοσοφικά καί πολιτικά άδιέξοδα αυτού τού άπολυτοποιημένου διύισμού. Τό ίδιο άλλωστε συμβαίνει καί μ' ό,τι άφορά τήν ύποστασιοποίηση τής ατομικής ιδιοκτησίας, όπως θά δείξουμε.

JOHN LOCKE

Μέ τόν John Locke (1632-1704) τά δεδομένα τής θεωρίας τής ατομικής ιδιοκτησίας μεταβάλλονται σημαντικά. Η «ιδιοποίηση» είναι μιά διαδικασία προσυμβολαϊκή, φυσική, πού δέν έμφανίζεται μόνο μέσω τής πραγματοποίησης ενός κρατικού πλέγματος θετικών νομικών σχέσεων. Όταν οί άνθρωποι συνενώνονται σέ «κοινωνία» είναι ήδη ιδιοκτήτες. Μιά βασική συνεπαγωγή τής θεώρησής του έξάλλου είναι ή έκλογίκευση τού θεσμού τής ιδιοκτησίας, ή σύμφυση του μέ τήν ανθρώπινη όρθολογικότητα. Η ατομικοποιημένη ιδιοποίηση μετατοπίζεται πλέον άπ' τή σφαίρα τής σύμβασης ή άπ' αυτήν τού πολέμου τών πάντων έναντίον πάντων. Δέν άποτελεί δηλαδή ούτε τό άποκώμα πολιτειακών θεσμικών θεσπίσεων ούτε

ανάγεται σέ κτήση καί ιδιοχρησία εξαρτώμενη ἀπ' τό δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου. Στόν Χόμπς ἦταν ἀκριβῶς μιά συνάρτηση αὐτῶν τῶν δύο ὀπτικῶν. Ἀλλά ἐάν ὑποβιάσθῃ στό ἐπίπεδο τῶν πολιτειακῶν ρυθμίσεων εἶναι εὐλόγο ὅτι δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ προσδιοριστικό στοιχείο σφύρτοί με τήν πρωτογενή ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Καί ἄν, ἀπ' τήν ἄλλη, ταυτισθῇ μέ τό προϊόν τῆς αὐθαίρετης ἄσκησης δύναμης, ἀποκλείεται κάθε ἀξιολόγησή της σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας καί τῆς ἀνταμοιβῆς τοῦ καταναλωμένου μόχθου.

Ἐν τῷ Λόκ κατορθώνει νά ἰχνογραφήσει μιά ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, παρουσιάζοντας τήν ὡς «φυσική προβολή» τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἤδη στό πλαίσιο τῶν προκοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἀτομική ιδιοκτησία ὑλοποιεῖ τήν ἀμοιβαία ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, ἐνσαρκώνει τήν ἐλευθερία τους, ἀποκρυσταλλώνει τόν ἔμφυτο σ' αὐτούς ὀρθό λόγο. Θά ἦταν σφάλμα νά μήν ἐπισημάνει κανεῖς τίς ἐπιδράσεις τῆς στωικῆς φιλοσοφίας καί ἐνός ὀρισμένου θωμισμοῦ ἐμφανείς στίς ἀντιδράσεις τῆς ὀριμότητάς του ἀπέναντι στήν ἀντίληψη τοῦ Χόμπς γιά τό φυσικό δίκαιο. Ἀλλά ὁ ὠφελμισμός πού διαπνέει τή φιλοσοφία του ἀπισχώνει τίς ἐννοίες τοῦ παραδοσιακοῦ φυσικοῦ δικαίου στίς ὁποῖες ἀνατρέχει, μετασχηματίζοντας τά περιεχόμενα τους. Ἡ ἡδονιστική θεώρηση τοῦ κεφαλαίου γιά τήν «ἐξουσία» τοῦ *Essay on Human Understanding*, συζευγμένη μέ τόν καλβινιστικό πουριτανισμό τοῦ Baxter καί τῶν στρατιωτῶν τῆς Βίβλου ἀπολήγουν στόν Λόκ στή θεμελίωση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας πᾶν στό σίγουρο ἔδαφος τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί δραστηριότητας. Ἡ ἐργασία ἐνός ἀτόμου ἐνσωματώνεται στό προϊόν πού παράγει. Τό προϊόν κατά συνέπεια εἶναι μιά ἔκφραση τοῦ ἐργαζόμενου, εἶναι «δικό του», τοῦ ἀνήκει. Ὁ ἡδονισμός – δέν εἶναι βέβαιον ἄν ἡ ταύτισή του μέ τόν ἐπικουρισμό ἀπό τόν Enchner εἶναι θεμελιωμένη⁸ – ἐκφράζεται ἄριστα μέσ' ἀπ' τή λοκιανή ἐννοια τῆς «uneasiness» – τοῦ αἰσθήματος δηλαδή τῆς ἔλλειψης καί τῆς ἀνάγκης, μοναδικό κίνητρο δραστηριοποίησης ἐνός ἀτόμου ταγμένου στήν ἐξυπηρέτηση τῶν ἰδιωτικῶν του συμφερόντων, πού λειτουργεῖ ἐν εἶδει ἐνστικτοῦ ἐπιβάλλοντος μιά ἐκ νέου ἐνεργοποίηση στήν κατεύθυνση τῆς ἐξασφάλισης τῆς αὐτοσυντήρησης καί τῆς ἰκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν. Ἡ οὐσιαστική πρωτοτυπία ὅμως τοῦ Λόκ συνίσταται στή συνειδίκευση τῆς ἄρρηκτης σχέσης ἀνάμεσα σ' αὐτόν τόν ἀτομικιστικό ὠφελμισμό καί τήν προτεσταντική πουριτανική ἐξιδανικεύση τῆς ἐργασίας, πού ἐντέλει τόν ὀδηγεῖ στή διαμόρφωση μιάς θεωρίας τῆς ἀξίας πού ἀπό οἰκονομική ἀποψη προεικονίζει τίς κλασικές θεωρίες τοῦ Ἄνταμ Σμίθ καί τοῦ Ντάβιντ Ρικάρντο.

Θά ἦταν ὅμως σκόπιμο νά ἐρευνήσουμε ἀπό κοντά τίς ἀντιλήψεις του γιά τήν ἀτομική ιδιοκτησία, ὥστε νά ἐπισημάνουμε τό μίτο τῆς Ἀριάνης πού τίς συνδέει μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Χόμπς. Ἀπό τήν παρ. 26 τοῦ V κεφαλαίου τοῦ δεύτερου Treatise συμπεραίνουμε ὅτι γιά τόν Λόκ στή φυσική προκοινωνική

κατάσταση ἡ κατοχή τῆς γῆς καί τῶν ἀντικειμένων εἶναι κοινή. Ἡ κοινότητα ἀπολαμβάνει ἀπό κοινοῦ τά ἀγαθὰ πού στοιχειοθετοῦν τίς ἀπαραίτητες πηγές συντήρησής της. Ἀλλά, ἰσχυρίζεται ὁ Λόκ, πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος τρόπος ὥστε αὐτό πού ἀρχικά ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κοινῆς χρήσης νά περιέρχεται στήν ἀτομική δικαιοδοσία τῶν διάφορων μελῶν τῆς κοινότητος γιάτι διαφορετικά εἶναι ἐνδεχόμενο νά περιέλθῃ στή δικαιοδοσία ἐνός μόνο. Μ' ἄλλα λόγια ὁ Λόκ θεωρεῖ δοσμένο ὅτι ἡ πρωτογενῆς κοινοκτημοσύνη δέν εἶναι δυνατόν νά συνεχισθῇ (χωρίς νά ἐπιχειρηματολογεῖ σοβαρά γύρω ἀπ' τίς αἰτίες τῆς προσωρινότητάς της). Πρέπει συνεπῶς νά ὑπάρχει ἕνα κριτήριο μέ βάση τό ὁποῖο θά νομιμοποιεῖται κατά τρόπο ἀντικειμενικό καί κοινά ἀποδεκτό τό πέρασμα ἀπ' τήν κοινοκτημοσύνη στήν ιδιοχρησία ἢ μάλλον στό καθεστῶς τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ποῖο εἶναι τό κριτήριο πού θά ἐπιτρέψει τόν καθορισμό τοῦ «δικού μου» καί τοῦ «δικού σου»; Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος ἀποφαινεται ὅτι εἶναι ἡ προσωπική ἐργασία. Τό πρόβλημα ὅμως πού θέτει ὁ συλλογισμός τοῦ Λόκ εἶναι ἀνάλογο μ' αὐτό πού ἀντιμετωπίσαμε στήν περίπτωσή τοῦ Χόμπς. Ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀτομική ιδιοκτησία ὑφίσταται τώρα, συνάγεται τό συμπέρασμα ὅτι πρέπει νά ὑφίσταται κι ὅτι πρέπει νά προσδιοριστοῦν τά κριτήρια ἐκεῖνα πού ὄχι μόνο θά τή νομιμοποιεῖν ἀλλά καί θά τή καθιστοῦν ἴδιον τῆς ἀνθρώπινης φύσης στό πλαίσιο ἀκριβῶς μιάς ἀνιστορικῆς ὀπτικῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Γιά τόν Λόκ τό θεμέλιο τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας εἶναι κατ' ἀρχήν ἡ «ιδιοκτησία» τοῦ ἴδιου μας τοῦ προσώπου. Κάθε ἄτομο, φυσικά ἐλεύθερο, εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του, μέ τήν ἴδια νομική σημασία πού ἐπέχει ἡ ιδιοκτησία ἐνός πράγματος ἢ ἐνός ἀκινήτου. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ σκέψη τοῦ Λόκ ἀντανακλᾷ μιά διαδικασία πραγματοποίησης τοῦ ἀτόμου κι ἀποδέχεται σά φυσικό προσδιορισμό τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ πού ὁ ἀνθρώπος εἶναι μόνο ὑπό τήν κυριαρχία μιάς εἰδικῆς σχέσης παραγωγῆς. Γι' αὐτόν ὁ ἀνθρώπος δέν εἶναι «ἕνα ὄν πού ὑφίσταται» ἀλλά ὑφίσταται μόνο ὡς κάτοχος κάποιου πράγματος: εἶναι «πρόσωπο» μόνο ὡς ἰδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του· ἡ ἰδιότητα τοῦ «προσώπου», ἡ ἠθική συνεπῶς διάσταση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, καί ἡ ιδιοκτησία ταυτίζονται. Τό «πρόσωπο» οἰκοδομεῖται μόνο μέσ' ἀπό μιά μονοπολική σχέση αὐτοἰδιοκτησίας ἀπ' τήν ὁποία ἐκπηγάει ἡ δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ καί ἐπομένως τῆς ἐλεύθερης συναυσης συμφωνιῶν. Πρόσωπο, ιδιοκτησία, ἐλευθερία συγχωνεύονται σέ μιά ἐνιαία ὄντοτητα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν διαφορετικές ἐκφάνσεις. Διότι ἄν ὁ ἀνθρώπος κατέχει τόν ἑαυτό του ὡς ἰδιοκτησία του εἶναι εὐλόγο ὅτι ἡ ἐργασία του, ὄντας ἐλεύθερη δραστηριότητα τῆς ιδιοκτησίας του, τοῦ παρέχει τό δικαίωμα ν' ἀπολαμβάνει τό προϊόν της, ἀφοῦ τό παραχθέν δέν εἶναι παρά ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἐργασίας του – ἐργασία του court. Καί συμπληρώνει ὁ Λόκ ὅτι τό προϊόν εἶν' ἐργασία αὐτό καθ' ἑαυτό ἐπειδή ἡ ἀξία του προσδιορίζεται ἀπ' τήν ἐνσωματωμένη σ' αὐτό ἐργασία μιά καί «ἡ ἔκταση τῆς γῆς ἀξίζει ἐλάχιστα χωρίς τήν ἐργασία» καί ἡ «πρωταρχική ἀξία τῶν πραγμάτων» καθορίζεται ἀπ' τή «χρησιμότητά» τους γιά τόν ἀνθρώπο.

8. Ὁ Euchner ἀναλύει τό «φυσικό δίκαιο» καί τίς προεκτάσεις του ὑπό τό πρίσμα τῶν θεωριῶν τῆς σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης.

Ἡ ιδιοκτησία κατακτιέται ὅταν ἡ ἐργασία συγκεκρι-

μενοποιείται εξασκούμενη πάνω σ' ένα «αυθόρμητο παράγωγο της φύσης» – μία πρώτη ύλη – κατά τρόπο που νά μεταβάλλει την πρωτογενή φυσική του κατάσταση μετασχηματίζοντας τη μορφή του ως αντικείμενου. 'Ο μετασχηματισμός της μορφής παράγει τη «διαφορά της αξίας» που αυξάνεται στη διαδικασία περάσματος από τις διαδοχικές φάσεις που μεσολαμβάνουν απ' την ακατέργαστη αρχική μορφή ως την τελείωση του αντικειμένου, σέ αναλογία μέ την ενσωμάτωση σ' αυτό της καταναλωμένης εργασίας. Είναι αλήθεια ότι ο Λόκ δέν κατορθώνει ν' άπελευθερωθεί τελείως από μία «μυθική» εξύψωση της γής σέ άξια καθεαυτή αλλά μάς βεβαιώνει παράλληλα ότι «τό 99% – της άξιας – πρέπει νά αποδοθεί στην εργασία». Γι' αυτό τό λόγο, συνεχίζει

«όσο καί αν τά φυσικά πράγματα ήταν κοινά, ο άνθρωπος, όντας άφέντης του έαυτού του καί ιδιοκτήτης του ίδιου του προσώπου καί των πράξεων καί της εργασίας του, έφευγε ήδη έντός του τό μέγα θεμέλιο της ιδιοκτησίας...»

Έχουμε τή γνώμη ότι οί παραπάνω αντίληψεις του Λόκ είναι πιο ένδιαφέρουσες άκόμα απ' αυτές που άφορούν τό χωρισμό των έξουσιών κ.λπ. Άλλωστε αυτές καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τό πρίσμα υπό τό όποιο αντιμετώπισε τά προβλήματα της γέννησης καί της έδραίωσης της κοινωνίας των πολιτών. Η ιδιοκτησία είναι συστατικό στοιχείο της φυσικής συγκρότησης του όρθολογικού όντος που είναι ο άνθρωπος στό βαθμό που τό κύριο άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό είναι ή δυνατότητα σχεδιασμένης εκτέλεσης εργασίας.

Παρολαυτά ή λοκιανή έννοια της ιδιοκτησίας πάσχει σ' ορισμένες περιπτώσεις από μία περίεργη άμφισημία. Κάποτε τό κύρος της περιλαμβάνει αυτήν καθεαυτή τή διάσταση του «άνθρώπου-προσώπου» καί κάποτε περιορίζεται στό νά δηλώνει άποκλειστικά τά υλικά άγαθά. Η ουσία όμως δέν αλλάζει, κι ο Ν. Μπόμπιο τό εξέφρασε μέ άποτελεσματικότητα:

«'Ο νεοτερισμός του λοκιανού οικοδομήματος που τό καθιστά μοντέλο του φιλελεύθερου κράτους είναι ο έντοπισμός καί ή ανακάλυψη του σταδίου των οικονομικών σχέσεων άνάμεσα στους ανθρώπους που προηγείται του σταδίου των πολιτικών διαρθρώσεων».⁹

Η ανακάλυψη δηλαδή μιās σφαίρας της ανθρώπινης δραστηριότητας που

α) θεωρείται «παραγωγός αξίας» καί νομιμοποιητικό θεμέλιο της άτομικής ιδιοκτησίας τοποθετούμενη πλέον ρητά – χωρίς τίς άμφιταλαντεύσεις του Χόμπς – στό στάδιο των προκοινωνικών, προκρατικών (κράτος καί κοινωνία είναι καί για τόν Λόκ συνώνυμα) διανθρώπων σχέσεων.¹⁰ Η ιδιοκτησία ως ένσάρκωση της ζωής, της έλευθερίας καί της νομικής προσωπικότητας δέν προσδιορίζεται απ' τούς πολιτικούς θεσμούς άλλ' άποτελεί τόν αίτιώδη λόγο σύστασής τους καί τό άνυπέροβλο όριο των δικαιωμάτων τους.

β) μεταφράζεται σέ μία δομική άνισότητα άξιολογικών καί έννοιολογικών επιπέδων άνάμεσα στην πολιτική καί την οικονομική διάσταση καθιστώντας τή δεύτερη λόγο ύπαρξης της πρώτης. Τό αναλογικό σχήμα που προτείναμε μελετώντας τόν Χόμπς επανεμφανίζεται: τό φυσικό δίκαιο καί ή προτεραιότητά του πάνω στό θετό νομικό πλαίσιο των υπαρκτών κοινωνιών, άποτελούν τό θεωρητικό περιβλήμα της σχέσης προτεραιότητας των οικονομικών καί παραγωγικών διαδικασιών επί της πολιτικής καί κρατικής πρακτικής στό έσωτερικό της καπιταλιστικής οικονομίας. Άν μπορούσαμε νά προσθέσουμε μία σειρά άντιστοιχιών άνάμεσα σέ έννοιολογικά ζεύγη θά της δίναμε τήν παρακάτω διάταξη:

φυσικό δίκαιο	θετικό δίκαιο
παραγωγή	διανομή, κυκλοφορία
οικονομία	πολιτική

Οί έννοιες της «έλευθερίας» καί της «νομικής προσωπικότητας» γεννιούνται στό χώρο της κυκλοφορίας του χρήματος (Μάρξ). Όλη ή προσπάθεια της σχολής του φυσικού δικαίου άποσκοπεί στο να τίς εξαγάγει από μία πιο θεμελιακή, υπερβατική σφαίρα αιώνιων άνθρωπολογικών προσδιορισμών. Τό σχήμα όμως στό όποιο έντοιχίζονται οί προσπάθειές της καθιστά άμφίβολη τήν επιτυχία της μία καί σέ τελευταία άνάλυση είναι εύκολο νά εξαχθούν απ' αυτό τά άκριβώς αντίθετα συμπεράσματα. Οί δυσκολίες όμως δέν τελειώνουν εδώ.

Ο Λόκ πρεσβεύει άνυποχώρητα τήν ισότητα, φυσική καί λογική, των ανθρώπων, στή φυσική τους κατάσταση. Αυτό που υλοποιεί τίς ισότητες κατανεμημένες στον καθένα δυνατότητες, ή έλευθερία αντικειμενοποιημένη στό προϊόν της εργασίας, ή άλλιώτικα ή ιδιοκτησία, δέν μπορεί παρά νά είναι μέ τή σειρά της ίσα κατανεμημένη. Η ύποστήριξη όμως αυτής της άποψης είναι άδύνατη για όποιον ζει σέ μία κοινωνία της οποίας οί άνισότητες στό επίπεδο της ιδιοκτησίας είναι κάτι παραπάνω άπό έμφανείς. Κι εδώ εισβάλλει στή σκηνή, σάν άπό μηχανής θεός, τό «χρήμα» κομίζοντας τή λύση του γόρδιου δεσμού. Στή φυσική κατάσταση, λέει ο Λόκ, όλοι εργάζονται επιδιώκοντας αυτά που είναι άναγκαία για τήν επιβίωσή τους καί απ' τήν άλλη «είναι πράγμα άνόητο, πέρα από άνέντιμο, τό νά γεύεται ο ένας περισσότερο άπό τόν άλλο». Η σχέση ιδιοκτησίας είναι στον Λόκ μία νομική σχέση μονής κατεύθυνσης άνθρωπου-άντικειμένου που άποκλείει απ' τή διαμόρφωσή της καί τή ροή της κάθε κοινωνικό δεσμό ένω άντίθετα υπαγορεύει τήν άνάγκη δημιουργίας ενός κοινωνικού δεσμού που θά έγγυηθεί αυτή τή σχέση καί θά τήν κατοχυρώσει απ' τά έξω. Στή φυσική όμως κατάσταση ο κάθε άτομικός ιδιοκτήτης ενεργεί παίρνοντας υπόψη του τούς άλλους, γιατί σ' αυτή τή φάση ο άνθρωπος είναι άκόμα καλόβουλος, άδιάφορος, δίκαιος καί βιώνει έντονα τούς συνεκτικούς δεσμούς του μέ τούς άλλους. (Η ειρωνεία είναι πώς έτσι οί άνθρωποι θεωρούνται κοινωνικά όντα στην προκοινωνική τους φάση κι άντικοινωνικά στό έσωτερικό μιās κοινωνίας). Έτσι, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, περιορίζει τήν ιδιοκτησία του

9. N. Bobbio, *Da Hobbes a Marx*, Napoli, σελ. 115.

υπακούοντας αυθόρμητα στην έπιταγή «να άφεθουν από κοινού και για τούς άλλους πράγματα άρκετά και τό ίδιο καλά». Τήν περιορίζει άλλωστε και για ένα ακόμη λόγο: καμιά ανάγκη δέν τόν πιάζει ν' αποκτήσει, στή φυσική κατάσταση, περισσότερα αγαθά άπ' όσα είναι απαραίτητα για τήν αξιοπρεπή του διαβίωση. 'Η συσσώρευση ενός ύπερπροϊόντος πού θά υπερέβαινε τό αναγκαίο και αυτό πού ό ίδιος είναι ικανός νά παράξει ιδιωτικά και θά έβλαπτε τά συμφέροντα τών άλλων και θά ήταν εξαιτίας τών επικρατουσών οικονομικών σχέσεων όλωσδιόλου άκατανόητη. 'Η μόνη παραγωγή πού έχει νόημα σ' αυτό τό στάδιο είν' ή παραγωγή αξιών χρήσης άμεσα καταναλώσιμων.

Είναι τό «χρήμα» – και συνεπώς ό έκσυγχρονισμός τής ανταλλαγής – πού θά καταστήσει δυνατή τήν άνισότητα τών ιδιοκτησιών. Κι είναι χαρακτηριστικό ότι τό χρήμα εμφανίζεται σύμφωνα μέ τόν Λόκ ήδη στή φυσική κατάσταση. 'Επιβάλλεται συνεπώς μιά έσωτερική τομή. 'Η φυσική κατάσταση περιλαμβάνει δύο στάδια: ένα, άξονας τού όποιου είναι ή παραγωγή αξιών χρήσης, κι ένα δεύτερο άρθρωμένο ήδη στήν παραγωγή μέ σκοπό τήν ανταλλαγή και τό κέρδος. 'Απ' τό πρώτο περνάμε στό δεύτερο όταν οί άνθρωποι ανακαλύπτουν τό χρήμα:

«Βρείτε κάτι πού νά 'χει τή χρήση και τήν αξία του χρήματος... και θά δείτε αυτόν τόν ίδιο άνθρωπο ν' αρχίζει άμέσως νά διευρύνει τήν περιουσία του».

'Ο χωρισμός τών αγαθών κι ή άνισότητα τής ατομικής ιδιοκτησίας, πραγματοποιείται πρίν τή συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας, χωρίς ένα κοινωνικό σύμφωνο, άπλά μέ τό ν' αποδώσουν μιά αξία στό χρυσό και τόν άργυρο συνεννοούμενοι σιωπηλά για τά όσα άπτονται τής χρήσης τού χρήματος. 'Η γέννηση τής άνισότητας στήν κατανομή τών αγαθών επιβάλλει τή συγκρότηση μιας κοινωνίας ρυθμιζόμενης από νόμους και θεσμούς. Τό «πάθος» όμως για τή συσσώρευση δέν είναι πλέον δυνατό ν' άνασχεθεί κι άντλεί τή νομιμότητά του άπ' τήν έκφρασμένη μέσω σύμβασης γενική άποδοχή τής χρησιμοποίησης τού χρήματος στις συναλλαγές. 'Η ισότητα τών ανθρώπων αποδεικνύεται όρος για τήν ελεύθερη και από κοινού λήψη μιας άπόφασης πού θά πραγματοποιήσει νέες συνθήκες ριζικής άνισότητας. 'Ο Λόκ άντιμετωπίζει εύνοικά τήν άνάπτυξη τής συσσώρευσης, διαδικασία άναπόφευκτη κατά τή γνώμη του παρά τή διάλυση τών ειδυλλιακών προκοινωνικών σχέσεων. 'Οπως έπισήμανε ό Macpherson¹⁰ ή έπιθυμία συσσώρευσης πού περιγράφει, δέν έχει σχέση μ' αυτή τού κλασικού άποθησαυριστή: έγγράφεται σέ μιά νέα τάξη πραγμάτων, επισφραγίζοντας μέ τό δυναμισμό της, τήν όρθολογικότητα της και τό πουριτανικό ένδυμα τής άνταμοιβής τής εργασίας, τήν άενη κίνηση τού κεφαλαίου στήν κατεύθυνση τής μεγιστοποίησης τού κέρδους.

Διαπιστώσαμε ότι στόν Λόκ ή ισότητα άποτελεί προϋπόθεση για τή μετάβαση στό στάδιο τής άνισό-

τητας. Διαπιστώσαμε ακόμα ότι ή εργασία είναι τό θεμέλιο τής ιδιοκτησίας αλλά ταυτόχρονα ύπόκειται ή ίδια ως πρώτιστο άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό στή σχέση ιδιοκτησίας τού ανθρώπου μέ τόν έαυτό του. Καθένας είναι ιδιοκτήτης τών δυνατοτήτων πού τού προσιδιάζουν. 'Οποιος λοιπόν δέν είναι ιδιοκτήτης αγαθών είναι ιδιοκτήτης τής ικανότητάς του νά εργάζεται. Κι αυτή είναι μιά ιδιοκτησία πού δέν μπορεί ν' απαλλοτριωθεί αλλά μπορεί νά εκχωρηθεί μετά από ελεύθερη συμφωνία και για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

«Οί συνθήκες τής ανθρώπινης ζωής, πού άπαιτούν εργασία και ύλικά μέ τά όποια εργάζεται κανείς, αναγκαστικά εισάγουν τίς ιδιωτικές κατοχές». 'Όταν οί άνθρωποι ένώνονται δημιουργώντας τό κράτος για «να συνπάρξουν άνετα, μέ σιγουριά και ειρηνικά άπολαμβάνοντας τά αγαθά τους» οί μέν εισέρχονται έχοντας άποκομίσει στή διάρκεια τού δεύτερου σταδίου τής φυσικής κατάστασης πλούτο, σέ χρήμα κι αγαθά, κι οί δε εισέρχονται κατέχοντας ένα μονάχα αγαθό, κάθε άλλο παρά συγκεκριμένα ύλικό: τήν ιδιοκτησία τής δυνατότητάς τους για εργασία, πού μπορεί νά εκχωρηθεί, όπως και κάθε άλλο εμπόρευμα, άπ' τή στιγμή πού εμφανίστηκε τό χρήμα.

'Η ελευθερία, στόν Λόκ, είν' άπ' τή μιά ή ελευθερία τής άπεριορίστη συσσώρευσης κεφαλαίου κι άπ' τήν άλλη ή ελευθερία τής μίσθωσης έναντι χρηματικού ανταλλάγματος τής «ιδιωτικής» εργατικής δύναμης τού πένητα.

«Ένας ελεύθερος άνθρωπος – γράφει – μπορεί νά γίνει ύπηρέτης ενός άλλου μέ τό νά τού πουλήσει, για όρισμένο καιρό, τίς ύπηρεσίες πού αναλαμβάνει νά προσφέρει, έναντι μιας άμοιβής πού εισπράττει».¹¹

'Η εργασία τού «υπηρέτη» σ' αυτή τήν περίπτωση έμπεριέχεται, έμπερικλείεται στήν εργασία τού άφέντη. 'Αλλά αυτή είναι θεωρητική: ακόμα κι άν ό άφέντης δέν εργάζεται ή εργασία τού υπηρέτη παρουσιάζεται τυπικά ως εργασία τού άφέντη, εφόσον α) τό δικαίωμα στήν ιδιοκτησία προέρχεται άπ' τήν εργασία και β) ό άφέντης είναι άναντίρρητα ό ιδιοκτήτης τών προϊόντων πού παράγει ό υπηρέτης του. Μαζί μέ τήν αρχέγονη ισότητα λοιπόν ή φιλοσοφία τού Λόκ καταλύει ένα ακόμα άπ' τά σημεία έκκίνησης της: τήν αρχή σύμφωνα μέ τήν όποία ένα άντικείμενο ανήκει άποκλειστικά σ' αυτόν πού τό έπεξεργάστηκε μεταβάλλοντας τήν αρχική μορφή του. Τό «χρήμα», παράγωγο τής ελευθερίας και τής ισότητας, άποδεικνύεται λοιπόν παραγωγός τής άνελευθερίας και τής άνισότητας. 'Η «ελευθερία» και ή «ισότητα» ως θεωρητικές έννοιες, στό πλαίσιο τής φιλοσοφίας τού φυσικού δικαίου άποδεικνύονται ιδεολογικά έπικαλύμματα τής ούσιαστικής άνισότητας πού διακρίνει εκείνο τό βαθύτερο επίπεδο τής παραγωγικής διαδικασίας στό όποιο ό ένας παρουσιάζεται σά συσσωρευτής κι ό άλλος σά μισθωτός.

10. Macpherson, *Political Theory of Possessive Individualism* (1962), Oxford 1972, σελ. 220.

11. Locke, *Treatise on Government* (Second), VII, § 85.

Ἄλλα ἂν καὶ ὁ μισθωτὸς καὶ ὁ συσσωρευτὴς δὲν ἦταν «ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι», τὸ συμβόλαιο μίσθωσης τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως τοῦ πρώτου ἀπ' τὸ δεύτερο δὲν θὰ ἦταν δυνατό. Κι ἡ ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας, στὴν Ἀγγλία, ἦταν ἤδη παρελθόν ὅταν ὁ Λόκ ἐπεξεργαζόταν τὶς βάσεις τῆς φιλοσοφίας του, ἂν καὶ ὁ ἴδιος συνιστοῦσε τὸν ἐγκλεισμό τῶν χωρικῶν, πού μὲ τὶς περιφημες περιφράξεις τῆς ἐποχῆς τῆς πρωταρχικῆς συσσωρεύσεως εἶχαν διωχτεῖ αὐθαίρετα ἀπὸ τὰ κτήματά τους, σὲ στρατόπεδα ἀναγκαστικῆς ἐργασίας καὶ συμβούλευε τὶς ἀρχές νὰ μὴ διατάζουν νὰ κόβουν τὸ ἕνα αὐτῶν ἀπειθαρχῶν.

Ὁ Λόκ λοιπὸν θεωρητικοποιεῖ τὶς ταξικὲς διαφορὲς ἡδὴ στὸ στάδιο τῆς φυσικῆς κατάστασης· ἄλλωστε εἶναι αὐτὲς πού ἐπιβάλλουν τὴν ἰδρυση κράτους. Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος, ὄχι μόνον ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὑφίσταται τὶς ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις πού εἶδαμε ἀλλὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση ὄλων τῶν ἄλλων φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ ἰδιωτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος μετατρέπεται σὲ ἀποκλειστικὴ ἰδιότητα αὐτῶν πού διαθέτουν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐκφρασμένη σὲ ἀγαθὰ. Ἐμφανίζεται μιά πολλαπλότητα ομάδων, τάξεων κ.λπ. καὶ κατὰ συνέπεια ἕνα πλῆθος συνθηκῶν καὶ τρόπων διαβίωσης: αὐτὸ ἔχει ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας διαφορικῶν ἐπιπέδων ὀρθολογικότητας. Ἡ φυσικὴ κατάσταση ἐνέχει πλέον κινδύνους μιά καὶ πολλὰ ἄτομα δὲν εἶναι πιά σὲ θέση νὰ συμπεριφερθοῦν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῶν φυσικῶν ἠθικῶν νόμων. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν παρὰ νὰ δημιουργηθεῖ τώρα μιά πολιτικὴ κοινονία μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς νομικῶν κυρώσεων καὶ μιά ἐκκλησία μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς πνευματικῶν κυρώσεων. Ἄν στὸν Χόμψ ὁ πόλεμος τῶν πάντων ἐναντίον πάντων ἦταν ἡ προϋπόθεση πού ἔδινε τὸ ἔναυσμα στὴ φιλοσοφία του, στὸν Λόκ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χρήματος καὶ τῆς καθοριστικῆς του ἐπίδρασης στὴ διαμόρφωση τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Μποροῦμε τώρα νὰ ἐπιχειρήσουμε μιά ἀνακεφαλαιώση καὶ νὰ μορφώσουμε παράλληλα ὀρισμένα συμπεράσματα.

1) Ἡ φυσικὴ κατάσταση ὅπως τὴν προσδιορίζει ὁ Λόκ ἀρθρώνεται στὴ μορφή ἑνὸς ὄντος ἠθικά, διανοητικά καὶ φυσικά ἐλεύθερου. Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος ἡ ἔλλειψη ἀνταγωνισμοῦ καὶ συσσωρεύσεως πλούτου παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς σὲ μιά διαδικασία ἀπίσχυανσης τῶν εἰρηνικῶν διαθέσεων καὶ τῆς ἀντάρκειας τῶν μεμονωμένων παραγωγῶν, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας χωρὶς ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου νὰ μεταβάλλεται οὐσιαστικά ἢ φαινομενολογία τῶν πράξεων του δὲν διατηρεῖ σχεδὸν κανένα ἀπ' τὰ στοιχεῖα πού τὴν προσδιόριζαν στὴν πρώτη φάση τῆς φυσικῆς κατάστασης. Ἡ πρώτη συνεπῶς «στιγμὴ», αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος, ἀποκαλύπτεται σὰ στιγμὴ διανοητικῆς ἀφαίρεσης τῆς ὁποίας οἱ ἄξονες εἶναι ἀπ' τὴ μιά ἡ κατασκευὴ ἑνὸς μοντέλου ἀνθρώπου-ἀπομονωμένου παράγωγοῦ καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη τὸ αἴτημα τῆς ἰσῆς ἰδιοκτησίας.

Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα παρέχουν σὲ ὄλους τὴν ἠθικο-νομικὴ (ἂν καὶ τελικὰ προ-νομικὴ) δυνατότητα ἀβίαστης ἐκφράσεως τῆς βούλησός τους καὶ σύναψης συμφωνιῶν ἢ συμβολαίων ἐπὶ ἴσοις ὄροις. Αὐτὴ εἶναι

ἡ πρώτη «στιγμὴ» τοῦ οἰκοδομήματος πού ἐπιχειροῦμε νὰ ἀναλύσουμε.

2) Τὸ χρῆμα «κομίζει» ἀνισότητα ἀλλὰ μόνον στὴ σφαῖρα τῆς ὑλικῆς κατοχῆς τῶν ἀγαθῶν. Οἱ φυσικὲς ἀνθρώπινες ἰδιότητες δὲν ἀλλάζουν: ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος ἰδιοκτήτης τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεως. Αὐτὸς ὅμως πού κατέχει ὑλικά ἀγαθὰ καὶ ἐργαλεῖα μπορεῖ νὰ συνάψει συμβόλαιο μὲ τὸν πένητα κάτοχο ἐργατικῆς δυνάμεως, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ δεύτερος ἐκχωρεῖ ἐλεύθερα καὶ χωρὶς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν ἠθικὴ του ὑπόσταση ἢ τὴ νομικὴ του ἰσότητα, τὴ δυνατότητά του γιὰ ἐργασία στὸν πρῶτο, ἐναντι ἀμοιβῆς. Ἡ ἐργατικὴ του δυνάμη ἐνσωματώνεται πλέον στὸ κεφάλαιο τοῦ ἀγοραστή, πού εἶναι κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἰδοῦ τὸ μυστικὸ τῆς αὐτόματης «ἀξίωσης»¹² τοῦ κεφαλαίου. Αὐτὴ εἶναι ἡ δεύτερη «στιγμὴ» τοῦ οἰκοδομήματος.

3) Ἡ ἀνισότητα ὅμως πού ἔτσι ἐλεύθερα παράγεται δὲ γίνεται τὸ ἴδιο «ἐλεύθερα» ἀποδεκτὴ ἀπ' ὄλους στὶς συνέπειές τῆς. Ὁ ἰδιοκτήτης ὑλικῶν ἀγαθῶν αἰσθάνεται τὴ θέση του ἐπισφαλῆ: ὁ «ὑπηρετῆς» στερεῖται ὀρθοῦ λόγου καὶ τίποτα δὲν ἀποκλείει τὴ μετατροπὴ του σὲ ληστὴ, ἐγκληματία, ἀλήτη. Σὲ κάθε περίπτωση εἶναι δυνατικὰ ἐχθρός. Τὸ κράτος καὶ ὁ θετικὸς νόμος καθίστανται ἀναγκαῖα, γιὰ τὴν προστασία τῆς ἰδιοκτησίας. Θεμέλιό τους ὅμως δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὅτι κάθε ἀνθρώπος εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του: ἡ διὰ συμβολαίου σύστασή τους τὸ ἐπιτάσσει. Ἔτσι ἡ τρίτη αὐτὴ «στιγμὴ», στὴ νομικὴ τῆς μορφῆς τοῦ συμβολαίου ἀνάγεται στὴν πρώτη καὶ καθορίζεται ἀπ' αὐτὴ. Ἡ πρώτη καὶ τρίτη στιγμὴ εἶναι αὐτὲς τῆς υπερβατικῆς καὶ ὑλικά ἀπροσδιόριστης ἰσότητος: ἐδράζονται στὸ ἴδιο θεωρητικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ δεύτερη ὅμως στιγμὴ εἶναι αὐτὴ τῆς ὑλικοπρακτικῆς ἀνισότητος. Ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη εἶναι λειτουργικὲς ὡς πρὸς αὐτήν. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ φαινομενικὴ μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Ἡ δεύτερη πραγματοποιεῖ τὴ διαδικασία ἐκμετάλλευσής τοῦ «μὴ ἔχοντος» ὑπὸ τὸ ἔνδυμα μιάς νομικῆς σχέσης ἰδιοκτησίας. Ἡ τρίτη εἶναι στιγμὴ ἐξωτερικῆ ὡς πρὸς τὶς ἄλλες δύο ὅπου ἐκ νέου ἰδιοκτήτης ἀγαθῶν καὶ ἀπλὸς ἰδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του παρουσιάζονται ἴσοι σὰν ἐλεύθερα ὑποκείμενα, πρόσωπα. Τὸ κράτος ὅμως ἔχει γιὰ λειτουργία τὴν προστασία τῆς ἰδιοκτησίας τῶν συνιστωσῶν του, μὲ τὴν κατασταλτικὴ του δυνάμη. Τὸ διαλεκτικὸ τρίπτυχο ὁλοκληρώνεται: ἡ πρώτη στιγμὴ καὶ ἡ τρίτη ἐπικυρώνουν καὶ παγιώνουν τὴ δεύτερη πού τὶς παράγει (ἡ σειρά δὲν εἶναι βέβαια χρονολογικὴ).

Ὁ Λόκ, λοιπὸν, ἂν καὶ δὲν ὑποφιαζόταν τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῶν θεωριῶν του, μορφοποιεῖ μιά σύγχρονη θεωρία τῆς ἐργασίας, τοῦ συμβολαίου καὶ τῆς γέννησης τοῦ κράτους ἐκφρασμένης σὲ ὄρους ἀπροκάλυπτα ταξικούς. Τὸ νόημα τῆς ὀπτικῆς του συνοψίζεται ἄριστα ἀπ' τὸν Macpherson:

«Πραγματοποιώντας στὸ θεωρητικὸ σύστημα τοῦ Χόμψ τὴ μόνη ἀναγκαῖα δομικὴ ἀλλαγὴ

12. Ὁ ὄρος ἀποδίδει τὴ διαδικασία πού ὁ Σκουριώτης στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ κεφαλαίου ὀνομάζει «ἀξίωση».

για να το καταστήσει ικανό ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τις δυνατότητες μιας έμπορευματικής κτητικής κοινωνίας, ο Λόκ τελειοποίησε ένα οικοδόμημα στερεωμένο σε γερές χρομπσιανές βάσεις». ¹³

Ο Λόκ είναι μαζί με τον Χόμπς οι πρόδρομοι των σύγχρονων άστικων θεωριών της ατομικής ιδιοκτησίας, του κράτους και της αμοιβαίας σχέσης τους. Άλλά αυτό που ιδιαίτερα στον Λόκ διαφαίνεται πεντακάθαρα είναι η ουσιαστική έννοιολογική ταύτιση δικαίου – προσώπου δικαίου – ανταλλαγής – ανταλλακτικής αξίας. Στη φιλελεύθερη φιλοσοφία η αξιο-

πρέπεια και η ελευθερία του ατόμου ανάγονται στην αξιοπρέπεια της ατομικής ιδιοκτησίας και στην ελευθερία της ίδιας.

Μιά μελέτη των κειμένων άλλων μεγάλων θεωρητικών του φυσικού δικαίου – που βέβαια δεν θα επιχειρήσουμε εδώ – θα επικύρωνε αυτό το συμπέρασμα. Είναι βέβαιο ότι σήμερα αυτές οι έννοιολογικές ταυτότητες ισχύουν σε μικρότερο βαθμό – ή φιλελεύθερη φιλοσοφία ενσωματωμένη μερικά σε διαφορετικά συστήματα σκέψης απέκτησε ιστορικά προοδευτικότερες διαστάσεις. Στην καθαρή της όμως έκφραση – χαρακτηριστικό παράδειγμα της όποιας είναι ο σύγχρονος «νεοφιλελευθερισμός» – άπλως επικυρώνει τις διαπιστώσεις μας. Και μαζί μ' αυτές τη ρήση του Χέγκελ σύμφωνα με την όποια «ή ιδιοκτησία ως κτήση είναι μέσο αλλά ως μορφή ύπαρξης της προσωπικότητας είναι σκοπός».

13. Macpherson ibid. 270. —

Μιά υπεύθυνη προσπάθεια στό εκπαιδευτικό βιβλίο

Τ. Άνθουλιά - Γ. Παπαδημητρίου
Μαθηματικά Α' δημοτικού (σε δύο τεύχη)
Τά παιδιά μέσα από τη ζωγραφική, τό παιχνίδι και τήν έρευνα κατανοούν τις βασικές μαθηματικές έννοιες. (Έγκεκριμένο από τό Ύπουργείο Παιδείας με τήν 115/78 πράξη του ΚΕΜΕ).

Τ. Άνθουλιά - Γ. Παπαδημητρίου
Μαθηματικά Β' δημοτικού (σε δύο τεύχη)
Μέ άσκήσεις και προβλήματα που όξύνουν τήν παρατηρητικότητα και τήν κριτική Ικανότητα των παιδιών. (Έγκεκριμένο από τό Ύπουργείο Παιδείας με τήν 161/78 πράξη του ΚΕΜΕ).

Τ. Άνθουλιά
Μαθηματικά Γ' δημοτικού (σε ένα τεύχος)
Μέ τό βιβλίο αυτό συνεχίζεται ή προσπάθεια για μία άπλή και ταυτόχρονα ουσιαστική προσέγγιση των Μαθηματικών.

Τ. Άνθουλιά
Έλληνική εκπαίδευση, πορεία στό άγνωστο
Μιά προσπάθεια έντοπισμού και άνάλυσης προβλημάτων τής παιδείας μας.

Ίδρύματος Nuffield
Κάνω και καταλαβαίνω
Μιά πρωτοποριακή αντίληψη για τή διδασκαλία των Μαθηματικών στό δημοτικό σχολείο. (Έγκεκριμένο από τό Ύπουργείο Παιδείας με τήν 24/78 πράξη του ΚΕΜΕ).

Ίδρύματος Nuffield
Τά Μαθηματικά στην προσχολική ήλικία και στό νηπιαγωγείο
Πώς θα βοηθήσουμε τό παιδί ν' αποκτήσει σωστές βάσεις, ώστε μεγαλώνοντας να πλησιάσει τά Μαθηματικά με εύκολια και εύχαριστηση.

Ίδρύματος Nuffield
Τά Σύνολα
Μιά ολοκληρωμένη παρουσίαση των Συνόλων και τής λογικής των μαθηματικών σχέσεων. (Έτοιμάζεται)

Ε. Κουρουπάκη - Άνθουλιά
Η πρώτη Άνάγνωση
Μιά επαναστατική μέθοδος για να μάθουν τά παιδιά να διαβάζουν άνετα και με εύχαριστηση. (Έγκεκριμένο από τό Ύπουργείο Παιδείας τής Κύπρου με τήν 324/63/7 έγκύκλιο).

εκδόσεις χελιδόνη

Ήροδότου 5, Κολωνάκι, Τηλ. 718.700 - 36.33.875

Έπίσης, στό Βιβλιοπωλείο Χελιδόνη θα βρείτε μία ολοκληρωμένη συλλογή εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών βιβλίων στην ελληνική γλώσσα, καθώς και μία επιλογή από τά καλύτερα παιδαγωγικά παιχνίδια τής Δυτ. Εύρώπης.

καί γράμματα γνωρίζω

λαδή για ένα βιβλίο που αν θέλει να υποβάλει, αυτό τό επιχειρεί με τό διάλογο.

Ἡ ἀφορμή, λοιπόν, τῆς ἐργασίας, ἡ μετακένωση μιᾶς ἀτομικιστικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας σέ ἕνα χώρο ὅπου ἡ τυπολατρική σκέψη δέ θά ἀναγνώριζε κἀν τήν ὑπαρξή πολιτικῆς κοινωνίας· πρόκειται γιά τήν ἑλληνική κοινωνία τοῦ 17' αἰῶνα, ἄς ποῦμε γιά τή ρωμαϊκή – τήν κοινωνία τοῦ «γένους». Τό μετακενούμενο, τό φυσικό δικαίωμα, θά ἀποτελέσει ἀντικείμενο διαπραγμάτευσης στή συνέχεια τῆς ἐργασίας – εἴπαμε: πρόκειται γιά μιᾶ ἐρευνα πού ἀνακοινώνεται τμηματικά, κατά ἐνότητες. Μετακένωση ἐπιπρόσθετα ἐνός συγχρονικοῦ φαινομένου – κι αὐτό εἶναι ἐπόμενο νά δεχθῆι στή συνέχεια φιλολογικά – καί ὄχι τόπων· πῶς θά μπορούσαν νά ὀρισθοῦν οἱ δεκτικότητες πού ἐπέτρειψαν τή μετακένωση αὐτή; Τό βιβλίο ἀσχολεῖται ἀκριβῶς μέ τίς κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς δεκτικότητας, αὐτῆς πού στόν ὑπότιτλο ὀρίζεται ὡς ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας.

Ἡ ἐμφάνιση τῆς σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στήν τουρκοκρατούμενη ἑλληνική κοινωνία

Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας

Κάποια ψήγματα Φυσικοῦ Δικαίου στά *Φροντισματα* τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, νά ποιά εἶναι ἡ ἀφορμή τῆς ἐρευνας τοῦ Δημήτρη Ἀποστολόπουλου: «Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στήν ἑλληνική κοινωνία» πού φέρει τό χαρακτηριστικό ὑπότιτλο «ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας». Ἐρευνα ἐν τῷ γίνεσθαι καί ὄχι τελειωμένη μελέτη, τῆς ὁποίας ἔχουμε κιάλας τό πρῶτο στάδιο, τό τομίδιο πού παρουσιάζουμε ἐδῶ καί στό ὅποιο, ὅπως συμβαίνει μέ ὄλες τίς ἐργασίες τοῦ Ἀποστολόπουλου, ἡ γραφή εἶναι τό ἀκριβές πάρισσο τῆς διανοητικῆς πρόσβασης: ἡ λεπτότητα τῆς σκέψης ἀντιστοιχεῖ σέ μιᾶ προσωπική γραφή, ἀκριβόλογη καί κομψή, κάποτε μεταφορική πού κινεῖται σέ μιᾶ πλατιά κλίμακα προσβάσεων – διατύπωση ὑποθέσεων ἐρευνας, ἰχνηλατήσεις φιλολογικοῦ τύπου, παράθεση τῶν δεδομένων χωρίς ἐπιλεκτική παρέμβαση, διατύπωση μέ ἕνα λόγο πού ἐπιτρέπει στό χρήστη τοῦ βιβλίου νά γίνῃ κοινωνός στό παιγνίδι τοῦ συγγραφέα, συνήθως λεπτεπιλεπτο. Πρόκειται δη-

Ἁνάγκη, βέβαια, μιᾶς κοινωνικῆς κατηγορίας πού διαμορφώνεται καί μέ σταθερό τρόπο θά μετάσχει στήν ὀθωμανική ἐξουσία· πρόκειται γιά τούς Φαναριώτες. Ἐτσι τό βιβλίο ἀρχίζει μέ τήν ἐκχέρωση τοῦ ἐδάφους, μέ ὅ,τι δηλαδή χρειάζεται γιά νά στοιχειοθετηθῆι ὁ ὑπότιτλος του. Τά ἐρωτήματα, διατυπωμένα καί μέ σαφήνεια καί μέ χάρη, μέ τά ὁποῖα προχωράει ἡ ἐκχέρωση τοῦ πρὸς ἐρευνα ἐδάφους, εἶναι ἐκεῖνα πού θέτει ὁ ἱστορικός κάθε φορά πού διαπιστώνει σέ μιᾶ παιδεία τή μεταφορά μιᾶς ἰδέας, μιᾶς τεχνωτροπίας, μιᾶς στάσης, ἐνός ἰδεολογήματος, κάποιος εὐαισθησίας καί πάει λέγοντας: καί πρῶτα οἱ δεκτικότητες, συλλογικοῦ βέβαια τύπου (τουλάχιστο στήν πρώτη γενική καί γενικευτική προσέγγιση), δηλαδή κοινωνικές: ὕστερα ἡ «τύχη» τοῦ δεκτοῦ, καθ' ὑπόθεσιν πάντα πολυλειτουργική – δουλειά τοῦ ἱστορικοῦ νά τήν ἐντάξει σέ μιᾶ τυπολογία δεξιώσεων καί νά προχωρήσει ἔτσι στήν ἀποδέσμευση κοινωνικῶν, ψυχολογικῶν καί νοοτροπικῶν μηχανισμῶν. Ὅλα αὐτά προϋποθέτουν μιᾶν ἀντίστοιχη σχέση

τοῦ ἱστορικοῦ μέ τή μαρτυρία· καί πρὶν ἀπ' ὅλα τήν κριτική κατανόησή της.

Ὅσο γιά τήν τελευταία, ἡ ἐργασία τοῦ Ἀποστολόπουλου μάς δίνει ἕνα καλό παράδειγμα: ὅλη ἡ πρόσβαση τοῦ συγγραφέα θά λέγαμε ὅτι συνίσταται στόν ἐλεγχό καί στήν ὄσο γίνεταί μεγαλύτερη ἀξιοποίηση μιᾶς πληροφορίας σχετικῆς μέ τή σύνθεση τῆς κορυφῆς τῆς πυραμίδας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στήν Πόλη στά 1671· πρόσβαση ὡστόσο, ἐξυπακουέται, φορτισμένη ἀπό πληροφορίες «ἐξωπηγαϊκῆς» προέλευσης, δηλαδή ἀπό ἱστορικό προβληματισμό, καί ἐνισχυμένη ἀπό ἀντίστοιχες πηγαϊκές πού ἐρχονται νά στηρίξουν τό σχόλιο τῆς κύριας μαρτυρίας. Ἡ τελευταία δέ θά παρουσίαζε κἀτι τό ἐξαιρετικά ἰδιαίτερο σέ ἄλλου τύπου ἱστοριογραφική συνείδηση: προέρχεται ἀπό τούς κύκλους τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στήν Πόλη, τούς ἀνθρώπους τοῦ Nointel· τήν περᾶ στό βιβλίο του ὁ De Lacroix, ὀφείλεται ὅμως στόν Antoine Galland, τὸ ὁποῖο τὰ ὑπομνήματα, ὅπως καί κείνα ἐνός ἄλλου La Croix, τοῦ Francois Petis, συγγραφέα τῶν *Mille et Un Jours*, ἀναπαράγονται στό ἔργο τοῦ πρῶτου. Τά φιλολογικά αὐτά προβλήματα ὁ Ἀποστολόπουλος τὰ ἐκθέτει μέ σαφήνεια καί τὰ ἐπιλύει μέ πειστικότητα· κυρίως τούς δίνει μιᾶ διάσταση ἱστορική, γιατί δείχνει ὅτι ἡ ἀναφορά αὐτή στίς ἑλληνικές κοινωνικές ἀσθεντίες συνδέεται μέ μιᾶ ἀποτυχημένη προσπάθεια τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Τί λέει ἡ μαρτυρία αὐτή; Ἀπλούστατα ὅτι ἡ παλιά βυζαντινὴ ἀριστοκρατία εἶχε παρακμάσει καί ταπεινωθεῖ καί ὅτι καινούριες οἰκογένειες φερμένες ἀπό δεξιά κι ἀριστερά ἤρθαν νά πάρουν τή θέση της, αὐτές πού συγκροτοῦν τήν κοινωνική κατηγορία τῶν Φαναριωτῶν. Πρῶτα ἡ παρακμή: οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων καί τῶν Κατακουζηνῶν κερδίζουν τή ζωὴ τους δουλεύοντας τό χρυσό καί τό ἀσήμι, τὰ πολύτιμα μέταλλα. Πρόσφατα ὁ Νίκος Οἰκονομίδης μίλησε γιά τή μεταστροφή τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας στίς ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις, στίς χρηματιστηριακές δραστηριότητες· ἡ γραμμὴ φαίνεται νά εἶναι συνεχῆ καί ἡ ἀξιολογικὴ κρίση τοῦ Γάλλου μάρτυρα ὄχι χωρὶς ἰδεολογικὴ φόρτιση. Στίς ἀρχές τῆς τουρκικῆς κατάρκτησης ἡ ἴδια ἀριστοκρατία θά προσανατολιστεῖ σέ ἄλλα ὑψηλά οικονομικά μεγέθη, τήν ἐνοικίαση τῶν προσόδων, τὰ μεταλλεῖα· ὀρισμένοι ἀπὸ τούς ἐκπροσώπους της θά διαιωνίσουν τίς ἀγροτικῆς προέλευσης φορολογικῆς τους προσόδους – μικροί ἢ μεγάλοι προνοιάριοι πού θά γίνον μικροί (μᾶλλον) ἢ μεγαλύτεροι τιμαριώτες. Ἀπὸ κοντὰ ἄλλες οἰκογένειες πού θά εὐεργετηθοῦν μέ φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς, οἱ μουσελίμηδες: κι ἐδῶ ἡ κλίμακα εἶναι πλατιά, τό

προνόμιο δέ χαρακτηρίζει όρισμένη οικονομική κατάσταση. Αύτή είναι ή παλιά άριστοκρατία.

Η καινούρια τώρα: άνθρωποι πού ζούν με μεγαλοπρέπεια καί πού, κυρίως, μετέχουν στην έξουσία. Ό δρόμος πού τούς φέρνει σ' αύτή: ή όριζόντια κοινωνική κινητικότητα, τουλάχιστο γιά μερικούς, γιατί άλλοι τους, κατά τό λέγειν του μάρτυρα, έξησαν από πάντα τους εύγενώς. Τήν όριζόντια κινητικότητα δέν τήν καθορίζει ή πηγή, πού μιλάει άόρατα γιά industrie· δέ θά απέδιδε με σιγουριά «βιοτεχνία». Τέλος πάντων, με τίς όποιες τέχνες τους ή με τήν όποια τους φιλοπονία συγκέντρωσαν στις πατρίδες τους περιουσίες, κινητό πλούτο: έτσι πέρασαν στην άλλη κινητικότητα, τήν κοινωνική, στή συμμετοχή άλλως στην άσκηση τής έξουσίας καί, ίσως πρώτιστα, διαμόρφωσαν μια ιδιαίτερη κοινωνική συνείδηση, απ' όπου καί ή ανάγκη μιας νέας ιδεολογίας. Οι κινητήριες δυνάμεις τής οικονομικής προαγωγής συνοψίζονται στην επίδοση στις έμπορικές καί χρηματιστικές επιχειρήσεις· ο Μαυροκορδάτος θά προσφέρει ως προς αυτό καί τήν προσωπική του μαρτυρία. Η όλη ώστόσο κινητικότητα δέν ανατρέπει, στο οικονομικό επίπεδο, καμιά από τίς ίσορροπίες: τό μέγιστο τής οικονομικής πιά προαγωγής (πού δέ γίνεται νά ξεχωριστεί από τήν αντίστοιχη κοινωνική) έχει νά κάμει πάλι με τήν κάρπωση των δημοσίων προσόδων· μέσα στο πάγιο παραδοσιακό σύστημα έχουμε κυρίως έναλλαγή στους φορείς των ρόλων, όχι άλλαγή των οικονομικών δομών. Αυτό δέ σημαίνει ότι ή επίπτωση στο κοινωνικό πεδίο αυτών των έναλλαγών είναι άμελητέα. Ακόμη παραπέρα, δέ σημαίνει ότι είναι χωρίς ουσιαστική σημασία, γιά τή διασαφήνιση των κοινωνικών καί οικονομικών μηχανισμών τής όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ή διερεύνηση των οικονομικών πηγών πού όρίζουν τίς έναλλαγές των ρόλων· με μια προϋπόθεση: ότι χρειάζεται ή έρμηνευτική πρόσβαση νά λάβει ύπόψη τής τήν πολιτική των Σουλτάνων ή όποια παρεμβαίνει στην πραγματοποίηση των έναλλαγών αυτών. Κλασική περίπτωση ή αντιστάθμιση του στρατιωτικού τιμαριωτικού συστήματος από τόν έμμισθο στρατό των γενιτσάρων, ή διαμόρφωση γεωκτητικής «άριστοκρατίας» από τούς «δούλους» τής Πύλης.

Σωστά έτσι ο συγγραφέας προσπαθεί νά διακρίνει τίς εισοδηματικές θάσεις καί τό κοινωνικό «καθεστώς» τής χριστιανικής «άριστοκρατίας» του 16' αιώνα, αύτής πού συνεχίζει τήν παλιότερη ζωή τής ή πού διαμορφώνεται μέσα στή μεθοδολογία τής όθωμανικής κατάκτησης καί, κυρίως, τής παγίωσής τής. Γιά νά εικονογραφήσει τήν ύπόθεσή του γιά τή διαφοροποίηση πού γίνεται στα

«κοινωνιολογικά μεγέθη» τής ελληνικής κοινωνίας του 17' αιώνα – ο λόγος πάντα γιά τήν κοινωνία τής Πόλης –, αναφέρεται παραδειγματικά σε μια οικογένεια παλιάς προέλευσης πού συνυπάρχει με τίς νεόφερτες καί νεόπλουτες καί, κατά τό έρμηνευτικό του σχήμα, ανήκει στον παλιό κοινωνικό status: τήν οικογένεια των Κομνηνών-Μουσελίμηδων. Καί τά δυό ονόματα είναι χαρακτηριστικά: τό πρώτο, με όλη του τή διάδοση, παραπέμπει στο Βυζάντιο· τό δεύτερο σε μια φορολογική κατηγορία, τούς Muaf Ve Müselem – τούς απαλλαγμένους από όρισμένους φόρους έναντι ύπηρεσιών – πού, καθώς σημειώσαμε, από μόνη τής δέ συνιστά κριτήριο κοινωνικοοικονομικής ένταξης. Ωστόσο, στή συγκεκριμένη περίπτωση ύπάρχει συνειδητή βούληση του μάρτυρα τής εποχής νά αξιολογήσει θετικά τή φορολογική αύτή ιδιότητα: είναι τό αντίθετο τής ραγιαδοσύνης. Δίπλα στο παράδειγμα αυτό, ο αντίποδας: ο Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος, εκπρόσωπος τής νέας «άριστοκρατίας»· προσφέρει κι αυτός τήν πολλαπλή του μαρτυρία.

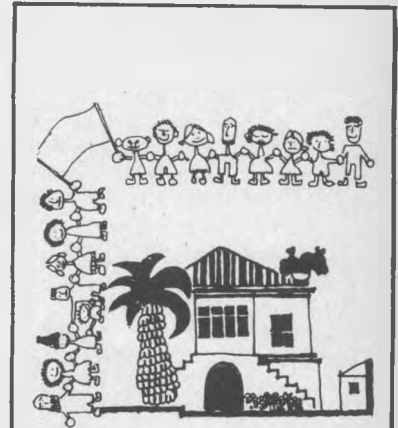
Πρώτο, μιλά γιά κάποιους παλιούς «εύγενείς» (ο ίδιος δέ θεωρεί ότι ανήκει στην τάξη τους) πού ή άνεχεια τους καταδικάζει νά ζούν περιορισμένοι στα «χωρία» τους: όταν ξεφεύγουν από τόν κλοιό, ταξιδεύουν όχι χάρη «φιλομαθείας, άλλ' έμπορίας ένεκεν»· τό αντίθετο δηλαδή με ό,τι συνέβη με τόν ίδιο, με τίς λαμπρές του σπουδές στή Δύση. Η μαρτυρία είναι ριζική. Ό ίδιος, έπειτα, διασαφηνίζει: τά δικά του εισοδήματα προέρχονται από τό έμπόριο, τίς χρηματιστηριακές επιχειρήσεις· έμπορία όμηριας πετυχημένη πού έκβάλλει στην παιδεία, όχι σαν εκείνη των εύγενών πού είχαν κλειστεί στα «χωρία» τους. Άς θυμίσουμε: οι ίδιοι εύγενείς τής παλιάς έξόρυξης είχαν επίσης δοκιμαστεί σ' αυτά πού δοκιμάζεται τώρα ο Μαυροκορδάτος: χειρίζονταν τό χρήμα, δέ ζούσαν αποκλειστικά από προσόδους, του ενός ή του άλλου τύπου, προερχόμενες από τήν άγροτική οικονομία. Με τό δικίο του όμως ο Άποστολόπουλος έπιμένει στην άγροτική «άπόχρωση» πού δίνει ή μαρτυρία του Μαυροκορδάτου σ' αύτή τή συρρικνωμένη άριστοκρατία.

Η καινούρια άριστοκρατία θά χρειαστεί καί μια καινούρια ιδεολογία; Ό συγγραφέας είναι καταφατικός, αλλά στο σημείο αυτό δέν ύπάρχουν προβλήματα: ή ιστορία τής παιδείας μας έχει δώσει τήν καταφατική άπάντηση: εκείνο πού άπομένει καί πού περιμένουμε από τή συνέχεια του βιβλίου πού παρουσιάζουμε είναι ή συνάρτηση τής ανάγκης αύτής με τήν ιδιάζουσα λειτουργία του στρώματος πού τήν αισθάνεται. Οι πρώ-

τες νύξεις είναι έρεθιστικές: ποιά μπορεί νά είναι ή τύχη, ή προσαρμογή, ή μεταλλαγή του φυσικού δικαίωματος στον κλοιό του ανατολικού δεσποτισμού; Δέν είμαστε άκόμη εκεί.

Ό Άποστολόπουλος, ξεκαθαρίζοντας τό έδαφος, έδωσε άπάντηση στο πρώτο από αίτήματα τής έρευνητικής του πρόσβασης: τό σχόλιο του πάνω στην πληροφορία του Galland όδήγησε στην όροθεσία δύο άριστοκρατιών, μιας παραδοσιακής καί μιας νεότευκτης καί στή σκιαγραφία τής κοινωνικής καί οικονομικής τους φυσιογνωμίας· ύποτύπωσε έτσι τό πλαίσιο των δεκτικότητων τής δεύτερης έναντι μιας ιδεολογίας πού αντίκειται στο σύστημα τό όποίο ύπηρετεί. Άνοίγει έτσι ο δρόμος γιά μια κοινωνιολογία του Φαναριωτισμού, δηλαδή γιά μια άκόμη πρόσβαση πού θά καταγραφεί στο ένεργητικό τής ιστορίας.

Σπύρος Ι. Άσδραχάς

**Παιδικός σταθμός
«ο Παιδότοπος»
Γιά παιδιά από
2 – 6 χρονών**

**Νότη Μπότσαρη 5
(πάροδος Βείκου)
Κουκάκι
τηλ. 9228119**

Ἡ «γλωσσική Σχολή» Πολίτη

Στήν λογοτεχνική σελίδα τῆς Αὐγῆς (5.9.81) δημοσιεύτηκε τό ἀκόλουθο σχόλιο, πού τό παραθέτουμε ὁλόκληρο:

Περί βιασμῶν τῆς γλώσσας

«Βασικό αἶτημα τῶν κειμένων τοῦ ἀφιέρωματος εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ συγγραφέα νά μὴν ὑποτάσσεται σέ γραμματικούς καί συντακτικούς κανόνες. Ἡ γλώσσα δέν πρέπει νά βιάζεται καί βιασμός τῆς σημαίνει ὁ σεβασμός τῶν κανόνων τῆς δημοτικῆς...».

Αὐτό τό συμπέρασμα μαζί μέ ἄλλα πολλά, βγάζει ἡ φίλη Ἄννα Φραγκουδάκη, ξετινάζοντας κυριολεκτικά τό ἀφιέρωμα «Γλώσσα καί Ἔθνος» τοῦ περιοδικοῦ «Εὐθύνη», καί ἀξίζει νά διαβάσει κανεὶς αὐτήν τὴν κριτικὴ τῆς, γραμμένη ὅπως πάντα μέ σοφία καί γνώση (καί μέ... πολλή ὀργή αὐτῆ τῆ φορά).

Τό κείμενο αὐτό τῆς Α. Φρ. δημοσιεύεται στό τελευταῖο (ἀρ. 44) τεῦχος τοῦ «Πολίτη». Κι ἐδῶ ἓνα ἐρώτημα: ταχτικὴ συνεργάτης τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ περιοδικοῦ, ἡ Α. Φρ., ἀραγε διόλου δέν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τό γλωσσικό ὕφος (καί ἦθος, θά λέγαμε) πού ἔχει υιοθετήσει καί θεσμοθετήσει χρόνια τώρα, ὡς τό σημεῖο νά μπορούμε ἀνετα πιά νά μιλάμε γιά Σχολή (χωρὶς ὑπερβολή).

Τὴν παρακαλοῦμε νά μᾶς πεῖ σέ πριά γλωσσικὴ παράδοση ἀνήκουν οἱ παρακάτω π.χ. φράσεις πού σταχυολογοῦμε ἐντελῶς πρόχειρα ἀπὸ τό τελευταῖο μόνο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ:

«Ἀλλὰ κατ' ἀρχὴν ποιά ἔργα καί ποιὸς Θανάσης; Μήπως τά ἐπιστημονικά τοιαῦτα; Μά τά ψιμυθιωμένα διατηρητέα ἢ τά εἰς τό διηνεκές οἰκοδομούμενα νέα κτίρια τῶν σχετικῶν ναῶν χρησιμεύουν γιά νά περιφράξουν τό τίποτα»

ἢ «Οἱ ἰδεοπαγεῖς μονάδες ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως καί οἱ πολυσχιδεῖς, ἐκάστοτε πρόσφοροι, μηχανισμοὶ καταστολῆς ἐπωμίζονται καταρχὴν τὴν χοντροδουλειά, ἐνάντια σ' ὄλους ἂν χρειαστεῖ», κλπ. κλπ.

Πρόκειται γιά στύλ; Ἀναμφισβήτητα, ἀλλὰ γιατί τότε τό στύλ τοῦ κ. Μαλεβίση π.χ. εἶναι κατακρητέο – ἢ ὀφείλουμε νά ἀναθεματίζουμε τίς καθαρευουσιάνικες ἐκτροπές τοῦ κ. Ράμφου; Στύλ κάνουν καί οἱ ἄνθρωποι (καί ὅπωςδῆποτε ξέρον γραμματικὴ καί συντακτικό).

Μήπως ἐπειδὴ σὴ μιά περίπτωση ἐκφράζονται «ἀντιδραστικά» καί στήν ἄλλη «προοδευτικά» μηνύματα; Ἀποκλείεται νά ἀποδέχεται μιά τέτοια χυδαία ἐκδοχὴ ἢ φίλη Ἄννα Φραγκουδάκη. Καί ἀσφαλῶς θά ἔχει κι ἐδῶ τὴν ἀποψή τῆς πού μέ μεγάλη εὐχαρίστηση θά διαβάζαμε».

Τό γλωσσικό γούστο τοῦ «Ω» εἶναι δικό του πρόβλημα: κανένα δέν μπορεῖ ν' ἀπασχολήσει ἂν τοῦ ἀρέσει ἢ δέν τοῦ ἀρέσει ὁ τρόπος πού γράφει ὁ Μπαλτᾶς ἢ ὁ ὄποιοσδήποτε. Καί δικαίωμα τῆς Α. Φραγκουδάκη νά ἱκανοποιήσει ἢ νά μὴν ἱκανοποιήσει τόν ἀνώνυμο σχολιογράφο τῆς Αὐγῆς «πού μέ μεγάλη εὐχαρίστηση θά διάβαζε» τὴν ἀποψή τῆς. Ἀλλὰ τό σημεῖωμα αὐτό τῆς Αὐγῆς ἔρχεται νά προστεθεῖ σέ ἄλλα πού κατὰ καιροὺς εἶδαν τό φῶς καί σέ διάχυτες ἐπικρίσεις γιά τὴ «γλώσσα τοῦ Πολίτη». Ὑποχρεώνει ἐπομένως σέ ὀρισμένες τοποθετήσεις καί ἀξίζει νά σχολιασθεῖ μιά κι ἔκανε αὐτὴ τὴν καταπληκτικὴ ἀνακάλυψη γιά τὴ «Σχολὴ Πολίτη».

Ἡ «γλωσσικὴ Σχολὴ Πολίτη» λοιπόν, μέ τό ὕφος τῆς καί τό ἦθος τῆς.

Ἀλλὰ τί νά τοῦ πεῖς τώρα αὐτουνοῦ τοῦ χριστιανοῦ. Ὅτι σὸν Πολίτη τά πέντε χρόνια πού κυκλοφορεῖ, στά 45 τεύχη του καί τίς 4.000 τυπωμένες σελίδες του ἔχουν γράψει πάνω ἀπὸ 500 Νεοέλληνες, πανεπιστημιακοί, λογοτέχνες, μεταφραστές, ποιητές, πεζογράφοι, δοκιμιογράφοι, πολιτικά στελέχη (τῆς ἀριστερᾶς), ἱστορικοί, νομικοί, κοινωνιολόγοι, φοιτητές, τοπογράφοι, μηχανολόγοι, φυσικοί, ἐκπαιδευτικοί, φιλόλογοι, κ.λ.π., ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς, δέν συνάχθηκαν ποτέ νά ἰδρῦσουν μιά

«γλωσσική σχολή», ότι κανείς απ' αυτούς στον *Πολίτη* δεν έχει διατυπώσει τους δεοντολογικούς κανόνες τής γραπτής καλής συμπεριφοράς: ότι ο καθένας, έπομένως, γράφει όπως γράφει, ότι μόνο η άνεση του «Ω» μπορεί νά τούς κατατάξει σε μιά «γλωσσική» Σχολή» κι ότι, τελικά, μόνο τό ήθος τής άνωσυμμογραφίας του έπιτρέπει νά μιλά γιά θεσμοθέτηση;

Φαίνεται ότι γιά τό γλωσσαμύντορά μας, πού τόν ένόχλησε ο Θανάσης του Μπαλτά αλλά δεν τόν έχει πνίξει ή γλωσσική βαρβαρότητα του τυπωμένου χαρτιού πού κυκλοφορεί, «θεσμοθέτηση» είναι ή λέξη πού νομίζει ότι μπορεί νά τή χρησιμοποιεί χωρίς νά παίρνει τόν κόπο νά σκεφτεί κιόλας τί θέλει νά πεί και ποιά σχέση έχει μέ τό αντικείμενό του. Γιατί άν σκεφτότανε τά γραφόμενά του τότε θά έπρεπε νά ορίσει τούς θεσμοθέτες, τήν έξουσία τους νά θεσμοθετούν, τά θεσμοθετούμενα, τούς θεσμοθετούμενους και κυρίως τίς διαδικασίες τής θεσμοθέτησης. Παρόμοιες βαριές ύποχρεώσεις θά ανάλαμβανε άν ήθελε νά σκεφτεί τίς λέξεις «ύφος», «ήθος» και «Σχολή». Άλλά έπειδή ο Ω δεν σκέφτηκε τίποτε απ' όλα αυτά είναι περιττό νά συζητάμε σ' αυτό τό επίπεδο. Τά γραφόμενά του δεν ορίζουν κανένα συγκεκριμένο φαινόμενο «Σχολής Πολίτη» και στην πραγματικότητα μέ τό μανδύα του «γλωσσικού» γιά άλλα πράγματα μιλάει.

Άλλά τί στην πραγματικότητα θέλει νά πεί ο Ω μέ τό σχολίο του; Δεν θά ήταν χωρίς σημασία ν' ασχοληθούμε λίγο μ' αυτή τή «λεπτομέρεια».

Χαρακτηρίζοντας τόν *Πολίτη* «γλωσσική Σχολή» (δικό του τό Σ κεφαλαίο) θέλει νά τόν κάνει μιά γλωσσική αίρεση – μακριά και σ' αντιπαράθεση μέ τή γλωσσική όρθοδοξία. Θά συναντήσει έτσι παρόμοιες κριτικές πού γράφτηκαν κι άκούστηκαν κατά καιρούς όπως μορφή «άριστερού λογιωτατισμού» (Α. Παππάς στό περιοδικό *Αντιθέσεις*) και νά πεί κι αυτός μέ τόν τρόπο του ότι τό «άξιόλογο» αυτό περιοδικό γράφει «έλιπίστικα» και σέ «ύφος μερικές φορές δυσπρόσιτο, γιά πολύ λίγους» (*Σύγχρονα Θέματα*). Έτσι, άφου κατά τούς άρθρογράφους τής *Εύθύνης* πού κατακρίνει ή Α. Φραγκουδάκη ο «σεβασμός τών κανόνων τής δημοτικής είναι βιασμός τής γλώσσας» κι άφου ο Α. Μπαλτάς μ' εκείνες τών κανόνων τής δημοτικής είναι βιασμός τής γλώσσας» κι άφου ο Α. Μπαλτάς μ' εκείνες τών κανόνων τής δημοτικής είναι βιασμός τής γλώσσας, τό δυσνόητο, έλιπίστικο, διανοουμενίστικο ύφος. Και έπειδή τό ύφος είναι ήθος ιδού και τό ήθος του γλωσσικού ύφους Πολίτη: *Πολίτης* «κουλτουριάρης» «διανοουμενάκις», «αίρετικός». Άπό κει και πέρα ο καθένας μπορεί νά κολλήσει τούς χαρακτηρισμούς πού θέλει ανάλογα μέ τό πόσο έχει υιοθετήσει τούς τρέχοντες όρους τής άκρισίας. Έτσι ύφος, ήθος, γλώσσα (και τελικά περιεχόμενο) μπορούν νά παραδοθούν στην κοινή περιφρόνηση ιδίως όσων γράφουν άπλά, γιά τούς πολλούς, κόσμια, όρθόδοξα.

Λοιπόν, αγαπητέ φίλε, συναγωνιστή, σύντροφε, κύριε, δεν ξέρω και γώ πώς νά σέ πώ, διάλεξε έσύ τήν προσφώνηση πού νομίζεις ότι σου ταιριάζει, ο *Πολίτης* δεν είναι γλωσσική Σχολή. Βέβαια φροντίζει όσο μπορεί τήν όρθογραφία, τό συντακτικό, τήν όρολογία, τή μετάφραση, και θέλει τά κείμενά του νά είναι καλογραμμένα και τά έλληνικά του καλά. Σ' αυτή τήν προσπάθεια (πού σέ βεβαιώ ότι έπιμένει, όπως μπορώ νά σέ βεβαιώσω ότι έλάχιστα άπασχολεί πάρα πολλά άλλα μεγάλα ή μικρά έντυπα) ύπάρχουν και άποτυχίες και λάθη και ξεστρατίσματα. Και μακάρι ή κριτική όλων όσοι ένδιαφέρονται γι' αυτά τά πράγματα νά τά βρίσκει και νά τά κατακρίνει. Ξέρουν όμως όσοι έχουν τήν εύθύνη του *Πολίτη* ότι κανένας δεν έχει θεσμοθετήσει ύφολογικούς κανόνες και έπομένως κανένας δεν έχει θεσμοθετήσει τί είναι καλογραμμένο και τί κακογραμμένο κείμενο, πράγματα πού ξέρουν και οι συνεργάτες του περιοδικού γι' αυτό, ενώ όλοι σέβονται τήν έλληνική γλώσσα και τίς ιδιαίτερες εύαισθησίες της, ωστόσο ο καθένας γράφει μέ τό προσωπικό του ύφος, δηλαδή μέ τή δική του προσωπικότητα, τίς ιδιαίτερες εύαισθησίες του και τίς άνάγκες του αντικειμένου του. Γι' αυτό και κανένας δεν θέλει νά είναι τό άκατάληπτο αντίγραφο άπό καρμπόν κάποιας θεσμοθέτησης του *Πολίτη* ή καταργημένος σέ κάποιο γλωσσικό στερεότυπο άπό τά διάφορα πού κυριαρχούν. Άν έπαιρνες τόν κόπο νά ξεφυλλίσεις λίγο τό περιοδικό θά τό διαπίστωνες άνετα και τότε δεν θά μιλούσες γιά γλωσσικό ύφος του *Πολίτη*, γιά Σχολή *Πολίτη*, και ήθος ή, τουλάχιστο, δεν θά μιλούσες έτσι. Έκτός κι άν «Σχολή» είναι ή συνήθεια του *Πολίτη* νά φροντίζει τά κείμενα πού δημοσιεύει και οι συνεργάτες του νά έχουν τό προσωπικό τους ύφος – όπότε ναι, τότε είμαστε «σχολή». Άλλά καμιά περηφάνια γι' αυτό δεν χρειάζεται άπό τή μεριά του περιοδικού – γι'αυτό νά κομπάζει κανείς όταν προσπαθεί νά άνταποκριθεί σέ στοιχειώδεις ύποχρεώσεις;

καί γράμματα γνωρίζω

Αυτά για τη γλώσσα του Πολίτη κι από κει και πέρα τό «γλωσσικό» μάς αφήνει παγερά αδιάφορους.

Από κει και πέρα όμως υπάρχουν άλλα ουσιαστικότερα ζητήματα. 'Ο Πολίτης, όπως κάθε έντυπο, εκφράζει ορισμένες ιδέες, απόψεις και θέσεις π.χ. για την πολιτική ζωή του τόπου, την αριστερά, τό μαρξισμό, τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, τις κοινωνικές επιστήμες, τά κοινωνικά ζητήματα, την ιστορία κ.λ.π. Στά θέματα αυτά, – πού δέν είναι γλωσσικά – βεβαίως υπάρχουν επιλογές, όρια, στάσεις, κοινά χαρακτηριστικά πού χαρακτηρίζουν τό περιοδικό και τό κατατάσσουν πολιτικά, ιδεολογικά και μεθοδολογικά. Κι εδώ βρίσκεται ό κόμπος. Τά παρατσούκλια «Σχολή Πολίτη» – όμολογουμένως πολύ εύγενικό, – «αριστερός λογικισμός», «κουλτουριάρικος», «διανοουμενίστικος» κ.λ.π., γενικευτικά και ίσοπεδωτικά όπως είναι, και κυρίως όντας χαρακτηρισμοί ενός «γλωσσικού» φαινομένου, στήν πραγματικότητα στοχεύουν όχι τό ύφος και τη γλώσσα αλλά αυτά πού λέει ή γλώσσα. Άλλά ή μετατόπιση πού επιχειρούν οι ένλόγω χαρακτηρισμοί από τό περιεχόμενο στή γλώσσα και τό ύφος μάς εμποδίζει νά ξέρουμε για ποιο πράγμα συζητάμε· μάς εμποδίζει ν' άσχοληθούμε μ' αυτά πού λένε τά διάφορα γραψίματα – γι' αυτό, άν καλά κατάλαβα, και ή Α. Φραγκουδάκη δέν μιλούσε για τη γλωσσική αυθαιρεσία των άρθρογράφων της Εϋθύνης αλλά για την ιδεολογική αντίδραστικότητα των λόγων τους, αυτό ήταν τό αντικείμενό της, όχι τό ύφος του Ράμφου ή του Μαλεβίση. Και σε βεβαιώνω άνώνυμε σχολιογράφε της Αύγης, υπάρχουν γραψίματα (δηλαδή ιδέες, ιδεολογίες; απόψεις, θέσεις κ.λ.π.) προοδευτικά και αντίδραστικά, ούδέτερα (έπιφανειακά), σωστά, λάθος, άπαραδέκτα, υπέροχα, άστικά, σοσιαλιστικά, ύλιστικά, ιδεοκρατικά, εύκολα (γιατί αυτοί πού τά γράφουν ξεμπερδεύουν εύκολα μέ τά προβλήματά τους) και δύσκολα (γιατί τά αντικείμενα είναι δύσκολα: ναι, υπάρχουν αντικείμενα δύσκολα, δυσκολότερα πού θέλουν τεράστιο κόπο και νά τά μάθει κανείς, νά τά σκεφτεί, νά τά πει, και νά τά γράψει). Όλος ό κόσμος ξέρει ότι οι σχολές φτιάχονται επί της ουσίας: τις φτιάχνουν οι ιδέες, οι απόψεις, οι στάσεις, οι ιδεολογίες, οι μεθοδολογίες, οι επιστημονικές ή άλλες κατακτήσεις, οι διαφοροποιήσεις τους προς άλλες σχολές, δηλαδή ή μεταξύ τους πάλη.

Άνώνυμε σχολιογράφε της Αύγης τί θές τάχα νά πεις και κατά πού σπρώχνεις την έφημερίδα της άνανευτικής αριστεράς έτσι όπως κι αυτή πέρασε μέ τόση εύκολία από τη γόνιμη και δημοκρατική στάση «όλες οι απόψεις ν' άκουστούν» στή βαθύτατα άπολιτική «όλες οι απόψεις είναι σωστές»; Νά ξεκόβουμε τό ποιός από τό τί, νά μάς νοιάζει μόνο ποιός μιλάει ή πράττει όχι όμως και τί λέει ή πράττει, νά ξεχωρίζουμε τό αντικείμενο από τό υποκείμενο είναι μιά χείριστη μεταφυσική πού άν στή σχολιογραφία παρέχει ορισμένες άνέσεις σε άλλα επίπεδα είναι άπολύτως καταστροφική.

Όσο για τόν Πολίτη, μέ βάση τις ιδέες πού εκφράζονται σ' αυτόν, όπως κάθε έντυπο, ανήκει σε μιά παράταξη πολιτική και ιδεολογική. Άν επιπλέον είναι και «σχολή» αυτό δέν μπορεί νά εξεταστεί μέ βάση τη γραμματική, τό συντακτικό ή κάποιους κανόνες ύφολογίας. Άν τό έργο πού πραγματοποιείται στον Πολίτη είναι ή δέν είναι «Σχολή», έγώ τουλάχιστο δέν τό ξέρω ούτε μ' ενδιαφέρει. Όποιον τόν ενδιαφέρει άς τό πει. Μόνο πού τότε θά πρέπει νά όρίσει τά ουσιαστικά χαρακτηριστικά αυτής της Σχολής, τά πιστεύω της, την ιδεολογία της, τη μέθοδό της, νά δείξει τις συμπώσεις ή τις διαφοροποιήσεις της, δηλαδή την στάση της. Δημιουργικά κι εύφορα πράγματα όλα αυτά πού θά πλούτιζαν την αγορά των ιδεών. Τά υπόλοιπα άπλώς σχόλια στο περιθώριο.

Άγγελος Έλεφάντης

1ο Φεστιβάλ Βιβλίου

Πεδίο του Άρεως 5-21 Σεπτεμβρίου
Οργάνωση: Σύνδεσμος Εκδοτών Βιβλίου

Είσοδος ελεύθερη

Σεβασμός τῶν θεσμῶν καί συμφέροντα τῶν ἐσῶν μαγαζατόρων

«... Ἡ σύμπτωση τῶν ἐκλογῶν μέ τίς γιορτές θά πλήξει τήν ἐμπορική καί οἰκονομική κίνηση τοῦ τόπου, πού εἶναι ἰδιαίτερα αὐξημένη αὐτή τήν ἐποχή...» (ἐπιστολή Ράλλη πρὸς Καραμανλή, *Καθημερινή*, 25-8-81). Αὐτός ἦταν ἕνας ἀπό τούς τρεῖς λόγους πού ἐπικαλέστηκε ὁ πρωθυπουργός γιά νά ζητήσει τήν ἐπίσπευση τῶν ἐκλογῶν. Ἡ ἐξύψωση τῶν συμφερόντων τῶν ἱμπόρτ-ἐξπόρτ, τῶν σοῦπερ-μάρκετ, τῶν μικρο-μεσαιο-μεγάλων ἐμπόρων παντός εἴδους καί ἄλλων ἀναλόγων συμπαθῶν τάξεων σέ λόγο ἱκανό καί ἀνάγκαῖο πού ἐπιβάλλει τήν ἀναστολή συνταγματικῶν προθεσμιῶν ἀπὸτελεῖ σαφῆ νεοτερισμό τῆς δικαιοδοσίας –πιά– τῶν Ἑλλήνων συνταγματολόγων. Οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν καλά ὅτι ἡ ἐπικύληση τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ μπορεῖ νά δημιουργήσει «συνταγματικό ἔθιμο». Ἡ ἐπόμενη ἐπίσπευση ἐκλογῶν ἢ ἄλλη ἀνάλογη συνταγματική παρέκκλιση θά μπορεῖ ἄραγε νά βασιστεῖ στή μή-παρενόχληση τῆς συγκομιδῆς ροδάκινων, στήν ἀναμονή νά πῆξει τό τυρί, στήν ἐνδεχόμενη παρενόχληση τῶν ταξιτζήδων, στήν ψυχική κατάσταση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἢ ὁ Θεός ξέρει τί ἄλλο;

Καί μιά ἀπορία: γιατί στό καλό θά ἦταν πλήγμα γιά τήν οἰκονομική καί ἐμπορική ζωή τοῦ τόπου οἱ ἐκλογές τό Δεκέμβριο καί ὄχι τόν Ὀκτώβριο; Καί γιατί πλήγμα; Δηλαδή στήν προεκλογική περίοδο οἱ Ἕλληνες δέν τρῶνε, δέν πίνουν, δέν ντύνονται, δέν πάνε σέ θέατρα, κινηματογράφους, ταβέρνες ἢ σκυλάδικα; Στ' ἀλήθεια, ἡ ἀντίληψη τῆς κυβέρνησης γιά τούς θεσμούς καί τή συνταγματική τάξη δέν κατάφερε νά ἀποκολληθεῖ ἀπό τή γενικευμένη μιζέρια τῆς μικρομεσαίας Ἑλλάδας καί τά καζάνια τῆς φασολάδας τοῦ Καραγκιόζη.

Ἀναζητεῖται Νόμος-πλαῖσιο τῶν ΑΕΙ

«Θά προωθηθεῖ ἄμεσα Νόμος-πλαῖσιο γιά τά ΑΕΙ καί γενικότερα γιά τήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση πού θά ὑλοποιεῖ τίς ἀρχές πού ἀναλύθηκαν προηγουμένα καί θά πάρει ὑπόψη τίς ἀπόψεις τῶν πανεπιστημιακῶν καί κοινωνικῶν φορέων» (ἄρθρο 109 τῆς Διακήρυξης τῆς Κυβερνητικῆς Πολιτικῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ)

Καί καλά οἱ ἀρχές. Ἀλλά ἀπό λύσεις στά προβλήματα τῶν ΑΕΙ τί γίνεται; Θά ψηφιστεῖ Νόμος-πλαῖσιο ἢ «θά προωθηθεῖ»; Γιατί καί ἡ Ν.Δ. ἐπί 7 χρόνια «προωθεῖ» σχέδια ἐπί σχεδίων ἀλλά Νόμο-πλαῖσιο δέν ἐψήφισε. Καί τί εἶδους Νόμο-πλαῖσιο θά προωθήσει τό ΠΑΣΟΚ; Δέν θά μπορούσαν νά υπάρξουν μερικές ἀράδες ἐπὶ τοῦ θέματος δεδομένου ὅτι οἱ πανεπιστημιακοὶ φορεῖς, φοιτητές, ΕΔΠ, καί καθηγητές ἔχουν κατ' ἐπανάληψη ἐκφράσει τίς θέσεις τους; Ἡ, μήπως, ἐπειδή ὅλοι ξέρουν ὅτι οἱ θέσεις τῶν πανεπιστημιακῶν φορέων εἶναι ἄκρως ἀντιφατικές καί ἀλληλοαποκλειόμενες, ἀναμένεται ἡ διαίτησία τῶν «κοινωνικῶν φορέων»; Ἡ μήπως τά ἐρωτήματα εἶναι ἀδικαιολόγητα;

Τά προβλήματα στά ΑΕΙ εἶναι τόσο πολλά καί δυσεπίλυτα ὥστε δέν θά ἦταν ἐντιμο ν' ἀντιμετωπιστοῦν μέ τό γνωστό δόγμα ψήφισε καί μή ἐρέυνα. Ἐπιτέλους, κάπου κάπου πρέπει νά μιλάμε συγκεκριμένα.

Φεμινισμός καί παρατραγούδα

Συχνά-πυκνά τά ἀφιερῶματα τῶν ἐφημερίδων στοὺς ὀρεσίβιους τοῦ Ταύγετου, στοὺς ἀκρίτες τῆς Θράκης, στοὺς ἐπιγόνους γνωστῶν προγόνων Μακεδόνες καί στοὺς ἡρωικούς Κρήτες. Τούτη τή φορά ὅμως χρειάζοταν ἐπείγοντως ἀντιπερισπασμός στίς ἐκμαυλιστικές κυβερνητικές ἐπιταγές. Ἐξοῦ καί ὀργώθηκε ἡ ὑπαιθρος χώρα γιά ν' ἀποδειχθεῖ πῶς ἡ τιμὴ τιμὴ δέν ἔχει, πῶς ὁ λαός ὠρίμασε καί πῶς ἔτσι κι ἀλλιῶς ἡ γῆ θά γίνει πράσινη.

Καί ἀποδείχθηκε πῶς ἡ «ἀλλαγὴ» εἶναι καί σεξουαλικό αἶτημα, γερά θεμελιωμένο στοὺς αἰώνιους φυσικούς νόμους τῆς ποικιλίας, τῆς ἀναζήτησης καί τοῦ... φεμινισμοῦ:

«Πρέπει νά γίνει ἡ ἀλλαγὴ. Γιατί νά μὴ δοκιμάσουμε τί μποροῦν νά κάνουν αὐτοὶ πού τὴν ὑπόσχονται; Ὁ ἄνθρωπος κάθε 4 χρόνια μιά γυναίκα τὴν ἀλλάζει. Ἐμεῖς μιά κυβέρνησι δέν μπορούμε νά ἀλλάξουμε;»

(Δήλωση Μακεδόνας στήν Ἐλευθεροτυπία τῆς 31-8-81).

Δέν μένει παρά νά ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ μαζί μέ τόν Πελοποννήσιο «λαϊκό ποιητὴ»:

«Τώρα ἀκούγεται ἡ κραυγὴ τῶν Ἑλλήνων ἡ ὀργὴ ἀπ' τό στόμα τοῦ Ἄνδρα πούχει τὴ μεγάλη Ἰδέα ὁ λαός θά τὸν τιμήσει τὴν Ἑλλάς νά κυβερνήσει» (Ἐλευθεροτυπία, 3-9-81).

Ἐστερόγραφο: Φοβόμαστε πῶς δύσκολα γίνεται πιστευτὴ ἡ πίκρα πού προξενοῦν τέτοια συμπτώματα καί τέτοιες προβολές τους. Πίκρα πού, εὐτυχῶς, κατανικᾷ τό μιθριδατισμό μας καί πού, πάλι εὐτυχῶς, δέν δέχεται νά ξεγελαστεῖ μέ πέντε ἀσθματικές ἀράδες «πικρᾶς εἰρωνείας».

Υπήκοοι και πολίτες

"Ένας-έναν οι ηγέτες της κυβέρνησης, πρωθυπουργός, αντιπρόεδροι, κάποιοι υπουργοί, συνηθισμένοι και από τό συνηθισμένο έσμό συμβούλων και τοπικών «παραγόντων» γύρισαν τά χωριά και μοίρασαν υπό τούς φακούς της ΕΡΤ και της ΥΠΕΝΕΔ τίς έπιταγές πού ένισχύουν τίς όρεινές και προβληματικές περιοχές (μέ συμβολή της ΕΟΚ), και τό προεκλογικό, πλήν άθλιο, θέαμα πολλούς άγανάκτησε. Δέν άκούστηκε όμως ούτε μία περίπτωση δικαιούχου πού νά άρνήθηκε νά υποβληθεί στην ταπεινωτική διαδικασία, μία και τά ποσά τά δικαιούται πέρα από την καλή διάθεση του όποιουδήποτε κυρίου, τά δικαιούται δηλαδή άντικειμενικά και αυτόματα και πρέπει νά μπορεί νά τά εισπράξει από τό πλησιέστερο δημόσιο ταμείο. Κανείς δέν άρνήθηκε τό έξευτελιστικό παζάρι. Γιατί κανείς δέν κινητοποίησε τούς ένδιαφερόμενους μέ την όρθή ένημέρωση και τίς κατάλληλες διεκδικήσεις. Κόμματα, «φορείς», άγωνιστικές οργανώσεις και τά τοιαύτα άπλώς άρκέστηκαν σέ μία έκ των υστέρων γενική κριτική, της κυβέρνησης και όχι της μεθόδου. Ίσως γιατί άν την χρησιμοποιήσει άλλη κυβέρνηση και μέ άλλους στόχους ούδέν τό μεμπτόν; Ή μήπως, πού είναι τό ίδιο πράγμα, οί παραπάνω φορείς κ.λπ. έχουν ακόμη δυσκολία νά ξεχωρίσουν τίς έννοιες υπήκοος και πολίτης;

Ο κ. Λάσκαρης, τά συμβούλια έπιχειρήσεων και οί τάξεις

Μία νέα διάσταση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και του νόμου-πλαίσιο για τά ΑΕΙ έδωσε έμμεσα, πρό ήμερών στην Βουλή, ο ύπουργός Έργασίας κ. Λάσκαρης γνωστός και από την παλαιότερη συμβολή του στην κατάργηση της πάλης των τάξεων. Στην Βουλή είχε έλθει για συζήτηση τό σχέδιο νόμου πού είχε υποβάλει πριν... τρισήμισι χρόνια ο Α. Κύρκος, για τη δημιουργία συμβουλίων προσωπικού στις έπιχειρήσεις. Ο κ. Λάσκαρης, ενώ όπως είπε «βλέπει θετικά» την πρόταση, άναγκάστηκε νά την άπορρίψει. «Γιά νά γίνει αυτό -είπε- πρέπει νά διαθέτουμε μορφωμένα συνδικαλιστικά στελέχη... Χρειαζόμαστε 52.400 πρόσωπα για νά επανδρώσουν τά συμβούλια των έπιχειρήσεων. Διαθέτουμε τόσα μορφωμένα στελέχη;» Και βέβαια όχι, άναγνωρίζουν όλοι οί καλώς πληροφρημένοι για τά θέματα αυτά κύκλοι. Είναι όμως ολοφάνερο, προσθέτουν, ότι θά πρέπει νά αναμένονται toλμηρές πρωτοβουλίες στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα για νά γίνει σύντομα δυνατή ή κάλυψη του κενού αυτού. Πολλά μάλλον πού ο κ. ύπουργός «βλέπει θετικά» την υπόθεση.

Έτσι θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι από την προσεχή σχολική περίοδο θά άρχισι ο σχετικός έμπλουτισμός των διδακτικών προγραμμάτων σέ όλες τίς βαθμίδες: έργατική νομοθεσία στο γυμνάσιο, άσκήσεις άπεργίας στο λύκειο, μέθοδοι όργάνωσης και μάνατζμεντ κοινωνικών διενέξεων στο Πανεπιστήμιο κ.λπ. Ο κ. Λάσκαρης δηλαδή καταργεί μέν την πάλη των τάξεων, στέλνει όμως τούς εργαζόμενους στις τάξεις των σχολείων προτού τούς άναγνωρίσει τά αίτήματά τους.

Διά της άπλης μεθόδου των τριών

Τά έγκαίνια, οί θεμέλιοι λίθοι, τό μοίρασμα των έπιδοτήσεων, από κυβερνητικές δραστηριότητες μετατρέπονται σέ προεκλογικές συγκεντρώσεις της Νέας Δημοκρατίας. Ένα άθλιο παζάρι ψήφων και δημιουργίας έντυπώσεων.

Άν στά όσα ξοδέψει ή Νέα Δημοκρατία από ίδιους πόρους προσθέσουμε τά δισεκατομμύρια πού στοιχισαν και θά στοιχίσουν τά έργα πού υπόσχεται, τά δάνεια και οί έπιδοτήσεις, θά έχουμε στις 18 Οκτωβρίου τη σχέση ανάμεσα στά χρήματα πού ξόδεψε, δικά της και δικά μας, και τούς ψήφους πού πήρε. Θά είναι σίγουρα οί πίο ακριβοπληρωμένοι ψήφοι στην ιστορία των εκλογών.

Και άν βέβαια κερδίσει τίς εκλογές θά έχει όλο τό χρόνο νά πάρει πίσω όλα αυτά πού έδωσε. Άν πάλι τίς χάσει, τιμέντο νά γίνουν και έργα και δάνεια και έπιδοτήσεις. Και στις δυό περιπτώσεις αυτοί πού θά πληρώσουν θά είμαστε έμεις οί κάτοικοι των όρεινών και πεδινών κοινοτήτων, οί άθλούμενοι και άπεχθανόμενοι τά σπόρ.

Υπόγειες διαδρομές

Τό κόμμα του θά συμβάλει «στήν ανάδειξη μιάς δημοκρατικής κυβέρνησης πού θά στηρίζεται σέ όλες τίς δυνάμεις τής αλλαγής», δήλωσε ό Χ. Φλωράκης στήν συνέντευξή του στήν *Έλευθεροτυπία*, 7. 9. 81. Παρακάτω μίλησε γιά τή «συνεργασία όλων τών δυνάμεων τής αλλαγής». Ό γραμματέας του ΚΚΕ δέχθηκε καταπρόσωπο, φαίνεται, τήν πτώση του ΓΚΚ, ζορίστηκε από τή συνεργασία σοσιαλιστών-κομμουνιστών και θέλει νά αποφύγει τά παθήματα του Μαρσέ. Δείχνει μιά δειλή διάθεση, έτσι, νά μπει κι αυτός κομμάτι στό χορό. Όχι τίποτα σπουδαία πράγματα, δέν εύρωκομμουνίζει ό άνθρωπος, αλλά νά, μοιάζει νά θέλει νά τό ανοίξει κάπως τό πράγμα.

Στή συνέντευξή του λοιπόν μιλάει κυρίως απλώς γιά «αλλαγή». Καί γιά τό ότι οί του ΚΚΕ επιδιώκουν «τή συνεργασία μέ τίς άλλες δυνάμεις τής αλλαγής στή βάση ενός ελάχιστου προγράμματος». Πράγματι ελάχιστου: «έξασφάλιση τής εθνικής ανεξαρτησίας, ειρήνη, έκδημοκρατισμός, βελτίωση τής ζωής του λαού και προγραμματισμένη οικονομική ανάπτυξη, έξάλειψη» όχι τών μονοπωλίων αλλά απλώς τής «άσυδοσίας» τους. «Θά συζητήσουμε, θά βρούμε τά κοινά σημεία...» Τήν ίδια μέρα στό Φεστιβάλ ΚΝΕ-Όδηγητή στή Θεσσαλονίκη, ό Γ. Φαράκος του 'κοβε τή φόρα: «ή δημοκρατική κυβέρνηση» πού πρόκειται νά βγει από τίς εκλογές «θά πρέπει άναγκαστικά νά έχει αντιιμπεριαλιστικό και αντιμονοπωλιακό χαρακτήρα».

Αυτό πού προσπαθεί δειλά-δειλά νά φτιάξει ό Χ. Φλωράκης, ό Γ. Φαράκος και ή ΚΝΕ του τό χαλάνε. Ούτε γιά μεγάλες συγκρούσεις πρόκειται, πρós τό παρόν τουλάχιστον, ούτε γιά αντιθέσεις άγεφύρωτες. Όσως και νά μή γίνουν ποτέ. Όμως αυτή ή αντιφασούλα δέν παύει νά ακολουθεί τόν δικό της βουθό δρόμο και νά γράφει τή μικρή ιστορία της, προϊόν κι αυτή τής πάλης τών τάξεων εδώ, στή Γαλλία, στήν Πολωνία, παντού.

Μιά διαφήμιση πού δυσφημίζει

Οί αντικειμενικοί όροι έκδοσης περιοδικών είναι γνωστοί: άκρίβεια υλικών, μεγάλη προσφορά, μικρή ζήτηση. Όλλωστε, ακόμα και τό *Ίδεοδρόμιο* αναγκάστηκε τελικά νά δεχθεί νά καταχωρήσει διαφημιστικά κλισέ. Είναι λοιπόν φυσικό, όσοι ένδιαφέρονται νά άντισταθούν στήν εύκολία και στήν έμπορευματοποίηση, νά προδιαμορφώνουν τούς ύποστηρικτικούς ύποκειμενικούς όρους έπιλογής και άπόρριψης. Τουλάχιστον, νά πέσουμε ένδόξως.

Παραξενευτήκαμε, τό λιγότερο, θλέποντας χωμένη στίς δεκαπέντε διαφημιστικές σελίδες του *Διαβάζω* (αριθμός 45, Αύγουστος '81), τήν ήμισέλιδη καταχώρηση τών εκδόσεων «ΝΕΑ ΘΕΣΙΣ», πού στολίζουν τό βιβλιοπωλείο τους μέ μελανοκυανές άφίσες του Γρίβα. Καί προτείνονται τά «βιβλία» του Πλεύρη, του Γεωργαλά και του... Γκαϊμπελς, μαζί μέ τούς τόμους του Ίωνος Δραγούμη και του Περικλή Γιαννόπουλου.

Γιά νά μήν καταδικάσουμε άκοπα τυχόν έπίδιωξη οικονομικού κέρδους, αναγκαζόμαστε νά μετατοπίσουμε τό πρόβλημα στά χωράφια τής πολιτικής άφέλειας και τής έκδοτικής βιασύνης και τσαπατσουλιάς.

Θά δεχότανε τάχα οί φίλοι του *Διαβάζω* νά τούς θεωρούν οί αναγνώστες τους άφελείς, βιαστικούς και τσαπατσούληδες;

Ό κατά κεφαλήν Άντρέας και οί Έρμκοκοπίδα

Γράφει ό χρωματιστός «Εύδρομος» του κεφαλαιοκρατικού Συγκροτήματος Τύπου και Σοσιαλισμών: «... ό τρόπος μέ τόν όποίο τό κίνημα σκέπτεται νά αξιοποιήσει προεκλογικά τόν χαρακτηριστικό του ήγέτη... Συγκεκριμένα, θά τυπωθούν από τό κίνημα 400.000 άφίσες μέ τή φωτογραφία του κ. Άνδρέα Παπανδρέου».

Έπομένως μία κεφαλή του Πρωτοκλήτου ανά δεκατρείς περίπου ψηφοφόρους: είναι λίγη, τόσο λίγη, πολύ λίγη... Κινηματίες, άκόμη μιά προσπάθεια γιά νά γίνετε τέλειοι κατά κεφαλήν εικονολάτρες, όμπρός νά σηκώσουμε τόν βασιλέα-Ήλιο πάνω από τήν Έλλάδα.

Γιατί μόνο μία κεφαλή ανά δεκατρείς κεφαλές; Φαίνεται ότι δολιχοκέφαλος έγκέφαλος μεταξύ τών κινηματιών, θυμήθηκε πώς τήν έπομένη του ψαλμού αρχίζουν τά παρατράγουδα. Καί πώς μιά Κεφαλή, ανά κεφαλήν εικονολάτρη, θά του έδινε τήν εύκαιρία, άφου θά ζούσαν μούρη μέ μούρη, νά τής πει κατάφατσα, όπως ταιριάζει σέ καψούρη:

Και πίκρες μέ κερνάς πρωί και βράδυ

μοιάζεις μέ σκύλα μάγισσα π' αλλάζει πρόσωπα μέσ' τό σκοτάδι.

Κινηματίες, γρηγορείτε! Πέμπτοι Έρμκοκοπίδα κινούνται ήδη μέσα στό Κίνημα!...

Τί 'χες Γιάννη, Γιάννης πίνει

«Πάμε για τήν ἀλλαγὴ, γιατί ὁ Ἄνδρέας καί οἱ συνεργάτες του κατόρθωσαν νά ἐκφράσουν πειστικά τόν Μακρυγιάννη τοῦ 1843». (Λούης Δάνος, *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*, 15-8-81).

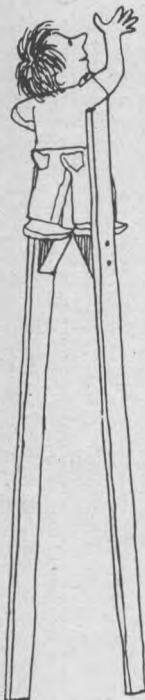
Τίποτε καινούριο. Χρόνια τώρα μουσικό σῆμα τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεών του εἶναι τό τραγουδάκι τοῦ «βάρδου τῆς ἀλλαγῆς» Ἡλία Ἀνδριόπουλου πού βεβαιώνει αὐτάρεσκα τό στρατηγό Μακρυγιάννη πῶς «θά τόν ξανάβρει στούς μπαξέδες 3 τοῦ Σεπτέμβρη νά περνᾶ καί τσικουδιά στούς καφενέδες τὰ παλικάρια νά κερνᾶ».

Ἡ ἐπικινδύνως ἀφελῆς χρονολογική σύμφυση τῆς ὑπέρ Συντάγματος ἐπανάστασης τοῦ 1843 καί τῆς ἡμέρας δημοσίευσης τῆς Ἰδρυτικῆς Διακήρυξης τοῦ ΠΑΣΟΚ, καί ἡ ὑπόγεια ταύτιση Μακρυγιάννη-Παπανδρέου χωνεύτηκαν πιά, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἐγγράφονται στίς σελίδες τοῦ ὑποσυνειδήτου μας οἱ διαφημίσεις ἀπορρυπαντικῶν. Καί χωνεύτηκαν καταργώντας πιθανῶς καί τήν κοιναισθησία μας, πού θά παρήγαγε τουλάχιστον βρισιές (ἀντί ὕβρεως) καί κουρασμένα εἰρωνικά μειδιάματα.

Κι ἐπειδή, κατά Μακρυγιάννη, «τούς ἔφκεισα καί τραγουδάκια Ἑλληνικά... καί μείναν καί εἰς αὐτό φκαριστημένοι», καταθέτουμε ἀπαντητικά τήν πικραμένη ἀπόφαση τοῦ Ξυλούρη: «Μπάρμπα-Γιάννη Μακρυγιάννη δέν μᾶς τᾶ ἴμαθες καλά, δές ὁ Ἕλληνας τί κάνει γιά ν' ἀνέβει πρὸ ψηλά»...

Ἄπό τό Γιώργο γιά τή Μάγκυ, τήν Νταϊάνα, τόν Κάρολο καί τόν Κωνσταντίνο μέ ἀγάπη

– Ὁ Γιώργος Γεμενάκης εἶναι ἀνταποκριτῆς τοῦ Συγκροτήματος στό Λονδίνο. Ἄπ' αὐτόν λοιπόν διαβάσαμε (ἐφ. *Τά Νέα*, 11/7) σ' ἄρθρο του μέ τίτλο ἀσχολία στη τήν ἐπίσημη ἀποψη τῆς ἀγγλικῆς ἀστυνομίας: «Μοτοσυκλετιστές συντονιστές τῶν ἐπεισοδίων στό Λίβερπουλ καί Μάντσεστερ», γιά ἓνα «εὐφυέστατο ἐλιγμό» καί «σημαντικὴ πολιτικὴ νίκη» τῆς κ. Θάτσερ ὅταν σέ συνομιλία τῆς μέ τήν ἡγεσία Ἀσιατῶν μεταναστῶν «Ἡ Μάγκυ, (sic) πού εἶχε πάει ἀποφασισμένη ἐκ τῶν προτέρων νά τοὺς κατακτῆσει τὰ κατάφερε, χάρη στήν ὑποχωρητικότητα καί τήν ἐπιμονή τῆς. Μετά τήν συνάντηση οἱ Ἀσιάτες ἔδειχναν κατενθουσιασμένοι... καί ὁ Γιώργος μας μαζί!

– Καί λίγες μέρες ἀργότερα (30/7) ὁ ἐνθουσιώδης Γιώργος ξανακτυπᾶ. Αὐτὴ τῆ φορά μέ τήν «ἱστορία τοῦ Καρόλου καί τῆς Νταϊάνας, πού εἶναι πολὺ γλυκιά καί ἀγαπᾶ πολὺ τὰ παιδιά». Δέν εἶναι μόνο οἱ λυρικές ἐξάρσεις περὶ «εορτασμοῦ ἐθνικῆς σημασίας... ὅπου ὅλοι κατάφεραν λίγο-πολύ, νά παραμερίσουν γιά μιά μέρα τίς διαφορές τους» ἀλλὰ καί οἱ αὐστηρές ὑπομνήσεις πρὸς ὅσους «διερωτῶνται πού βρισκόταν ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργός καί πού ὁ τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος», πῶς, «ἴσως νά ἦταν γιά μᾶς ἓνα μάθημα ὅτι σήμερα ἡ πολιτικὴ δέν βρισκόταν στή πρώτη γραμμὴ. Ὁ Κωνσταντίνος βρισκόταν μέ τήν οἰκογένειά του στούς καλεσμένους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας – ὑπῆρχαν καί ἄλλοι ἐκπαιτῶτες – ἐνῶ ὁ κ. Ράλλης ἀνάμεσα στούς μὴ ἐστεμμένους ἀρχηγούς κρατῶν»...

– Ἄν δέν ὑπῆρχε φόβος νά ξαναφέρουμε τήν πολιτικὴ στήν πρώτη γραμμὴ ἀσυγκίνητοι ἀπὸ «τὴν τρυφερὴ ματιά τῆς Νταϊάνας στὸν Κάρολο» θά παρατηρούσαμε πῶς οἱ ἀναγνώστες τῶν *Νέων* δέν θά ἔβλαπτε νά γνωρίζουν ὅτι στούς καλεσμένους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας εὐρίσκονταν ὁ «King of Hellenes» καί ὄχι ἀπλᾶ ὁ Κωνσταντίνος. Ὅχι δηλαδή ὅτι δέν δόθηκε τό μάθημα, ἀλλὰ ὁ Γιώργος μας δέν τό κατάλαβε. Ἡ μήπως κατάλαβε πολὺ καλά;

Ο Γκιλέσπι και οι φτωχομεσαίοι

ΟΙ ΤΑΞΕΙΣ, ΤΟ ΕΘΝΟΣ

ΚΑΙ Ο ΚΑΝΕΝΑΣ Ή Η ΝΕΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Από τη συναυλία τζάζ του Γκιλέσπι, στο Λυκαβηττό, έφυγα τόσο δυσαρεστημένη όσο και ο Γ. Καρράς ο οποίος και μοιράστηκε τη δυσαρέσκεια του με τό αναγνωστικό κοινό του Πολίτη («Τό όνομά μου είναι κανέννας», Ιούλιος '81, σ. 4). Οι λόγοι της κοινής μας δυσαρέσκειας υπήρξαν διαμετρικά αντίθετοι. Ή δική μου οφειλόταν στην κραυγαλέα περιφρόνηση οργανωτών τε και καλλιτεχνών απέναντι στο κοινό: Ο Γκιλέσπι έφερε σέ πέρας τη συναυλία μ' ένα χαλασμένο μικρόφωνο ή χωρίς καθόλου μικρόφωνο ήχοι στριγγισί στην πρώτη περίπτωση, άμυδροί στη δεύτερη. Οφείλω να ομολογήσω ότι στίς πρώτες κερκίδες δέν βρισκόμουν ούτε και στά βραχάκια όμως. Ή δυσαρέσκεια του Γ. Καρρά αντίθετα είχε τίς ρίζες της στο ότι «αντί για μουσική άκουσε φτωχομεσαίους ίθαγενείς - εκπροσώπους τών μικρομεσαίων αμερικάνων άγροτών - σέ στιγμές φτωχοεξάρσεως». Μέ τόν παραπάνω χαρακτηρισμό ύποδεικνύει «μιά μικρή σχετικά αλλά θαυματουργή μερίδα θεατών» ή όποια μέ τήν ένγένει συμπεριφορά της - διαμαρτυρίες και παραγγελίες για κάποιο μπλούζ - τού χάλασαν τήν αισθητική απόλαυση.

Κακές μικροφωνικές έγκαταστάσεις λοιπόν και κοινωνικές συμπεριφορές. Δέν ύπαινίσσομαι κάποια σχέση αίτιου/άποτελέσματος, μικροφώνων και κοινωνικών συμπεριφορών δηλαδή. Όχι. Ύπαινίσσομαι όμως ότι τό μέλημα του Καρρά να έρμηνεύσει τίς κοινωνικές συμπεριφορές τών «φτωχομεσαίων ίθαγενών» και να θεωρήσει αυτόνóητες «τίς όντως κακές, ως συνήθως, μικροφωνικές έγκαταστάσεις» προϋποθέτει μιά συγκεκριμένη κοινωνική τοποθέτηση, πού ξεπερνά τά όρια του Λυκαβητού. Ύπαινίσσομαι επίσης ότι οι ήθικες κατηγορίες μέ τίς όποιες έρμηνεύει τό πρόβλημα πού επέλεξε και τό στυλ της γραφής συνιστούν ανάγνωση της ελληνικής κοινωνίας στο σύνολό της και συγκεκριμένη ιδεολογική τοποθέτηση απέναντι σ' αυτήν.

Σάν βασική αίτία του κοινωνικού προβλήματος, πού έντόπισε, ο Καρράς θεωρεί τήν άγνοια του κοινού: Άγνοια του τί είναι μιά συναυλία τζάζ, άγνοια της ιστορικής της πορείας, (φαντασθείτε ότι ο όπισθεν του καθήμενος νομίζει ότι ή τζάζ είναι εξέλιξη της ρόκ), άγνοια και αυτής της τεχνικής της άκομα. Έλλειψη εξειδικευμένης γνώσης της τζάζ επικαλείται ο Καρράς. Ή ιδεολογία σαφής. Για να έχει κανείς πρόσβαση στην αισθητική απόλαυση (και... σέ

άλλα) πρέπει να είναι κάτοχος του αγαθού της γνώσης. Οι άλλοι, οι άμύητοι και στερημένοι της πολύτιμης αυτής ιδιοκτησίας όχι μόνο καταδικάζονται στην αισθητική - και άλλη - μιζέρια αλλά και στοιχεια άντικοινωνικά είναι και ταραξίες και βάρβαροι διότι ως γνωστόν «ή άγνοια γεννά βαρβαρότητα».

Ή νομιμοποίηση της ύπεροχής ενός κοινωνικού στρώματος θάσει κάποιες ιδιοκτησίας είναι πρόβλημα τόσο παλιό όσο και ή κοινωνική διαφοροποίηση. Αυτά δά τά μάθαμε καλά διότι και μαρξισμό γνωρίζουμε... Εκείνο όμως πού δέ μάθαμε καλά άκόμα φαίνεται είναι να ξεχωρίζουμε τίς ιδεολογίες. Και ο επικαλούμενος του μαρξισμό Καρράς έχει κάποια σύγχυση πάνω στο θέμα. Γιατί μέσα από τή νομιμοποίηση της ύπεροχής του χλευάζει - και δέν αναλύει - τό σύνολο τών κοινωνικών στρωμάτων, τών όποιων θεωρητικά είναι «σύμμαχος» και τά εξοβελίζει όχι από τό Λυκαβηττό, αλλά από τήν Πολιτεία.

Θύματα του έπιστημονικού του χλευασμού είναι οι πάντες μέ έπικεφαλής τούς «φτωχομεσαίους», πού «πάσχουν από μικροαστικό σύμπλεγμα απέναντι στούς έπώνυμους ένγένει» και όντας άνίκανοι να αναλύουν έπιστημονικά τό «τί φταίει», «άρπάζουν επί τή ευκαιρία άδικίας τήν πλησιέστερη καρμπίνα» λέει ο Καρράς: ή - σκέφτομαι εγώ - φροντίζουν να διχοθεύουν τήν έξέγερσή τους σ' ένα πολιτικό φορέα πού τούς περιφρονεί λιγότερο απ' αυτόν πού προτίθεται να φτιάξει ο άρθρογράφος.

Τό δεύτερο θύμα είναι πās τις λαϊκός συλλήβδην. Φοβάμαι ότι ή μπάλα παίρνει και τήν έργατική πρωτοπορία και για λόγους ιδεολογικής δεοντολογίας ή κατηγορία αυτή τών απόβλητων δέν κατονομάζεται, όπως ή προηγούμενη: ύποδεικνύεται - και εμπαιζεται - μέσα από τή γλώσσα. Αυτοί λοιπόν δέν πληρώνουν, αλλά πλερώνουν («Γκιλέσπι πλέρωσα και θά σέ φάω») δέν τούς άρέσει κάτι, «γουστάρουν», δέν λένε ο Γκιλέσπι παίζει, αλλά «ένας μαύρος φυσάει».

Τό τρίτο θύμα είναι οι παντός είδους πολιτικοποιημένοι, διαφορετικών άποχρώσεων και κατά συνέπεια εκτός νυμφώνος. Αυτοί πάλι νόμισαν, άνάμεσα στ' άλλα - ή λίστα του εμπαιγμού είναι άτέλειωτη - «ότι δύο τρία κατοστάρικα είναι τό αντίτιμο του δικαιώματος να κάνουν μαζική παρέμβαση». Οι μόνοι πού διέφυγαν απ' τό καθολικό πόνι είναι οι «καθα-

ρόραιοι αστοί». Άλλά αυτοί, και ή γνώση έχουν και τήν κοσμιότητα και τήν έξουσία. Πόση συντήρηση στο όνομα του μαρξισμού και πόση ταξική άλαζονεία στο όνομα της κοινωνικής άλλαγής.

Σύμφωνα μέ τόν Γ. Καρρά πάντα, οι άμερικανοί άγρότες είναι απλώς «μικρομεσαίοι», ένω οι αντίστοιχοί τους στην Ελλάδα είναι «φτωχομεσαίοι ίθαγενείς». Είναι γνωστό ότι οι όροι «ίθαγενής» και «βαρβαρότητα» έχουν μακρόχρονη θητεία στο λεξιλόγιο της άποικιοκρατίας. Είναι γνωστές και οι αντίληψεις και ιδεολογίες πού ύποδεικνύονται μ' αυτούς, όπως είναι γνωστό ότι οι αντίληψεις αυτές βρήκαν πάντα συμμάχους και στο έξωτερικό τών κατακτημένων ή εκμεταλλεόμενων χωρών. Τό να φτάσει όμως κάποιος να ταυτιστεί δημόσια μέ τόν άποικιοκράτη και να χαρακτηρίσει «ίθαγενείς» τούς όμογάλακτους του θέλει άρετή και τόλμη και πρό πάντων ταξική συνείδηση. Ο Καρράς διαθέτει κι απ' τά τρία.

Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό, ή αντίπαράθεση πολιτισμού και βαρβαρότητας γίνεται από τόν Καρρά μέσα από τήν αντίπαράθεση του Γκιλέσπι προς τό σύνολο του κοινού. Πολλά από τήν συμπεριφορά του αμερικανού καλλιτέχνη άποσιωπήθηκαν και είναι γνωστό ότι αυτό πού άποσιωπάται συνιστά λόγο. Όσα δέν άποσιωπήθηκαν νομιμοποιήθηκαν.

Μιά απ' τίς άποσιωπήσεις είναι ο εμπαιγμός του κοινού μέσω τών χαλασμένων μικροφώνων. Είναι θέβαια άπαραράπτο δικαίωμα τού κάθε ανθρώπου να θεωρεί ότι ο χρόνος είναι χρήμα και αυτό φαίνεται να νομιμοποιεί και τόν Γκιλέσπι και τούς οργανωτές, πού δέν διανοήθηκαν ότι θά μπορούσαν να σπαταλήσουν δέκα λεπτά για τή διόρθωση τών μικροφώνων. Οι «ίθαγενείς» όμως πού διαμαρτυρήθηκαν για τήν άθλια ποιότητα, πού πληρώσαν μέ τίμες μητροπολιτικές, δέν νομιμοποιούνται μέ τίποτα. Εμπαιζόνται ως βάρβαροι καθότι ίθαγενείς.

Τό ότι ένας καλλιτέχνης θά 'πρεπε να σέβεται τό κοινό του και τίς ιδιομορφίες του δέν πέρασε από τό μυαλό ούτε του Γκιλέσπι ούτε του Καρρά. Άν θέβαια δεχτούμε ότι είναι τόσο ελληνική ιδιομορφία ή δημόσια έξωτερικευση μιάς έπιθυμίας για κάποιο γνωστό μπλούζ. Ο Γκιλέσπι δέν άνταποκρίθηκε στις δημόσιες έπιθυμίες. Και είναι θεμιτό. Εκείνο πού είναι άθέμιτο και θλιβερό ήταν οι χριστοπαναγίες του - ο Καρράς τίς χαρακτηρίζει τρυφερά «άμερικάνικες» - και τό «θέλω (αντί να σου παίξω μπλούζ) να παίξω μέ τή μαμά σου». Θεμιτότατο κατά τόν Καρρά, του όποιου ή γλώσσα αλλάζει άρδην όταν πρόκειται για τόν «άθυρόστομο Γκιλέσπι». Θεμιτότατη επίσης - δια

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

της σιωπής – και ή προκλητική αποχώρηση του Γκιλέσπι στο τέλος της παράστασης. Αυτά ο Καρράς τά θεωρεί τόσο αυτονόητα, όσο και «τά ως συνήθως χαλασμένα μικρόφωνα». Διότι ξεκινάει από την προϋπόθεση ότι ο Γκιλέσπι εκτός από διανοούμενος είναι και αμερικάνος, άρα αδιάθλητος, ενώ οι Έλληνες εκτός από άδαις είναι και ιθαγενείς και όφειλουν, πριν μεταθούν σε συναυλίες τζάζ, να μάθουν να φέρονται όπως οι «πολιτισμένοι».

Σάν επιμύθιο των ανωτέρω έχω δυο προτάσεις να κάνω στην Ελλάδα. Πρώτον: Ν' άπορρίψει ό,τι της έχει μείνει σάν ιδιαιτερότητα και να γίνει Αμερική – ή τό λιγότερο Ευρώπη. Νά σταματήσει πιά να παράγει μικρομεσαίους και όλα αυτά τά συναφή και φύσει αντιδραστικά και μικροκαπιταλιστικά στρώματα. (Τέτοια θέβαια έχει και ή μητρόπολη αλλά τά δικά της είναι καλύτερα). Νά παράγει καθαροάιμους άστους και άφθονο προλεταριάτο· τό καλό, όχι άπ' αυτό πού πάει στό Λυκαβηττό και στά περίε βραχάκια. Νά μάθει να σκέφτεται και – κυρίως αυτό – να φέρεται. Όχι παραγγελίες στόν Γκιλέσπι και δημόσιες επιθυμίες· ούτε διαμαρτυρίες και εξάρσεις. Δεύτερον: Όταν γίνει αυτό να θάλει επικεφαλής την έργατική τάξη – την καλή – τον σωστό κομματικό μηχανισμό, δηλαδή μέ τους σωστούς διανοούμενους, αυτούς πού σέ κάποιο άλλο άρθρο του Γ. Καρρά όρίζονται σάν «ιδεολογικοί αντίπαλοι όλων των άλλων». Αυτοί θά πραγματοποιήσουν την τόσο προσφιλή στους πρωτοποριακούς κύκλους τομή. Έτσι θά πορευθούμε σίγουρα πρós τον καλό σοσιαλισμό: Τόν άληθινά ολοκληρωτικό και τρομοκρατικό· και πρós τό μαρασμό και την πλήξη.

Σοφία Μάππα

Και ή άπάντηση του συνεργάτη μας Γιώργου Καρρά:

ΚΑΤΩ ΤΑ ΜΙΚΡΟΦΩΝΑ

Η Σοφία Μάππα έχει πάρει πολλή φόρα και δέν είναι δική μου δουλειά να τή συγκρατήσω. Ούτε και θά υπήρχε λόγος να σχολιάσω τό γράμμα της, πχ. για να πώ ότι τό «πλήρωσα», αντί του όρθου «πλήρωσα», δέν τό χρησιμοποίησα από κάποια διάθεση να διαβάλω την έργατική πρωτοπορία αλλά άναφερόμενος στή γνωστή ιστορία εκείνου πού ανακαλύπτοντας ότι αντί για τυρί του 'χαν δώσει σαπούνι, άναφώνησε: «άφρίζεις-ξαφρίζεις, σέ

πλήρωσα και θά σέ φάω».

Τό γράμμα της όμως παρουσιάζει ένα πολύ ένδιαφέρον σημείο: τό πώς καταφέρνει (ή μάλλον τό γιατί είναι άναγκασμένη) να μέ κατηγορεί ταυτόχρονα και ως ταξικά συνειδητό μπουρζουά – σύμμαχο της άποικιοκρατίας και ως σταλινικό. Ό λόγος είναι, νομίζω, άπλός: γιατί μιλάει ως εκπρόσωπος και του Λαού και μιας άριστερας πού δέν έχει πού την κεφαλήν κλίνει, μιας άριστερας πού από τον πλουραλισμό του «να άκουστούν όλες οι άπόψεις» πέρασε στην άνυπαρξία του «όλες οι άπόψεις είναι σωστές».

Άλλά έχθροί του Λαού είναι βέβαια ή Ντόπια ολιγαρχία και οι Ξένοι (και οι Διανοούμενοι;). Έχθρός της άνυποψίαστης άριστερας είναι κάθε σκληρή άριστερή θέση (π.χ. ότι οι άριστεροί είναι – θά 'πρεπε να είναι, Σοφία Μάππα – ιδεολογικοί αντίπαλοι όλων των άλλων), δηλαδή ή ήθική κατηγορία «σταλινισμός». Από τό ίδιο γλυκόπιστο χαρμάνι βγαίνει έξάλλου και ή κριτική και άκριτη ύποστήριξη της Άλλαγής. Κουράγιο, Σοφία Μάππα. Εκτός από γεφύρια θά σάς δώσουν και μικρόφωνα. Για να αλλάξουν επιτέλους τά πράγματα σ' αυτόν τον τόπο, για να γίνει ό Λαός νοικοκύρης στό σπίτι του, για να μήν μπορεί ό πάσα ένας Γκιλέσπι να του άρπάξει τό μικρόφωνο από τά χέρια.

Και μιά και τό 'φερε ή κουβέντα: ή ιδέα του «έμπαιγμού» διαπερνά τό γράμμα της, ή δέ λέξη άναφέρεται τέσσερις φορές (θεωρεί μάλιστα ή Σοφία Μάππα ότι και εγώ... έμπαίζω τον λαό. Προφανώς θά εννοεί ότι τον περιπαίζω άλλ' ό έμπαιγμός της έχει γίνει φαίνεται συνήθειο). Φθάνει κιόλας στό σημείο να μιλάει για «έμπαιγμό του κοινού μέσω των χαλασμένων μικροφώνων». Και πράγματι, τά μικρόφωνα δέν ήταν παρά ένα από τά άπλά μέσα για να θρει διέξοδο ό προϋπάρχων έμπαιγμός ένγγει.

Η μόνιμη ιδέα, ή ακατάσχετη αίτηση ότι «έμπαιζονται» (και φυσικά πάντα θά βρίσκονται τά έξίλαστήρια μικρόφωνα) είναι μιά από τις διαστάσεις του πώς θιώνουν οι φτωχομεσαίοι τις σχέσεις τους με τον περίγυρό τους. Οι φτωχομεσαίοι όχι υποχρεωτικά στην τσέπη αλλά στις ιδέες. Έμπαιζονται από τους οργανωτές. Έμπαιζονται από τό κράτος. Έμπαιζονται από τους άρμοδίους. Έμπαιζονται από τους άλλους. Έμπαιζονται, σέκο.

Πρόκειται για τό σκληρό κουκούτσι μιας ιδεολογίας ταξικής. «Και μαρξισμό γνωρίζουμε», διαβεβαιώνει ή Σοφία Μάππα. Άς θρει λοιπόν μόνη της τί σημαίνει πού ή ίδια και πολλοί άλλοι τις σχέσεις τους με τον κόσμο τις ζούν σάν σχέσεις έμπαιγμού.

Γιώργος Καρράς

κυκλοφορεί

ΚΩΣΤΑ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η άνανεωμένη παράδοση

από τή σειρά
« Έλληνική ποίηση »

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ
Γραβιάς 10-12 τηλ. 36.05.520

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ
ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ Δ. ΓΛΗΝΟΥ

Αγαπητέ Πολίτη

Στό κείμενο του Νίκου Π. Τερζή «Από τον Έκπαιδευτικό Όμιλο στο Κ.Κ.Ε. - Η πορεία του Δημ. Γληνού μετά το 1925» (ΠΟΛΙΤΗΣ, τ. 42, σελ. 36-39) γίνεται λόγος για την κομματική ένταξη του Δ. Γληνού στο Κ.Κ.Ε. και τις θέσεις (ή τή θέση) που είχε στον κομματικό μηχανισμό. Ο άρθρογράφος χρησιμοποιώντας σαν πηγές τα «άπομνημονεύματα» προσωπικότητας της άριστεράς κάνει κάποιες προσεγγίσεις. Η παρέμβασή μου είναι σ' αυτό να ξεκαθαριστούν τα δυο παραπάνω σημεία δηλ. η κομματική ένταξη και η θέση του Δ. Γληνού στον κομματικό μηχανισμό.

Τά *Επίσημα κείμενα του Κ.Κ.Ε.* προσφέρονται για αυτό τό «ξεκαθάρισμα» και άπορώ γιατί δεν έχουν χρησιμοποιηθεί μέχρι τό σήμερα αν και είναι προσιτά¹.

Η ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε.² για τό θάνατο του Δημήτρη Γληνού μιλά καθαρά για τήν κομματική θέση του: «Τό πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. μέ βαθύτατη θλίψη άγγέλλει στον ελληνικό λαό ότι ύστερα από σοβαρή έγχειρηση πέθανε στις 26 Δεκέμβρη 1943 ό εκλεκτός εκπρόσωπος της ελληνικής διάνοσης Δημήτρης Γληνός μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. και της γραμματείας του Πολιτικού Γραφείου της»³.

Μερικά άλλα σημεία της ανακοίνωσης του Κ.Κ.Ε. ξεκαθαρίζουν και άλλα σημεία της πορείας του Δ. Γληνού που διερευνούνται στο κείμενο του Ν. Π. Τερζή.

«Ο Γληνός πείθεται πιά ότι στο σημερινό κράτος της πλουτοκρατίας δεν υπάρχει έδαφος ούτε για τίς παραμικρότερες προοδευτικές μεταρρυθμίσεις, ότι χρειάζεται επαναστατικός άγώνας μαζί μέ τον ελληνικό λαό για τήν επίβολή των λαϊκών πόθων. Βαθαίνει στή μελέτη των αρχών του μαρξισμού-λενισμού και από τό 1952 φανερώνεται άνοιχτά σαν μαχητής της νέας επαναστατικής διάνοσης του τόπου μας. Ο λαός μας εκτίμησε κι αγάπησε τον πρωτοπόρο μαχητή του. Τό 1936 οι εργαζόμενοι και διανοούμενοι της Αθήνας τον τίμησαν εκλέγοντάς τον βουλευτή στο ψηφοδέλτιο του Παλαιού Μετώπου. Από τότε ό Δημήτρης Γληνός γίνεται μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας». (...) «Στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη τό Δεκέμβρη του 1942 ό Γληνός εξέλεξε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του και του Πολιτικού Γραφείου της και άργότερα μέλος της γραμματείας του»⁴ (Οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

Στά *Επίσημα κείμενα του Κ.Κ.Ε.* βρίσκοντας ανάλογο κείμενο για τήν

Δεύτερη Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Ε.⁵ τό Δεκέμβρη του 1942 διαπιστώνουμε ότι ό Δ. Γληνός πήρε μέρος. «Η Β' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Ε. συνήλθε στην Αθήνα σέ ένα σπίτι στή συνοικία Κουκάκι τό Δεκέμβρη του 1942. Είναι τό άνωτερο σώμα του Κ.Κ.Ε. που συγκλήθηκε στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης (...) Πλειάδα άνωτέρων στελεχών δοκιμασμένων και στή νέα κατάσταση του 1940-1942, μπαίνουν στην Κεντρική Επιτροπή του Κόμματος. Στο Πολιτικό Γραφείο μπαίνει ό κορυφαίος διανοητής Δημήτρης Γληνός. Στή Β' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη πήραν μέρος τά μέλη του Κεντρικής Επιτροπής (...). Επίσης οι Μ. Βαφειάδης, Δ. Βλαντάς, Κ. Γαμβέτας, Δ. Γληνός, Κ. Γυφτοδήμος-Καραγιώργης, Π. Δανιηλίδης, Κ. Νισουρίου-Ζεύγου (...)».

«Η Νέα Κ.Ε. εξέλεξε Πολιτικό Γραφείο που άποτελέσθηκε από τους παρακάτω: Γ. Σιάντο, Γραμματέα, Γ. Ίωαννίδη, οργανωτικό Γραμματέα, Στ. Αναστασιάδη, Δ. Γληνό, Παντ. Καραγκίτσιου-Σίμο, Ν. Πλουμπίδη, Πέτρο

Ρούσο, Λεων. Στρίγκο, Ανδρέα Τζήμα-Σαμαρινιώτη και Χρύσα Χατζηβασιλείου»⁶.

Αξίζει νά σημειώσει κανείς τά ύστατα λόγια του ξεψυχώντα:

«Πιστεύω στον κομμουνισμό. Θά νικήσουμε, θά νικήσουμε...», σύμφωνα μέ τήν ανακοίνωση του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για τό θάνατό του. Θεσσαλονίκη 20/80/1981

Άποστόλης Άνδρέου

Σημειώσεις:

1. Πρόκειται για πέντε τόμους *Τά επίσημα κείμενα του Κ.Κ.Ε.* Δυσέυρετα είναι τά δυο πρώτα τεύχη (πρώτος τόμος, Α', Β' μέρος).

2. Ανακοίνωση του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. στις 27/12/1943, δημοσιεύθηκε στο Ριζοσπάστη στις 30/12/1943, περιέχει και στή συλλογή *Πέντε χρόνια αγώνες 1937-1936*, Αθήνα 1946, σ. 443-444.

3. Στά *Επίσημα κείμενα του Κ.Κ.Ε.*, επιμέλεια Α. Παπαναγιώτου, τόμος πέμπτος, 1940-1945, έκδοση 1973 Κ.Κ.Ε. (ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ) λ. 684, σελ. 178.

4. Όπου παρ. σ. 179.

5. Όπου παρ. λ. 666/α, 672/ζ, σελ. 106-108.

6. Όπου παρ. 106-107.

ΠΕΡΙ ΥΠΟΔΟΜΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ, ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τελικά ή τυπογραφική κατανομή των τριών λέξεων που άπαρτίζον τον τίτλο του άρθρου του Μ. Godelier στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη* δεν είχε, φοβούμαι, τήν μορφή, μέ τήν οποία παρουσιάστηκε στην πρωτότυπη του δημοσίευση στο *Dialectique*. Εκεί ό τίτλος ήταν:

Υποδομές, Κοινωνίες, Ιστορία

Έδώ: Υποδομές,

Ιστορία,

Κοινωνίες.

Δέν ξέρω αν έχει νόημα τώρα μία διόρθωση.

Πιστεύω όμως ότι πρέπει νά δοθεί

μία άλλη δυνατότητα «ανάγνωσης» του πυκνωμένου στον τίτλο περιεχομένου. Έτσι, αντί νά δεσπόζουν οι *Υποδομές*, θά πρέπει αντίθετα νά διαβαστούν μαζί και άπνευστί μέ τίς *Κοινωνίες*. Και ή *Ιστορία* θά πρέπει νά μείνει μόνη στην άράδα της, καταπιεσμένη από τίς πάνω άράδες ή «τρίτη και καλύτερη», κυρίαρχη και καταλυτική.

Μπορεί βέβαια αυτή ή διάταξη των λέξεων-σημείων νά είναι τυχαία. Γιατί στο κάτω κάτω της γραφής - κυριολεκτών - ένδέχεται νά μήν χωρούσαν όλα σέ μία άράδα.

Αυτά έχει ή Ιστορία.

Πολύ φιλικά

Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Ζωροδόχο Πληγής 17,
36-39-980

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΛΗΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΞΕΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελεύθερος Τύπος"